

XXXVI • 2021

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

150
ГОДИНИ

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXVI/2021

PROCEEDINGS

XXXVI/2021

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXVI, Велико Търново, 2021

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXVI, Veliko Tarnovo, 2021

ISSN 1313–6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Цървов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Миглена Петкова – редактор
Жулиета Гюлева – редактор
Илия Вълев – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Miglena Petkova – Editor
Zhulietta Gyuleva – Editor
Iliya Valev – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печат:

ФАБЕР

Велико Търново

ул. „Гара Велико Търново“ 1

(062) 600 650; www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16

Печатни коли: 19,25

На корицата:

Лого на РИМ – Велико Търново

Автор: Красимир Русев, 2021 г.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXVI/2021

PROCEEDINGS

XXXVI/2021

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Цървов. 150 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	9
---	---

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Иван Цървов. ОЩЕ ЗА МЕРИТЕЛНАТА МАСА (<i>SECOMATA</i>) ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ.....	11
--	----

Ivan Tsarov. ON THE MEASURING TABLE (<i>SECOMATA</i>) FROM NICOPOLIS AD ISTRUM.....	15
---	----

Евгени Дерменджиев. ЦЪРКВАТА „СВ. ПЕТКА“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	19
--	----

Evgeni Dermendzhiev. ST. PETKA'S CHURCH IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO.....	47
---	----

Диана Косева. СТЕНОПИСНАТА УКРАСА ОТ ЦЪРКВА № 23 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (РАЗКРИВАНЕ, ТОПОГРАФИЯ, ПЪРВОНАЧАЛНА КОНСЕРВАЦИОННА ОБРАБОТКА).....	63
---	----

Diana Kosseva. THE FRESCOES DECORATION IN CHURCH No 23 IN THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO (UNCOVERING, TOPOGRAPHY, INITIAL CONSERVATION).....	71
--	----

Константин Тотев. ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕКОРАЦИЯТА НА НЯКОЛКО ЗООМОРФНИ КАТИНАРА ОТ ПАЛЕОЛОГОВО ВРЕМЕ.....	85
---	----

Konstantin Totev. ON THE STRUCTURE AND DECORATION OF SEVERAL ZOOMORPHIC PADLOCKS FROM PALAEOLOGIAN TIME.....	90
--	----

Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА № 2 В СИЛИСТРА (ГРОБ № 54, ГРОБ № 57А, ГРОБ № 108D).....	93
---	----

Ivan Chokoev. TEXTILES FROM THE CEMETERY OF THE MEDIAEVAL CHURCH No 2 IN SILISTRA (GRAVE No 54, GRAVE No 57A, GRAVE No 108D).....	103
--	-----

Жулиета Гюлева. ЧИФТЕ ХАМАМ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	105
---	-----

Zhulieta Gyuleva. ÇIFTE HAMMAM IN VELIKO TARNOVO	119
---	-----

Теменуга Георгиева. „ЕСНАФ БЕЗ СЛУЖБА НЕ Е ЕСНАФ“. ФОЛКЛОРНИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИЗБОРА НА ЕСНАФСКИ ПАТРОН И СВЕТИ ПОКРОВИТЕЛ.....	129
Temenuga Georgieva. “A GUILD WITHOUT A SERVICE IS NOT A GUILD”. FOLKLORE SOURCES FOR THE ELECTION OF A GUILD PATRON AND SAINT	159
Светла Атанасова. УЧИТЕЛСКАТА ДЕЙНОСТ НА РАЙНА ПОП ГЕОРГИЕВА В ТЪРНОВО (ДОКУМЕНТИ, СПОМЕНИ, КРАЕВЕДСКИ ПРОУЧВАНИЯ)	161
Svetla Atanasova. RAYNA POP-GEORGIEVA AS A TEACHER IN TARNOVO (DOCUMENTS, MEMORIES, LOCAL HISTORY STUDIES).....	172
Пламен Събев. СРЕБЪРНА КАНИЧКА ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	179
Plamen Sabev. A SILVER JUGLET FROM THE COLLECTION OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO.....	187
Миглена Петкова. ТРАДИЦИОННИТЕ НАРОДНИ СВЕТИЛИЩА – „МЕСТА НА ПАМЕТ“. „ПЕТРОВСКИЯТ КРЪСТ“ НА СЕЛО ДИМИТРОВЦИ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО	189
Miglena Petkova. TRADITIONAL POPULAR SANCTUARIES – “PLACES OF MEMORY”. “PETROVSKY CROSS” IN THE VILLAGE OF DIMITROVTSI, VELIKO TARNOVO REGION	194
Атанаска Стамболийска. УЧИЛИЩЕ-ПАМЕТНИК „МИТРОПОЛИТ ИЛАРИОН МАКАРИОПОЛСКИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО	195
Atanaska Stamboliyska. THE MONUMENT-SCHOOL OF BISHOP ILARION MAKARIOPOLSKI IN VELIKO TARNOVO.....	202
Станислава Ботева. АЛБУМ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА СТЕНОПИСИТЕ В ТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1961 Г. (ВИЗУАЛНИЯТ И ПИСАНИЯТ РАЗКАЗ НА ЕДИН ФОТОГРАФ)	205
Stanislava Boteva. AN ALBUM ON THE PROCESS OF PAINTING THE MURALS IN THE TARNOVO MUSEUM IN 1961. (VISUALISED AND NARRATED BY A PHOTOGRAPHER).....	214

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Евгени Дерменджиев. В ОТГОВОР НА ЕДНО МНЕНИЕ ЗА „БОЛЯРСКИТЕ КЪЩИ“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	227
---	-----

Албена Георгиева. МИГЛЕНА ПЕТКОВА. „РАЗКАЗАНАТА“ ИДЕНТИЧНОСТ. СЕЛИЩНАТА ПАМЕТ НА БАЛКАНДЖИИТЕ ОТ КИЛИФАРЕВСКИЯ РАЙОН В РАЗКАЗИ, ПРЕДАНИЯ И ЛЕГЕНДИ.....	251
--	------------

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Теменуга Георгиева. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2020 Г.	253
--	------------

Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2020 Г.	259
---	------------

Боряна Боянкинска. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2020 Г.).....	267
---	------------

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ	269
------------------------------	------------

ETHICAL PRINCIPLES	270
---------------------------------	------------

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	271
---	------------

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	277
---	------------

ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS	283
--	------------

150 ГОДИНИ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

През 2021 г. музеят във Велико Търново – историческата и културна столица на България, навърши 150 години. Идеята за музей в старата столица се заражда сред родолюбиви дейци на читалище „Надежда“ в първите дни на 1871 г. Тогава в протоколната книга е записано: „*Наконец Г. Председателя предложи на членовете да са грижат за събиране на древности тъй щото с времето да може да са състави един музей малък*“. И така през всичките тези години, та до днес, музеят е извървял съзидателен и плодотворен път, за да се превърне в утвърдена научна и културна „голяма“ институция. Институция, която през изминалите 150 години издирва, опазва и популяризира пред обществото ценни по своята научна, културна и художествена стойност исторически свидетелства, които наброяват близо 260 000 единици. Малка част от тях са показани в постоянните експозиции, а други периодично се представят чрез временни изложби в града, страната и чужбина.

Над тридесет вече са обектите, които обгрижва музеят. Всяка година ги посещават около половин милион български и чуждестранни туристи, които се запознават с богатото наследство на Велико Търново и региона. Ежегодните археологически разкопки и целенасочената работа на музейните специалисти на терен, в архиви и библиотеки, допринасят както за попълването на музейните фондове, така и за научното им обработване и откриване.

Десетки монографии и стотици студии, статии и съобщения са продуктът от дейността в изследователската работа на членовете на Научната група към музея и останалите специалисти. В хронологично отношение разработките се разпростират върху всички исторически периоди на човешкото битие в регионален, национален и дори в глобален план. За високата им научна стойност и международното признание говорят многобройните позовавания в престижни български и чуждестранни издания. За потенциала на великотърновските музейни специалисти сами ще се убедите като разгърнете следващите страници на том XXXVI на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, който държите в ръцете си. Това е точният пример за написаното в горните редове!

Сърдечно благодаря на колегите – настоящи и бивши автори, останали верни на възрожденската идея за пробуждане, изграждане и поддържане на националното самосъзнание и историческа памет. Същата идея, с която родолюбивите читалищни дейци започнаха на 2 януари 1871 г. полагането на здравите темели на музея във Велико Търново.

Д-р Иван Църов
Директор на РИМ – Велико Търново

ОЩЕ ЗА МЕРИТЕЛНАТА МАСА (*SECOMATA*) ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Иван Църов

Понякога Фортуна – богинята на щастливата случайност, си устройва забавления и в наши дни! При продължаващото през 2020 г. проучване на сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“ в Никополис ад Иструм, в запълнителя на яма, попадаща в площадната част под открито небе на перистилната конструкция, се откриха извън всякаква логика фрагмент от *секомата* (*σηκόματα; mensa ponderaria*) с част от релефен фриз и до него подпора във вид на животински хълбок. Вече имах възможност да публикувам открития през 2018 г. фрагмент от *секомата* с релефна гладиаторска сцена (Църов 2018, 73–78), като намирането му в горна част на пълнеж за укрепване на пропадаща крепида (стилобат), не даваше никаква индикация за вероятно наличие на други нейни части. В съседна яма се откри малък фрагмент от устие на мензура (*mensurae*) – и той от същото съоръжение. Структурата на депозираните материали показва, че ямите са запълвани едновременно. За сега не е изяснено каква е била целта на изкопаването и запълването им. Намирането на десетината фрагменти на сравнително малка площ, макар и в различни ями, се явява като аргумент в подкрепа на изказаната по-рано хипотеза, че първоначалното разположение на мерителния уред е в близост. Дори би могло мястото да се конкретизира – някое от помещенията в западната част на одеяна/булевтерион, а още по-точно това, което е дадено под №4 в публикуваните леко различаващи се планове на проучвателите (Дремсизова-Нелчинова 1987, 14, обр. 2; Иванов, Иванов 1994, 112–113, приложение III; Динчев 2009, 76–78, обр. 2). Описанията в цитираните публикации подсказват, че е възможно помещение №4 да е във вид на ниша, отворена към декуман №8, в което е било инсталирано съоръжението. В ниша, намираща се от запад на форума и в източната страна на храма на Аполон в Помпей, е инсталирана една *mensa ponderaria*. Представлява мраморен плот с мензури, лежащ върху две подпори (Cooley 2004, 179). От Лептис Магна в провинция Африка Проконсуларис произхожда мерителна маса, чийто плот стъпва върху две подпори с лицеви страни във вид на крак на хищник с нокти (Klepnina, Biernacki 2018, 296, fig. 5.5). Намирането на споменатите по-горе фрагменти от плот и подпора един до друг (**Обр. 1**), дава голяма вероятност мерителната маса от Никополис да е изглеждала по подобен начин.

Подпората с релефно скулптиран хълбок на хищник има отчупвания – липсва стъпалото (**Обр. 2**). Правоъгълната основа е с ширина 0,18 м и запазена дължина 0,55 м. Максималната ѝ запазена височина е 0,52 м. Пластичната украса обхваща три от страните на варовиковия блок. Допускам, че това е едната от двете подпори, върху които лежи плота на мерителната маса.

Отдавна влязла в научно обръщение друга мерителна маса от административната територия на Никополис ад Иструм, произхожда от Емпориум Пиретензиум (днес в чашата на язовир „Ал. Стамболийски“ край с. Горско Косово, общ. Сухиндол). Открита е случайно в края на XIX в. (Шкорпил, Шкорпил 1892, 84–87). Беглото сходство между двете подсказва, че може би са продукт на едно и също каменоделско ателие.

Новооткритият фрагмент е лявата ъглова част на разглежданата *секомата* (**Обр. 3**), със запазени размери: ширина 0,56 м, дължина 0,32 м, височина 0,36 м. Горните ръбове са силно повредени. По дължината на страницата е връзано правоъгълно поле с ширина 0,12 м и скосени стени, образуващи около него бордюру с ширина 0,07 м. Размерите на фигуралното поле са: височина 0,265 м, запазена дължина 0,27 м. Линията на отчупване напълно съвпада с тази на вече известния фрагмент.

Върху фриза са представени сцени от гладиаторски игри с прескоци и лов (*venatio*). Изобразените акробати (*халмасти*, *салитори*) прескачат протоме на хищник в агресивна поза, изскачащ зад неясен вертикален предмет (врата, колона, дърво?). Дългите предни крака и острите присвити уши подсказват, че вероятно е от семейство котки. Обичайно в представлението участва мечка. Наличието на голяма котка, вероятно с африкански произход, демонстрира щедростта на организатора (*мунерарий*) и мащабността на игрите му, като следствие от стопанския просперитет на Никополис по времето на Северите (Вагалински 2009, 112). Възможно е фигурата зад хищника и двете премятащи се фигури да изобразяват три фази от прескока на един и същи скачач. Акробатични изпълнения на *венатори* с животни на арената били изключително популярни (Вагалински 2009, 113–114). Фигурата вдясно замахва с бич в ръка, като вероятно по този начин продължава да дразни хищника след прескока. Над нея, в друга сцена, куче преследва сърна/сръндак (*capreolus capreolus*).

Както споменах по-горе, фрагментът е лява част на *секомата* с релефен фриз (**Ил. 1**), представящ гладиаторски игри под звуците на воден орган (Църов 2019, 74–75). Изглежда върху него е изобразено цялото случващо се представление в рамките на един или няколко дни (Вагалински 2009, 68). Композицията се развива от ляво към дясно, така е предадена и посоката на динамиката. Различната големина на фигурите, в типичния за римската иконография стил, подчертава степента им на важност като участници в зрелището. Фигуралното поле е оградено с бордюру, широк 0,06 м.

Новооткритият фрагмент, допълващ сцената с гладиаторските игри, позволява да се прецизират някои предположения от предхождащата публика-

ция. Фигурата между сражаващите се гладиатори от категориите „*секутор*“ и „*рециарий*“ е на главния съдия (*summa rudis*) на двубоя. Животното, което хипотетично се възприемаше като куче, се оказа сърна/сръндак преследван от едро куче, а следите от човешка фигура са на акробата с бича (Цървов 2019, 75).

Върху плота на мерителната маса е запазена една цяла цилиндрична мензура с диаметър 0,10 м, дълбочина 0,10 м и обем от 715 мл (Ил. 2). Отворът на дъното е запечатан с оловна стопилка. Други две частично запазени мензури имат фуниевидна форма. По-малката е с диаметър 0,10 м при дълбочина 0,085 м, а приблизителният диаметър на голямата е 0,42 м, при запазена дълбочина 0,24 м.

Няма как да пропусна да отбележа, че случайно или не и в Никополис, като в Помпей, мерителната маса е била позиционирана в западната част на форумния комплекс. И веднага изниква въпросът: перистилът изпълнявал ли е в определени случаи функцията на пазар, каквато практика е позната от други римски градове в източните провинции на Империята? Отговорът би бил по-скоро да! През I–II в. тенденцията е форумите да се изчистват от търговските си функции, които се изнасят на съседни по-малки площи (*forum holitorium, macellum*), тъй като започнали да се използват предимно за граждански цели. Особено важен момент в развитието на площадите е почитането на императорския култ, което води до промени в организацията на случващите се там дейности (Топалилов 2004, 274–275). Вероятно в новооснования в началото на II в. Никополис това е било предвидено още при планирането на форумния комплекс. От същото време са известни достатъчно епиграфски данни от римска Тракия за периодичното организиране на многодневни панаири с пазари (Вагалински 2009, 23), което обосновава необходимостта от пространство за осъществяването на контакта между търговеца и купувача. Контролът върху търговията на дребно с течни и насипни продукти се осъществявал от *агораномите* на съответния град (Nankov 2017, 174). В този ред на мисли, логично е съоръжение за контрол на продаваните стоки да бъде инсталирано възможно най-близо, за удобство на ползвателите. За съжаление, откриваните *in situ* при археологически разкопки мерителни маси са нищожно малко и по тази причина изводи за местоположението им в градоустройствената структура на форумните комплекси биха били изключително несигурни и единствено хипотетични.

ЛИТЕРАТУРА

Вагалински 2009: Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.

Динчев 2009: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. Част 1. *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum*. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Б. Петрунова и др. (Ред.). Кн. I. София, 2009, 63–81.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Театърът в Никополис ад Иструм. – Годишник на Националния институт за паметниците на културата, 1987, 4, 13–24.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Т. I. София, 1994.

Топалилов 2004: И. Топалилов. Градски площи. Развитие на форума и агората през римската епоха. Общи положения и особености. – В: Археология на българските земи. Р. Иванов (Ред.). Т. I. София, 2004, 257–277.

Църов 2019: И. Църов. Мерителна маса (*sekomata*) от Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 73–78.

Шкорпил, Шкорпил 1892: Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Старовремски надписи из разни краища на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1892, VII, 84–87.

Cooley 2004: A. Cooley. Pompeii: A Sourcebook. London, 2004.

Klenina, Biernacki 2018: E. Klenina, A. Biernacki. *Mensae Ponderariae* from the North-Western Black Sea Region. Preliminary Approach. – Bulletin of the National Archaeological Institute, 2018, XLIV, 289–298.

Nankov 2017: E. Nankov. *Sekoma*: A Volume Standart for Liquids from Parthicopolis. – In: Sandanski and its Territory During Prehistory, Antiquity and Middle Ages. Current Trends in Archaeological Research. Proceedings of an International Conference at Sandanski, September 17–20, 2015. E. Nankov (Edit.). Veliko Tarnovo, 2017, 170–184.

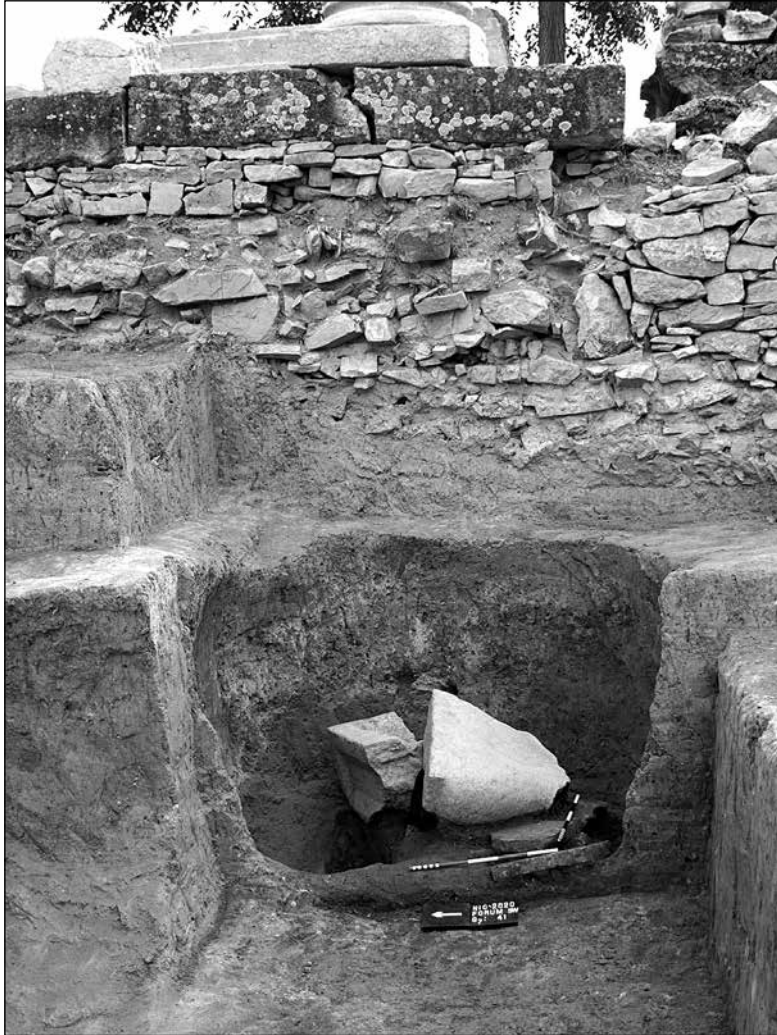
ON THE MEASURING TABLE (*SECOMATA*)
FROM NICOPOLIS AD ISTRUM

Ivan Tsarov

(Abstract)

More fragments of the measuring table (*σηκώματα; mensa ponderaria*), localized in 2018, were found during the 2020 archaeological excavations at the south-western corner of the Forum Complex in the Roman city of Nicopolis ad Istrum (**Fig. 1, 2, 3**). These fragments fit into the left-hand section of the frieze and complete the gladiator games part (Ill. 1) featuring the beginning of the games starting with acrobatic jumps over a predator and hunting scenes. As has already been published the previously found fragment features a duel between a *secutor* and a *retiarius*. The missing right-hand section is supposed to feature the end of the games. The actions took place to the accompaniment of a water organ (*hydraulis*), as part of a water organ was identified on a small fragment. The graduated cylinders for liquid and bulk goods are placed on the counter-top (**Ill. 2**).

The point that the fragments of the broken measuring table were found within a relatively small space indicates that the original location of the measuring table must have been somewhere nearby. Given that the small forum with the porticoes was also used as a market place, when needed, the simple city-planning logic suggests that the measuring table might have been in any of the premises in the south-western part of the odeon/bouleuterion.

Обр. 1. Фрагменти от секомата и подпора – in situ.
Fig. 1. Fragments of the secomata and a support – in situ.

*Обр. 2. Подпора – хълбок на хищник.
Fig. 2. Support – predator's hips.*

*Обр. 3. Новооткритият фрагмент с фриз.
Fig. 3. The recently found frieze fragment.*

ЦЪРКВАТА „СВ. ПЕТКА“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени Дерменджиев

Църквата „Св. Петка“ се е намирала в южното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново (**Обр. 1.1**), непосредствено от северната страна на главната улица на квартал „Асенов“ (улица „Табашка“, известна още и като улица „Индустриална“) (**Обр. 2, Обр. 3**). На 01.06.1913 г. църквата е била разрушена в значителна степен от катастрофалното земетресение, което събаря много къщи и обществени постройки в града (Катастрофалното земетресение 1913, 25, 39). Стените на църквата в нейната олтарна част тогава са оцелели на доста голяма височина – до 3,60 м, но в много лошо техническо състояние. Поради това комисия, назначена от Общината, взема решение те да бъдат изцяло съборени, защото представлявали опасност за живеещите в квартала граждани, което е направено в периода юни – октомври 1914 г. (Попова 2007, 35, бел. 21, бел. 22). Днес, останките на тази църква, ако все още има такива, остават в предния двор на голяма къща на ул. „Цар Иван Асен II“ № 64, построена в края на 60-те години на ХХ в. (**Обр. 4**).

Църквата „Св. Петка“ е споменавана, отбелязвана и разглеждана в различни публикации и документи: от Н. Бозвели през 1835 г. (Кулелиев 2004, 11; Попова 2007, 34), в завещание от 1851 г. (Снегаров 1934–1935, 47), от П. Славейков през 1855 г. (Славейков 1982, 180), от В. Берон през 1887 г. (Берон 2004, 74–75), в Пътеводител на Велико Търново от 1907 г. (Пътеводител 1907, 30), от К. Шкорпил през 1910 г. (Шкорпил 1910, 145), в Кондиката на църквата „Успение Прсв. Богородици“ от 1901–1920 г. (Попова 2007, 34, бел. 15, бел. 16, бел. 17), от Т. Николов през 1927 г. (Николов 1927, 275, 290), от А. Рашенов през 1940 г. (Рашенов 1940, 116) и др. Изследвания на запазените стенописи, пренесени след 1913 г. в Археологическия музей в София, на иконите и част от дървения иконостас, впоследствие монтирани в църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново, правят П. Койчев (Койчев 1910, 95–96), Б. Филов (Филов 2019, 168), И. Гергова (Гергова 1993, 23; Гергова 2006, 55–57), Е. Попова (Попова 2007, 36–41; Попова 2010, 235–242, 283–292). Данни и илюстрации на стенописите са включени в няколко каталога (Водач за Народния музей 1923, 199, 200, 203; Божков 1965, 9, обр. 3; Божков, Чернев 1966, 132). Патронът на църквата „Св. Петка“ е коментиран от В. Мутафов (Мутафов 1999, 19–20, 25) и Д. Чешмеджиев

(Чешмеджиев 2007, 506). Автор на обобщаваща статия за тази търновска църква е Е. Попова (Попова 2007, 34–44; Попова 2010, 230–242). Църквата е представена накратко от Х. Вачев (Вачев 2009, 327–328; Вачев 2012а, 104–105) и е спомената от Е. Манова (Манова 1985, 43, 61, обр. 67) и Д. Косева (Косева-Тотева 2016, 32, 88).

На фотография, направена през 1875 г. от цариградския фотограф Димитриос Михайлидис, на южното подножие на хълма Трапезица се вижда покрива на църквата „Св. Петка“, но без да се различават каквито и да е подробности (Фотоалбум 2006, 15) (**Обр. 3**). Оригинал на снимката се намира в Регионален исторически музей – Велико Търново (Фонд „Леон Филипов“, инв. № 686 ФЛФ), но други изображения на тази църква засега не са известни.

Независимо от не малкото на брой сведения и изследвания за църквата „Св. Петка“ все още не са направени достояние резултатите от археологическите разкопки, няма публикувани точни данни за нейния план и размери, не са предложени конкретни доказателства за нейната датировка и не е правен опит за архитектурна реконструкция.

Археологически разкопки

Църквата „Св. Петка“ е била проучвана чрез археологически разкопки от М. Цочев, уредник в Окръжен исторически музей – Велико Търново (Дневник 1968, 2–35). Резултатите от проучванията, които се провеждат от 22.05.1968 г. до 06.07.1968 г., не са публикувани, а и самите разкопки остават на практика неизвестни (Николова 1986, 270). От документацията е запазен само полевия дневник, който се съхранява в Научния архив на Регионален исторически музей – Велико Търново. Той не е подробен, информацията е лаконична и в него не са посочени метрични данни за разкритите архитектурни останки на църквата. Липсва инвентарната книга и фотоалбумът, не е запазена графична документация (планове, изгледи, разрези, стратиграфски профили).

Стратиграфия. От вътрешността на църквата е отстранен насип от сивокафява и чернокафява пръст с дебелина до 0,90 м, съдържащ камъни, хоросан, фрагменти от тухли, керемиди и стенописи с преобладаващ червен, тъмнозелен и жълт цвят, керамика от османската епоха, средновековна керамика, човешки кости, 85 железни гвоздеа (Дневник 1968, 2–3, 6–7, 10, 13, 15, 22–25, 28, 34, 35). Подобен е съставът на насипа от запад, север и изток на църквата.

Пластът кафяво-черна пръст на дълбочина 1,30 м от северната страна на църквата съдържа късноантична керамика и керамика от тракийската епоха, правена на грънчарско колело (Дневник 1968, 26, 30–32). Този пласт е дебел около 0,50 м, като на дълбочина 1,70–1,80 м е достигнат стерил терен, състоящ се от светлокафява пръст (Дневник 1968, 27, 33).

Архитектура. Запазените архитектурни останки от църквата, които се намират на дълбочина 0,40 м от тогавашния терен (Дневник 1968, 4), са малко.

Разкрита е част от северната стена с височина около 0,10 м над подовото ниво, която е зидана с правилно одялани камъни, споени с бял хоросан (Дневник 1968, 4). На място е разчистена част от подовата настилка от големи каменни плочи, някои от които имат размери 1 м x 1,40 м. Самите плочи са споени (фугирани) с хоросан (Дневник 1968, 5). Запазената ширина на настилката е 3,60 м, а в единия ѝ край плочите са извадени (Дневник 1968, 5, 7). В източната част на наоса подовата настилка липсва (Дневник 1968, 14, 16). В наоса, на разстояние 0,25 м от вътрешното лице на северната стена, е открит каменен зид с калова spojка и ширина 0,50 м (Дневник 1968, 7).

Достигнат е края на северната стена (отвътре) и на подовата настилка (Дневник 1968, 7), където явно се намира северозападният вътрешен ъгъл на наоса. Открита е голяма каменна плоча, която маркира мястото на вход в разделителната стена между наоса и притвора на църквата (Дневник 1968, 8). Плочата е изпълнявала ролята на стъпало, водещо от притвора към наоса, което остава с 0,15 м по-високо от неговата подова настилка (Дневник 1968, 9). Трасето на разделителната стена южно от входа се установява по липсата на плочи от настилката и разпилените камъни (Дневник 1968, 9).

Участък от друго, по-късно подово ниво в наоса, направено от цели и фрагментирани тухли, е разчистен в източна посока от разделителната стена (Дневник 1968, 10).

На 2 м източно от стъпалото във входа между наоса и притвора е открита голяма каменна плоча с размери 1 м x 1,70 м, която остава с 0,15 м по-високо от него (Дневник 1968, 10). Между тях настилката липсва, но от северната им страна има неправилно наредени плочи от подово ниво. В близост са разчистени камъни, наподобяващи стъпало (Дневник 1968, 35). На изток от втората плоча е разкрит ред от жълти глинени плочки (Дневник 1968, 11).

В очерганията на наоса, на дълбочина 0,40 м от съвременния терен, е разчистено дъно на хоросаново бъркало, което има дебелина около 0,20 м (Дневник 1968, 15). Дължината на бъркалото е 1,20 м, а до него има останки от дърво, което се подпъхва под дъното (Дневник 1968, 16).

В наоса е открита част от каменна колона и голям обработен камък във вид на неправилна петостенна призма с дължина 0,64 м, ширина 0,47 м и височина 0,60 м (Дневник 1968, 17, 19).

Зид от ломени камъни, споени с кал, е разчистен на разстояние 0,10 м от външната страна на северната стена на църквата, а между тях има нападали фрагменти от стенописи (Дневник 1968, 7).

На дълбочина 0,15 м от съвременния терен е разкрита част от каменната оградна стена на двора на църквата (Дневник 1968, 3).

Гробове. В очерганията на наоса, където липсва подовата настилка, е открито струпане на човешки кости, определени като „българско погребение“, а близо до тях са намерени 2 медни копчета (Дневник 1968, 14). Разпилен

човешки кости е имало в насипа върху подовата настилка във вътрешността на наоса (Дневник 1968, 15, 17, 34).

Извън църквата, от северната страна, на приблизителна дълбочина 1,30 м от съвременния терен, са открити кости и част от череп, като гробът продължава под каменна плоча (Дневник 1968, 29). Пак там, но край оградната стена на двора, на приблизителна дълбочина 0,40 м от съвременния терен, са проучени други 2 гроба (Дневник 1968, 3). На същото място, на дълбочина 0,90 м от съвременното ниво, има и разпилени човешки кости (Дневник 1968, 25).

Находки. Откритите находки са малко: 15 медни монети и 3 сребърни монети (по-голямата част от тях са неопределени, 4 монети са от края на XIX в., а една монета е от 1901 г.) (Дневник 1968, 3, 5, 9, 12–14, 19–20, 23), оловен печат, глинен прешлен за вретено, част от бронзова дръжка, част от кадилница, 2 медни копчета, част от медна дръжка, част от гривна (Дневник 1968, 5, 9, 13, 14, 17, 29). Сега тези находки са с неизвестно местонахождение.

Статистика на керамиката. Фрагментите керамика, намерени в очертаванията на църквата, се разпределят по следния начин (Дневник 1968, 5–6, 8–10, 12–17, 19–24, 28, 34–35):

- керамика от османската епоха – 9 бр.
- средновековна кухненска керамика – 338 бр.
- средновековна сграфито керамика – 46 бр.
- керамика от тракийската епоха – 10 бр.

Фрагментите керамика, намерени в пластове от северната страна на църквата, се разпределят по следния начин (Дневник 1968, 3–4, 25–27, 29, 31–33):

- средновековна кухненска керамика – 31 бр.
- средновековна сграфито керамика – 10 бр.
- керамика от късноантичния период – 10 бр.
- керамика от тракийската епоха – 97 бр.

Архитектура

План и ориентация. До днес не е публикуван точен план на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. За нея Т. Николов отбелязва: „Тя била малка еднокорабна, едноабсидна, ниска църква“ (Николов 1927, 290). От археологическите разкопки няма конкретни данни за нейния план и размери. Схематичен план на църквата без никакви пояснения представя Д. Косева, но посочените размери, външни очертавания и вътрешно разпределение не отговарят съвсем точно на действителните (Косева-Тотева 2016, 219).

Единственият засега известен план на тази църква се намира в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г.¹, където тя е означена само с външните си очертавания и името „Св. Парашкева“ (**Обр. 2**). В него църквата има силно издължен трапецовиден план с малка тристенна абсида, но ширината на стените,

вътрешното разпределение и местата на входовете не са посочени. Голямата ѝ дължина показва обаче, че тя е имала притвор и екзонартекс. Ориентацията на църквата е североизток – югозапад.

Размери. В. Берон първи посочва размерите на църквата „Св. Петка“ – тя е била 15 м дълга и 5 м широка (Берон 2004, 74). Според Х. Вачев, който използва данните от Кадастъра на Велико Търново от 1907 г., външните размери на църквата са 14,30 м х 6,35 м (Вачев 2009, 328), но при тяхното публикуване е допусната техническа грешка в дължината и е дадена осреднена ширина. Размерите, отбелязани от Д. Косева – 16,85 м х 6,50 м х 0,90 м (Косева-Тотева 2016, 219), също не са съвсем точни.

Според Кадастъра на Велико Търново от 1907 г. църквата „Св. Петка“ е имала дължина на северната стена 16 м, дължина на южната стена 17 м, дължина на западната стена 6,75 м и дължина на източната стена 6,20 м (**Обр. 2**). Абсидата отвън е тристенна, като отстои на равно разстояние (1,85 м) от североизточния и югоизточния ъгъл на наоса. Дължината на северната и южната стени на абсидата е 0,70 м, а дължината на източната стена е 1,50 м. Абсидата се издава пред източната стена на наоса само с 0,50 м.

За вътрешните размери на наоса и притвора няма сведения. Не е известна ширината на входа между тях.

Външен вид и интериор. За външния вид, фасадното членение и декоративната украса на църквата „Св. Петка“ няма никакви сведения. На снимката от 1904 г. се вижда, че покривът е бил двускатен, с керемиди (**Обр. 3**). В средата на XIX в. таванът на църквата е от дъски (Берон 2004, 74). Подът е бил покрит с големи каменни плочи, споени с хоросан, отчасти с тухли и глинени плочки (Дневник 1968, 5, 7). По стените в олтарната част на църквата е имало двуцветна живопис (Берон 2004, 74–75; Шкорпил 1910, 145).

Строителни материали. Църквата „Св. Петка“ е зидана с дялани камъни, споени с бял хоросан (Дневник 1968, 4). Подовата настилка е била направена от каменни плочи и тухли (Дневник 1968, 10–11, 35). Откритите в насипите фрагменти от тухли (Дневник 1968, 10, 12, 16–17, 21–23, 28, 34, 35) със сигурност са били използвани в зидарията за оформянето на надвратни и прозоречни арки. Керемидите от покривната конструкция са еднолучни (т. нар. „турски“ керемиди).

Ремонти. От археологическите разкопки се установява, че в по-късно време във вътрешността на църквата „Св. Петка“ са били направени някои ремонти – нова, по-висока с 0,15 м подова настилка от тухли, каменни плочи и глинени плочки (Дневник 1968, 10–11, 35), както и каменен зид с калова спойка и ширина 0,50 м край северната стена (Дневник 1968, 7). Хоросановото бъркало в наоса (Дневник 1968, 15–16) е вкопано в нейните разрушения и може да се отнесе към времето след цялостното събаряне на църквата през 1914 г. В. Берон посочва, че вътрешните стени, без олтарното пространство, са били измазани и не са имали живопис (Берон 2004, 74).

Любопитна е историята за това, че църквата „Св. Петка“ била свързана посредством таен подземен проход с една от т. нар. „Болярски къщи“, които

се намират източно от нея (Пжтеводитель 1907, 30) (**Обр. 2**). Най-близо разположената от тези къщи е известната „Къща на госпожда Бойка“, отстояща на 45 м в североизточна посока (Дерменджиев 2019, 121–125). Засега такъв проход не е открит и липсват каквито и да било конкретни данни за неговото съществуване.

Посвещение

Името на църквата „Св. Петка (Параскева)“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново е отбелязано в много източници (Кулелиев 2004, 11; Снегаров 1934–1935, 47; Славейков 1982, 180; Берон 2004, 74–75; Пжтеводитель 1907, 30; Шкорпил 1910, 145; Койчев 1910, 95–96; Попова 2007, 34, бел. 15, бел. 16, бел. 17; Николов 1927, 275, 290; Рашенов 1940, 116). Независимо от това въпросът с уточняването на коя от трите светици – преподобна Петка (Параскева) Епиватска, преподобномъченица Петка (Параскева) Римлянка или великомъченица Петка (Параскева) Иконийска е била посветена тази търновска църква, не е решен окончателно. Единствено П. Славейков отбелязва, че името е било „Препод. Параскеви“ (Славейков 1982, 180), което би трябвало да изключва възможността патрон да е великомъченица Петка (Параскева) Иконийска и насочва по-скоро към преподобна Петка (Параскева) Епиватска (Попова 2010, 231, бел. 15). Според В. Мутафов църквата е носила името на Св. Петка (Параскева) Римлянка или на Св. Петка (Параскева) Иконийска, а храм, посветен на Св. Петка (Параскева) Епиватска, изобщо не е имало в столичния Търнов (Мутафов 1999, 20, 25).

Объркването на имената на трите светици в жития, служби, похвални слова, икони и стенописи е засвидетелствано в много случаи през Средновековието, XV–XVIII в. и Възраждането (Бакалова 1996, 61; Мутафов 1999, 19–20, 25; Чокоев 2005, 381; Куюмджиева 2015, 279). В самата църква „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ е имало патронна икона на Св. Петка (Параскева) Римлянка с 14 житийни сцени, датирана в началото на XVIII в. (Гергова 2006, 57; Попова 2007, 36, 40) (**Обр. 13**). През 1855 г. зографът Иван Хадживасилев от Габрово е направил фрескоикона за същата църква, някои сцени в която отчасти повтарят съществуващата по-ранна икона, но други от тях са взети от икона на Св. Петка (Параскева) Епиватска (Попова 2007, 40–41) (**Обр. 14**). По същото време (1854 г.) този зограф е нарисувал и друга икона за църквата, която обаче изцяло е посветена на Св. Петка (Параскева) Епиватска с 6 житийни сцени (Попова 2007, 41). Както отбелязва Е. Попова причината за изписването на иконите на Св. Петка (Параскева) Римлянка и Св. Петка (Параскева) Епиватска за една и съща църква е резултат от това, че различията между тях „отдавна са се изтрили в народното съзнание и двете светици са слели своето житие и самоличност в един образ – на св. Петка Българска, с един празник: Петковден (14 октомври)“ (Попова 2007, 41).

Неоспорим факт е, че при донасянето на мощите на Св. Петка Епиватска в столичния Търнов от цар Иван Асен II (1218–1241 г.) през 1231 г. не е била построена нова църква, посветена специално на тази светица (Стара българска литература 1983, 81–82). Тя е положена в църквата в Царския дворец в цитаделата на хълма Царевец (Чокоев 2005, 386–388), където се е намирала до 1394 г., когато нейните мощи били пренесени в Бдин (Цамблак 1996, 188).

Въпреки отсъствието на конкретни сведения и данни все пак е логично да се приеме, че в Търновград през втората четвърт на XIII в. е била изградена поне една изцяло нова църква, посветена специално на Св. Петка Епиватска. Причина за това е фактът, че нейните мощи се съхранявали в българската столица, но били положени в църквата в Царския дворец, където със сигурност не е имало свободен и постоянен достъп до тях за многобройните поклонници. А построяването на църква, посветена на тази светица, в Търнов е било задължително, защото Св. Петка става защитница на столичния град, закрилница на царската власт и българския владетел, небесна застъпница и пазителка на българите (Евтимий 1996, 62–65; Билярски 2004, 50–79).

Има и писмено свидетелство за това, че през XIV в. в столичния Търнов вече е съществувал храм, посветен на Св. Петка. Това е отбелязано в завещанието от 10.07.1363 г. на дубровнишкия търговец Марое де Сиза, който е пожелал да бъдат извършвани служби в негова памет единствено в църквата „Св. Петка“ (Чешмеджиев 2007, 506, бел. 51). Въпреки че в документа не е посочено за коя от трите светици става въпрос и къде точно в рамките на града се е намирал храмът, е най-логично да се предположи, че това е именно Св. Петка Епиватска.

Така или иначе за момента може да се приеме, че първоначално църквата в квартал „Асенов“ във Велико Търново е била посветена на Св. Петка Епиватска (Попова 2007, 42). През втората четвърт на XVII в. или в началото на XVIII в. църквата е била отново живописана. Запазената оттогава патронна икона вече е на Св. Петка (Параскева) Римлянка (**Обр. 13**).

Датировка

Въпросът за времето, когато е построена църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново, не е изяснен. Липсват конкретни данни, сведения, изображения или снимки, въз основа на които да се направи аргументирано предположение за нейната датировка. Резултатите от археологическите проучвания също не дават никаква по-точна информация в тази посока. Откритите при разкопките монети във вътрешността на църквата произхождат от насипи, натрупани там след нейното разрушаване през 1913–1914 г. Освен това голяма част от тези монети тогава не са били определени от специалист-нумизмат, поради което не е известно и от кое време датират.

Почти всички изследователи отнасят църквата „Св. Петка“ към средновековното столично култово строителство, но без да привеждат конкретни факти и убедителни доказателства (Берон, 2004, 75; Николов 1927, 275, 290; Николова 1986, 270; Нешева 2000, 153; Чешмеджиев 2007, 506). Е. Попова посочва, че църквата „вероятно вече е съществувала през първото столетие на турското владичество. Тогава за първи път са изписани стените“ (Попова 2007, 42). Според В. Мутафов църквата е построена през XVII в. (Мутафов 1999, 25), а Д. Косева отбелязва: „По всичко изглежда, че този храм няма нищо общо със столичния период на града“ (Косева-Тотева 2016, 32) и в нея има два пласта стенописи – съответно от XVII в. и от XVIII в. (Косева-Тотева 2016, 88, 219).

Наличната археологическа информация и архитектурните данни обаче, колкото и да са незначителни на пръв поглед, все пак дават възможност да се направи доста убедително предложение за времето, когато е построена църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. Важен аргумент в тази посока е формата на един важен архитектурен елемент, която досега не е използвана като доказателство за разграничаване на църквите от Второто българско царство, от тези които са построени през османската епоха. Става въпрос за най-характерната част от плана на църквата „Св. Петка“ – тристенната абсида (**Обр. 2**). В столичния Търнов са открити 13 църкви и 3 параклиса с тристенни абсиди (**Обр. 5, Обр. 6**). В цитаделата на хълма Царевец това са: църква № 10, църква № 12, малкият параклис до църква № 14, църква № 16 и църква № 22, която според размерите си може да е параклис. В цитаделата на хълма Трапезица това са: църква № 4, църква № 7, църква № 8, църква № 10, църква № 11, църква № 12, църква № 14 и църква № 15, която според размерите си може да е параклис. В подградията има няколко такива църкви – църквата в манастира в Югоизточното подградие, а църквата „Св. Иван Рилски“ в манастира „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици“ се намират в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец. Към храмовете с тристенни абсиди може да се прибави и параклисът в Преображенския манастир, отстоящ на 3 км в северна посока от столичния Търнов.

Църква № 10 в столичната цитадела на хълма Царевец (Обр. 5.1), куполна, с 4 свободни подпори, без притвор, първа половина на XIV в. (Дерменджиев 2013, 72–86). Външни размери (без абсидата) – дължина 12,50 м и ширина 9,60 м. Абсидата е тристенна, издава се с 1,50 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл.

Църква № 12 в столичната цитадела на хълма Царевец (Обр. 5.2), куполна, тип „стегнат кръст“ с 4 пиластъра, без притвор, първа половина на XIV в. (Вълов 1992, 132). Външни размери (без абсидата) – дължина 10,60 м и ширина 5,60 м. Абсидата е тристенна, издава се с 1 м пред източната стена.

Параклис при църква № 14 в столичната цитадела на хълма Царевец, засводен, няма данни за пиластри, няма данни за притвор, втора половина на

XIV в. (Нурков, Писарев 1979, 44). Няма данни за дължината, вътрешна ширина на 3,90 м. Абсидата е тристенна и се издава с 0,40 м пред източната стена.

Църква №16 в столичната цитадела на хълма Царевец (Обр. 5.3), засводена, без пиластри, без притвор?, първа половина на XIII в. – първа половина на XIV в. (Димова 2008, 319–320). Външни размери (без абсидата) – дължина 10 м и ширина 5,20 м. Абсидата е тристенна и се издава с 1,20 м пред източната стена.

Църква №22 (параклис) в столичната цитадела на хълма Царевец (Обр. 5.4), не е засводена (?), без пиластри, без притвор, края на XIV в. (Овчаров 1990, 29–32). Външни размери (без абсидата) – дължина 8,70 м и ширина 4,10 м. Абсидата е тристенна и се издава с 0,55 м пред източната стена.

Църква „Св. Иван Рилски“ в столичното подградие в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Обр. 5.5), засводена, без пиластри, с притвор и пристроен екзонартекс, втора четвърт на XIII в. (Овчаров, Вачев 2009, 620–621; Вачев 2012б, 35–36). Външни размери (без абсидата и екзонартекса) – дължина 10,60 м и ширина 5,75 м. Абсидата е тристенна и се издава с 1,20 м пред източната стена. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1:2,16.

Църква в манастира в Югоизточното подградие (Обр. 5.6), засводена, без пиластри, с притвор, втора четвърт на XIII в. (Вачев, Петракиев 2016а, Обр. 2; Вачев, Петракиев 2016б, 423–426). Външни размери (без абсидата) – дължина 11,70 м и ширина 7,10 м. Абсидата е тристенна и се издава с 1,65 м пред източната стена. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1:1,17.

Църква южно от манастира „Св. 40 мъченици“ в столичното подградие в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Обр. 5.7), засводена, с 4 пиластъра, с притвор и пристроен екзонартекс, втора половина на XIV в. (Тотев, Караишев, Косева 2020, 1141–1142; Косева-Тотева 2016, 102). Външни размери (без абсидата и екзонартекса) – дължина 14,40 м и ширина 6,30 м. Абсидата е тристенна, издава се с 0,80 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1:1,88.

Църква №4 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.1), куполна, тип „стегнат кръст“ с 4 пиластъра, с притвор, втора половина на XIII в. – XIV в. (Димова 2008, 230–232; Косева-Тотева 2016, 70). Външни размери (без абсидата) – дължина 13 м и ширина 7,50 м. Абсидата е тристенна, издава се с 1 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1:2,70.

Църква №7 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.2), засводена, с 4 пиластъра, с притвор, втора половина на XIII в. – първа половина на XIV в. (Димова 2008, 289–290). Външни размери (без абсидата) – дължина

13 м и ширина 6,70 м. Абсидата е тристенна, издава се с 1,20 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1 : 1,68.

Църква № 8 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.3), двукорабна, дваабсидна, двукуполна, с по 4 пиластѐра в двата кораба, с притвор на южния кораб и допълнително пристроен общ екзонартекс на двата кораба, първа половина на XIII в. (Дерменджиев 2014, 405–411; Косева-Тотева 2016, 72–76). Външни размери (без абсидата и екзонартекса) – дължина 14,15 м и ширина 10,40 м. Абсидите (северната и южната) са тристенни, издават се съответно с 1,20 м и 0,90 м пред източната стена и са издигнати върху полукръгли цокли. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора в южния кораб – 1 : 1,55.

Църква № 10 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.4), засводена, без пиластри, с притвор, средата на XIII в. – първа половина на XIV в. (Димова 2008, 304; Косева-Тотева 2016, 76). Външни размери (без абсидата) – дължина 12,40 м и ширина 5,75 м. Абсидата е тристенна, издава се с 1,15 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1 : 2,10.

Църква № 11 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.5), засводена, без пиластри, с притвор, втора половина на XIV в. (Димова 2008, 305–306). Външни размери (без абсидата) – дължина 11,75 м и ширина 6,17 м. Абсидата е тристенна и се издава с 1,10 м пред източната стена. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1 : 2,90.

Църква № 12 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.6), засводена, с 4 пиластѐра, с допълнително пристроен притвор, средата или края на XIII в. – втора половина на XIV в. (Димова 2008, 291–292; Косева-Тотева 2016, 76–77). Външни размери (без абсидата) – дължина 13,75 м и ширина 6,80 м. Абсидата е тристенна, издава се с 0,95 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1 : 2,86.

Църква № 14 в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.7), засводена, с 4 пиластѐра, с притвор и допълнително пристроен екзонартекс, втора половина на XIV в. (Димова 2008, 293–295; Косева-Тотева 2016, 77–78). Външни размери (без абсидата и екзонартекса) – дължина 14 м и ширина 7,70 м. Абсидата е тристенна, издава се с 1,70 м пред източната стена и е издигната върху полукръгъл цокъл. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1 : 2,03.

Църква № 15 (параклис) в столичната цитадела на хълма Трапезица (Обр. 6.8), засводена, без пиластри, без притвор, втора половина на XIII в. –

XIV в. (Димова 2008, 304). Външни размери (без абсидата) – дължина 7,60 м и ширина 4,44 м. Абсидата е тристенна и се издава с 0,90 м пред източната стена.

Параклис в Преображенския манастир, северно от столичния Търнов (Обр. 5.8), засводен, с двойка пиластри, отделящи притвор, втора половина на XIII в. – първа половина на XIV в. (Алексиев, Попконстантинов 1997, 86, 93). Външни размери (без абсидата) – дължина 9,50 м и ширина 5 м. Абсидата е тристенна и се издава с 0,60 м пред източната стена. Съотношение на вътрешната дължина на наоса към вътрешната дължина на притвора – 1 : 1,41.

Строежът на най-ранните датирани църкви с тристенни абсиди е във втората четвърт на XIII в. – църквата „Св. Иван Рилски“ и църквата в манастира в югоизточното подножие на цитаделата на хълма Царевец, които се намират в столичните подградия (**Обр. 5.5, Обр. 5.6**), в първата половина на XIII в. – църква № 16 в цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 5.3**) и църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица (**Обр. 6.3**). Други 8 църкви се отнасят към втората половина на XIII в. – първа половина на XIV в. (**Обр. 5.1, Обр. 5.2, Обр. 5.8, Обр. 6.1, Обр. 6.2, Обр. 6.4, Обр. 6.6, Обр. 6.8**), а останалите са от втората половина на XIV в. (**Обр. 5.4, Обр. 5.7, Обр. 6.1, Обр. 6.5, Обр. 6.7**).

В диоцеза на Търновската митрополия от периода XV–XVIII в. са известни общо 45 църкви (без тези, които са запазени от времето на Второто българско царство и са функционирали през османската епоха). От тях 44 църкви имат полукръгли абсиди (Вачев 2012а, 57–60, 66–70, 80–82, 86–88, 194–215, 225–235, 238–239, 241–247, 248–257) и една църква е с петостенна абсида (Вачев 2012а, 228). И което е много важно – няма нито една църква с тристенна абсида. Същото е положението като цяло и при църквите, които са строени в българските земи през XVII в. (Корпус на стенописите 2012, 13, 18, 44, 47, 58, 67, 75, 81, 91, 138, 143, 153, 165, 170, 176, 187, 191, 194, 196, 203, 206, 209, 212, 215, 218, 221, 226, 230, 242, 245 и 126, 223), а също така и при църквите, изградени през XVIII в. (Гергова, Попова, Генова, Клисаров 2009, 59, 71, 77, 84, 102, 115, 136, 180, 213, 230) – християнските храмове с тристенни абсиди са единични примери и на практика представляват изключения².

Така се очертава добре изявена тенденция тристенните абсиди да са характерен елемент в църковното строителство в Българското царство през XIII–XIV в. и да не се изграждат през вековете на османското владичество. Така например само в цитаделите и подградията на столичния Търновград има 55 проучени църкви и 3 параклиса, от които 16 са с тристенни абсиди (това е 27,6% от общия им брой) – срещу нито една такава църква за цялата територия на Търновската митрополия през XV–XVIII в.

По тази характерна тристенна форма на абсидата църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново със сигурност може да се датира в периода XIII–XIV в. В тази връзка трябва да се посочи и фактът, че половината от столичните църкви с тристенна абсида са построени в цитаделата на хълма

Трапезица (**Обр. 6**), в чието южно подножие се намира и църквата „Св. Петка“, а двете най-ранни такива църкви от втората четвърт на XIII в., са били изградени в търновските подградия (**Обр. 5.3, Обр. 5.4**).

За стесняване на предложената датировка може да се използва фактът, че в насипите от разрушенията на църквата „Св. Петка“ не са открити цели или фрагментирани глинени глазирани панички и розетки от керамопластична украса. Тяхната липса насочва към строителство непосредствено след въстанието от 1185–1186 г. и през първите десетилетия на XIII в., когато те все още не се използват масово в украсата на средновековните църкви (Димова 2008, 144–145), както е например при църква № 11 и църква № 20 в цитаделата на хълма Царевец³ (Дерменджиев 2009–2010, 166, 162–163), при църква № 19 в цитаделата на хълма Трапезица⁴ (Тотев, Косева 2011, 196–197), както и при няколко църкви от средновековни села в близост до столичния Търнов – църквата в село Хотница (Алексиев 1980, 44, 49), църквата в село Леденик (Квинто, Йорданов 1982, 24, 28) и църквата „Св. Йоан Продром“ до село Росица (Дерменджиев 2013–2014, 161). Към втората четвърт на XIII в. са датирани и другите 2 църкви в столичните подградия („Св. Иван Рилски“ и църквата в манастира в Югоизточното подградие) с тристенни абсиди (Овчаров, Вачев 2009, 621; Вачев, Петракиев 2016б, 426), които също нямат такава фасадна украса като глазирани панички са поставени само на техните екзонартекси, допълнително пристроени едва през XIV в.

Върху по-ранният от двата пласта стенописи, които са били запазени в олтарната част на църквата „Св. Петка“, са се виждали само следи от боя, някакви знаци и рисунки, които са били бледи и изцяло обезличени (Берон 2004, 74–75). След нейното почти пълно разрушаване през 1913–1914 г. от тях нищо не е оцеляло. Поради това няма сигурни данни за времето на изпълнение на тази живопис и тя не може да се използва за датирание на църквата.

Ако посвещението на представената църква в квартал „Асенов“ във Велико Търново е било на преподобната Св. Петка Епиватска (Славейков 1982, 180), то тогава тя не може да е била построена преди лятото на 1231 г., когато цар Иван Асен II (1218–1241 г.) пренася с големи почести нейните мощи в столичния град (Стара българска литература 1983, 81–82; Божилков 1994, 81) и ги полага в църквата в Царския дворец (Чокоев 2005, 386–388). Така времето на изграждане на църквата „Св. Петка“ в южното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица трябва да се постави най-общо след 1231 г. и до средата на XIII в. При вариантът все пак тя да е била посветена на някоя от другите светици със същото име (Петка (Параскева) Римлянка или Петка (Параскева) Иконийска), датировката на тази църква остава най-рано в самия край на XII в. или по-вероятно през първата половина на XIII в. А пряко доказателство, че в столичния Търнов през втората половина на XIV в. вече е функционирала църква, посветена на Св. Петка, е посоченото сведение в завещанието на дубровнишкия търговец Марое де Сиза от 10.07.1363 г. (Чешмеджиев 2007, 506, бел. 51).

Предположението за първоначално изграждане на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново през XV в. или още по-късно през XVI–XVII в. е по-малко вероятно. Както е добре известно църковното строителство по време на османското владичество е подчинено на Шериата и различни султански разпоредби (Василева 1979, 38–41; Попова 2006, 20–21; Вачев 2009, 333). Според тези документи е било допустимо да се изграждат християнски храмове само на места, където по-рано е имало стари църкви, като е било забранено да се надвишават техните размери. Всъщност така става въпрос основно за възстановяване, ремонти работи и обновление на средновековните църкви, а не за изцяло ново строителство на друго място (Попова 2006, 21). Така например църква от времето на Второто българско царство е можело да бъде възстановена само *„ако е оставена от старо време в ръцете на кяфирското население“*, *„оставена в ръцете им от деня на завоеванието“*, *„оставена в техни ръце от старо време“* (Вачев 2009, 333). Другото важно условие е било църквата да е *„както е била в старо време“*, *„да не бъде поголяма от старата“*, *„да се поправи в старите ѝ размери“* (Василева 1979, 38), *„в старите размери, без да се гради нищо повече“*, *„в старите размери, без да се уголемяват или възвишават“* (Вачев 2009, 333).

И така, ако се допусне, че църквата „Св. Петка“ датира от времето след края на XIV в., то тя трябва да е била изградена върху старите основи, което отново доказва, че на това място вече е имало средновековен храм от столичния период на града.

Известно е, че от превземането на Търнов от османците през 1393 г. до втората половина на XVIII в., в града се използват единствено запазените средновековни църкви в т. нар. „Долна махала“ (днешният квартал „Асенов“), но с различни ремонти и преустройства (Вачев 2009, 319–330, 332–333). Има обаче данни и за 2 новопостроени християнски храма в Търново – това са църквата „Св. Георги“ в „Асенова махала“ и параклис на хълма Царевец. В тези случаи става въпрос именно за изпълнение на споменатите вече законови разпоредби в Османската империя – да се възстанови християнски храм на мястото на по-стара средновековна църква от столичния период на Търнов. Северозападният ъгъл на средновековната църква е разкрит в източния склон на хълма Трапезица, непосредствено от запад на храма „Св. Георги“ в квартал „Асенов“ (Терзиева 1997, 1; Христов 1997, 1). Съществуващата днес църква „Св. Георги“ е построена най-вероятно през XVI в. (Корпус на стенописите 2012, 58), а наосят, според запазения ктиторски надпис, е стенописан през 1616 г. (Вачев 2012а, 327; Корпус на стенописите 2012, 58–61). Малък параклис, който е съществувал до към 1686 г., е бил построен през втората четвърт на XVII в. в очертанията на разрушената в края на XIV в. църква № 12 в крепостта на хълма Царевец (Вълов 1992, 156–157).

Посочените данни, факти и изводи позволяват сега с основание да се приеме, че църквата „Св. Петка“ в южното подножие на цитаделата на хълма Трапезица е била посветена на Епиватската светица и е построена след 1231 г., когато нейните мощи са пренесени в Търновград от цар Иван Асен II (1218–1241 г.) и положени в църквата в Царския дворец.

Екзонартексът на църквата „Св. Петка“ би могъл да е изграден още през XIV в. Но по това време такива допълнителни покрити пространства обикновено се добавят към манастирските католикони, като например в столичния Търнов такива има при църквата „Св. 40 мъченици“ в царската Велика лавра (Тотев, Дерменджиев, Косева 1998, 29–41), при църквата „Св. Иван Рилски“ в манастира „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Овчаров, Вачев 2009, 620–621), при църквата в манастира в Югоизточното подградие (Вачев, Петракиев 2016б, 424) и при църква № 8 в манастира край нея в цитаделата на хълма Трапезица (Дерменджиев 2014, 410). В Търновград са проучени и други църкви с пристроен по-късно екзонартекс – църква № 14 в цитаделата на хълма Трапезица (Димова 2008, 293–295) и църквата южно от Великата лавра „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Караилиев, Косева 2020, 1141–1142), като за последната може да се допусне, че е свързана с този царски манастир. Но сведения за това, че край църквата „Св. Петка“ е имало средновековен или по-късен манастир липсват и несъмнено такъв не е съществувал. Освен това в насипите от нейното разрушаване липсват глинени панички и розетки от керамопластична украса, каквито би трябвало да има, ако през XIV в. е бил изграден екзонартекс, защото неговите фасади със сигурност щяха да бъдат декорирани с тях.

Сред добре запазените църкви по българските земи от XVII–XVIII в. няма такива, на които да е бил пристрояван екзонартекс. През XIX в. екзонартекси започват да се строят отново към манастирските църкви, както е например в Осеновлагския манастир „Седем престола“ (Вачев 2012а, 243–244), Карлуковския манастир „Успение на Св. Богородица“, Трънския манастир „Св. Архангел Михаил“, Илиенския манастир „Св. Илия“ (Корпус на стенописите 2012, 18, 180, 187), Кукленския манастир „Св. Врачове“ и Куриловския манастир „Св. Йоан Рилски“ (Коева, Йокимов, Стоилова 2002, 35–36, 54–56), но има и изключение като църквата „Св. Никола“ в село Широки дол (Корпус на стенописите 2012, 232).

За датировката на екзонартекса на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново няма никакви конкретни данни, но е ясно, че той вече е съществувал в османската епоха. Ето защо е най-сигурно да се приеме, че екзонартексът е бил построен по това време. Причината за такова строителство трябва да се търси в необходимостта от разширяване на църковното пространство поради увеличаване на населението в квартала.

Местоположение

Местоположението на средновековната църква „Св. Петка“ е добре известно – на десния бряг на река Янтра в подградието в южното подножие на хълма Трапезица (**Обр. 1, Обр. 2**). Защо обаче е избрано именно това място и не е ли по-логично църква с такъв патрон да се построи в главната цитадела на Търновград на хълма Царевец?

В южното и източното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица се намира едно от най-големите подградия на средновековния Търнов (**Обр. 1.1**). На негова територия са документирани и най-ранните засега данни за застрояване от началото на столичния период на града, разположени извън цитаделата на хълма Царевец (Николова, Робов 2005, 23–37; Дерменджиев 2016, 69–71). В северния му край е издигната църквата „Св. Димитър“, около която по-късно е построен манастир и се развива голям градски некропол (Николова, Робов 2005, 40–173). През втората четвърт на XIII в. се укрепява и хълма Трапезица (Рабовянов 2015, 50–51, 119–125), предлагайки по-добра защита на оформящото се подградие. Така логично неговото развитие продължава със строежа на нови квартални храмове – църквата „Св. Георги“ (Терзиева 1997, 1; Христов 1997, 1) в централната част и църквата „Св. Петка“ в южната му периферия. Така планът на подградието се очертава чрез равномерното разпределение на тези църкви по протежение на неговата Главна улица (**Обр. 1.1**).

Независимо от факта, че засега липсват преки писмени или археологически доказателства за съществуването на църква „Св. Петка Епиватска“ в столичната цитадела на хълма Царевец, много изследователи приемат, че такава има и се опитват да я идентифицират с Дворцовата църква, църква №4 или църква №5 (Чокоев 2005, 381–385). Те приемат априори, че църквата, в която са били съхранявани мощите на светицата, е носила и нейното име, но това, както се вижда от запазените жития, не е вярно. Въпреки това е напълно възможно храм, посветен на Св. Петка Епиватска, да е имало и в цитаделата на хълма Царевец, но това засега не може да се установи, защото от 24-те разкрити църкви се знае само името на Патриаршеската църква, което е „Възнесение Господне“ (Стара българска литература 1983, 79).

Некропол

Некрополът на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново е известен единствено от археологическите разкопки. Сведенията за него са съвсем недостатъчни, липсват описания, снимки и рисунки на скелетите, няма данни за погребален инвентар. Малката дълбочина – само 0,40 м от съвременния терен, на откритите 2 гроба от северната страна на църквата (Дневник 1968, 3), позволяват те да се датират в османската епоха. Другият гроб в

същия район, но оставащ на дълбочина 1,30 м, който е бил покрит с каменна плоча, може да се отнесе към XIII–XIV в.

Разпилените човешки кости, открити на дълбочина 0,90 м (Дневник 1968, 25), показват наличието и на още следстолични гробове, вкопани в склона на хълма, северно от църквата. За същото свидетелстват и костите, които са намерени в насипите във вътрешността на наоса на църквата, но над подовата настилка (Дневник 1968, 15, 17, 34). Тези кости са попаднали там във времето след 1914 г., когато стените на църквата вече са били почти изцяло демонтирани, теренът от север е подравняван и нейните останки са засипани, а пръстта допълнително се е свличала по склона вследствие и на атмосферните влияния. Може би това важи и за костите в наоса, определени като „*българско погребение*“ (Дневник 1968, 14). Ясно е, че тези кости не са били в анатомичен порядък, поради което не може изобщо да става дума за първичен гроб, а намерените в близост копчета явно не са част от неговия инвентар.

В наоса и притвора на църквата „Св. Петка“ не са документирани гробове. От записките в Дневника на разкопките през 1968 г. може да се установи, че плочите от подовото ниво на църквата явно не са вдигани и под тях не е разкопавано. По тази причина там със сигурност трябва да има непроучени гробове, както от столичния период на града, така и от времето на османското владичество, защото е обичайна практика във вътрешността на храмовете да се погребват ктитори и видни граждани. Това важи най-вече за каменната плоча с дължина 1,70 м и ширина 1 м, която остава на 2 м източно от входа между притвора и наоса (Дневник 1968, 10). С такива големи варовикови плочи без надписи и украса например са били покрити киторските гробове от XVII–XVIII в. в няколко от църквите в село Арбанаси – „Рождество Христово“, „Св. Георги“ и „Св. Димитър“ (Вачев 2008, 174–182).

Гробовете от некропола са били разположени от западната, северната и източната страни на църквата „Св. Петка“, защото от юг е преминавала Главната улица на столичното подградие, и в него са били погребвани жителите на близките квартали през XIII–XIV в. Функционирането на църквата и след 1393 г., във времето на османското владичество, показва че нейният некропол е продължил да се използва, подобно на некрополите и на другите средновековни църкви в българската махала на следстоличния Търнов, разположена в подножието на хълмовете Царевец и Трапезица (Дерменджиев, Косева 2000, 94–95; Николова, Робов 2005, 95–96, 99–108; Овчаров, Вачев 2010, 511; Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011, 448–449; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2012, 424; Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2008, 497–498; Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2010, 509; Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2011, 447; Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2012, 426; Вачев, Петракиев 2016а, 736; Вачев, Петракиев 2017, 555–557).

Строителна периодизация

За разграничаването на строителни периоди на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново свидетелства В. Берон: „Тя ни се видя тожже донейде переправена, защото: 1-о. кубе няма, а един дъсчен тава; 2-о. че мазанката по вътрешната повърхност на зидните ѝ каменни стени (дуварите) е била без никакви изображения и нийде не намираме някои надписи“ (Берон 2004, 74), а К. Шкорпил пише, че тя е „построена отново върху стари основи“ (Шкорпил 1910, 145). Двама пласта стенописи в олтарната част (Берон 2004, 74–75; Шкорпил 1910, 145; Гергова 2006, 57) показват промяна в интериора, обаче не може да се каже със сигурност от кое време датира по-ранната живопис.

От археологическите разкопки няма преки данни за извършено мащабно преустройство или преизграждане в наоса и притвора, най-вече защото стените са били запазени на съвсем малка височина (0,10 м). Същевременно не е установено дублиране на стените, изместване на техните трасета или по-късни строежи върху първоначалния план на църквата.

Основен проблем при уточняване на строителната периодизация е невъзможността да се установи кога, по какви причини и до каква степен е била съборена средновековната църква „Св. Петка“. В тази посока липсват конкретни данни – писмени или от археологическите разкопки. Според написаното от К. Шкорпил, че тя е „построена отново върху стари основи“ (Шкорпил 1910, 145) обаче може да се твърди, че за да направи този извод той е видял добре запазен оригиналният градеж, върху който са били надстроени новите стени при възстановяването на храма. На каква височина са се издигали зидовете на средновековната църква и дали е имало останки от фасадните ниши не е известно, защото както за тази църква, така и за другите църкви в квартал „Асенов“ В. Берон и К. Шкорпил дават само съвсем кратки и най-общии сведения, но не и за техния външен вид.

Засега може да се предположи, че църквата „Св. Петка“ е била възстановена в края на XVII в. или началото на XVIII в., когато е направено второто стенописване (Попова 2007, 34–44; Гергова 2006, 55–57), а другият вариант е това да е станало в края на XVIII в. или началото на XIX в., когато стените са били покрити с нова мазилка (Берон 2004, 74; Попова 2007, 42). Вероятността за двукратно събаряне и възстановяване на храма в рамките на около 100 години изглежда по-малко възможна. Във всеки случай трябва да се приеме със сигурност (според сведението на К. Шкорпил и данните от археологическите разкопки), че църквата е била преизградена върху старите стени, със същия план и с първоначалните размери, съгласно изискванията на посочените по-горе законови разпоредби в Османската империя (Василева 1979, 38–41; Попова 2006, 20–21; Вачев 2009, 333), в периода от края на XVII в. до началото на XIX в.

Според посоченото по-горе, строителната история на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново, може да се раздели на два или три основни периода. **Първи вариант:** Първият строителен период (от втората четвърт на XIII в. до последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в.) е свързан със строежа и стенописването на църквата и нейното функциониране във времето на столичния период на Търновград и през първите 3 столетия на османското владичество. Вторият строителен период (от последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. до края на XVIII в. или началото на XIX в.) включва възстановяването на църквата и нейното ново стенописване. Третият строителен период (от края на XVIII в. или началото на XIX в. до 1913 г.) се изразява в частичен ремонт на църквата (дървен таван, сваляне на стенописите, с изключение на тези в олтарното пространство, измазване на стените) и пристрояването на екзонартекс. **Втори вариант:** Първият строителен период е от втората четвърт на XIII в. до края на XVIII в. или началото на XIX в. Отделен строителен етап се явява новото стенописване на църквата в последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. Вторият строителен период е от края на XVIII в. или началото на XIX в. до 1913 г. и включва възстановяване на църквата върху старите основи и впоследствие пристрояването на екзонартекс.

Реконструкция

Църквата „Св. Петка“ от втората четвърт на XIII в. до последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. (Обр. 7.1). Първоначалният план на църквата може да се възстанови въпреки липсата на достатъчно сигурни данни за него. Известно е, че тя е била еднокорабна, а археологическите разкопки доказват със сигурност наличието на притвор. Нейната голяма обща дължина от 17 м показва, че към църквата несъмнено е бил пристроен и екзонартекс. Вариантът за изграждането на екзонартекс през XIII–XIV в. обаче може напълно да се изключи.

При разкопките е разчистена част от северната стена на наоса до северо-западния ъгъл (дължината не е посочена, но тя явно не е била малка), но по вътрешното ѝ лице не е имало пиластри, върху които да стъпват арки, носещи свода. В наоса не са открити останки от свободно стоящи каменни стълбове или бази за колони. Ако действително са съществували такива и те са били демонтирани в по-късно време, щяха да останат някакви следи в пода на църквата, който при разкопките е бил разчистен на места под нивото на късната настилка. Всички тези факти дават основание да се изключи като цяло вероятността църквата да е имала купол и да е била от типа „стегнат кръст“ с пиластри или от типа „кръстокуполна с 4 свободни подпори“. По отношение на предположението за вида на покритието може да се посочи и фактът, че засводените църкви и параклиси (с пиластри или без пиластри) в столичния Търнов са около 3,5 пъти повече от тези, които имат куполи.

Тук не трябва да се пренебрегва възможността да е имало каменни или дървени конзоли, зазидани по-високо в стените на наоса на църквата „Св. Петка“, върху които да са стъпвали арки, носещи полуцилиндричен свод или купол. Поради това, че самите стени са били разрушени през 1913–1914 г. почти до основите, сега няма доказателства за наличието на архитектурни елементи от такава носеща система.

Ето защо за момента, според сигурните налични данни, най-достоверно изглежда вариантът средновековната църква „Св. Петка“ да е била еднокорабна, покрита с полуцилиндричен свод, стъпвал само на надлъжните стени, и двускатен, най-вероятно керемиден покрив (**Обр. 8**). Приблизителната дебелина на стените може да се приеме за 0,90 м.

Външната дължина на църквата „Св. Петка“ (без екзонартекса) и вътрешните размери на наоса и притвора не е възможно да се определят с точност. За тяхното установяване е приемливо и до голяма степен удачно да се използват размерите на посочените като примери други църкви с тристенни абсиди и притвори в столичния Търнов. От представените по-горе данни за тях се вижда, че дължината им варира в рамките на 12–14 м (средна дължина 13 м) (**Обр. 5, Обр. 6**).

По трудно е да се определи съотношението между вътрешната дължина на наоса и вътрешната дължина на притвора на църквата „Св. Петка“. При търновските църкви с тристенни абсиди то се колебае най-общо в 3 диапазона (**Обр. 5, Обр. 6**): най-голямото е 1 : 2,70–2,90 средното е 1 : 1,88–2,16 и най-малкото е 1 : 1,17–1,68. Логично, както и при определяне на дължината, е да се избере средната стойност, която е приблизително 1 : 2.

Видно е че направените разсъждения и изводи не могат да се приемат безрезервно и представляват само допустимо научно налучкване с вариант за възможните размери. Независимо че това са осреднени метрични данни, те все пак позволяват да се предложи относително приемлив вариант за възстановка на плана на средновековната църква „Св. Петка“ в подградието в южното подножие на цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търнов (**Обр. 7.1**) – предполагаема външна дължина 13 м (без абсидата); външна ширина 6,25 м от изток и 6,55 м от запад; предполагаема вътрешна дължина на наоса 6,85 м и вътрешна ширина 4,50–4,70 м, предполагаема вътрешна дължина на притвора 3,40 м и вътрешна ширина 4,70–4,80 м. Като цяло църквата е била еднокорабна, с една абсида (тристенна отвън и полукръгла отвътре), засводена, без пиласстри в наоса, с притвор.

Църквата със сигурност е имала вход от запад към притвора и вход от притвора за наоса, с ширина около 1 м. Възможно е от юг да е бил направен и втори, по-тесен вход – най-вероятно към наоса, за връзка с Главната улица на подградието (теренът от север е по-висок и от там не би могло да има подход). Такива малки южни входове имат някои църкви в подградията – „Св. Димитър“, „Св. 40 мъченици“, „Св. Апостоли Петър и Павел“.

Височината на църквата „Св. Петка“ може да се изчисли според данните от запазените стенописи от последната четвърт на XVII в. – началото на XVIII в. (Гергова 2006, 55–57). Горният край на втория регистър е оставал на 3,60 м над пода, което показва и вътрешната височина на стените в наоса. Като към нея се добави височината на полукръглия свод (2,30 м) заедно с дебелината на неговата зидария (0,30–0,50 м) и двускатния покрив се получава приблизително 6,70 м (**Обр. 8**).

Не е известно доколко са били запазени стените на средновековната църква „Св. Петка“ през втората половина на XIX в., защото никой от авторите, писали за нея, не прави описание на външния ѝ вид. Поради това и за нейната архитектурна украса липсват данни. Независимо от това може с пълно основание да се твърди, че тя е имала външни декоративни ниши по подобие на останалите търновски църкви от столичния период, както и пояси от няколко реда тухли по фасадите. Арките на входовете и нишите са били направени с тухлена зидария. Глинени панички и розетки от керамопластична украса не са използвани.

Вътрешността на наоса и притвора несъмнено е била покрита със стенописи още от времето на строежа на църквата през втората четвърт на XIII в. Най-вероятно останки и следи именно от тях е видял В. Берон под живописиста от последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. (Берон 2004, 74–75).

От конструкцията на олтарната маса са останали камъкът с форма на неправилна петостенна призма (дължина 0,64 м, ширина 0,47 м и височина 0,60 м) и отчупената колона. Камъкът е използван за основа, върху която е била поставена колоната, на която е лежал каменният плот. Сега не може да се каже със сигурност дали това са части от оригиналната маса на средновековната църква или тя е била монтирана по-късно.

В този си вид църквата „Св. Петка“ в южното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица е съществувала през XIII–XIV в. и в следващите поне 3 столетия на османското владичество като квартален храм. Липсата на повече данни не позволява да се установи през това време какви ремонти, реконструкции или възстановителни работи са извършвани и как са се променяли външния вид и интериора на църквата.

Църквата „Св. Петка“ от последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. до 1913 г. (Обр. 7.2). През последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. църквата „Св. Петка“ е била отново стенописана. Сега не може да се каже със сигурност дали освен наосът е бил украсен с живопис и притворът. Според формата и размерите на запазените живописни пана в олтарната част (Гергова 2006, 55–57) (**Обр. 10, Обр. 11**) се установява общата височина на стените на църквата до началото на свода (3,60 м), в която се включва: цокъл с височина около 0,70 м; първи регистър със светци в цял ръст и височина

около 1,20 м; фриз с бюстове на светци в отделни медальони и втори регистър над тях със сцени от живота на Исус Христос с обща височина 1,70 м.

За времето, когато църквата „Св. Петка“ е била повторно стенописана има две мнения: това е станало през последната четвърт на XVII в. (Попова 2007, 34–44) или в началото на XVIII в. (Гергова 2006, 55–57). От тази живопис до днес са оцелели само част от фреските в олтарното пространство, които се съхраняват в Националния археологически музей:

- изображение на Св. Теодор Стратилат (АМ №2088) от първи регистър (размери 1,07 м x 0,72 м), с неустановено местоположение (**Обр. 9**);
- изображения на двама неидентифицирани светци-архиереи от първи регистър (размери 1,48 м x 2,24 м заедно с част от цокълната украса под тях) в олтара, южно от абсидата;
- част от цокълна украса под първи регистър в олтара, южно от абсидата;
- сцена „Рождество Христово“ и сцена „Сретение“ (АМ №2086) от втори регистър (размери 1,70 м x 1,38 м заедно с фриза с медальони под тях), вероятно на южната стена в олтара (**Обр. 10**);
- фриз с медальони с изображения на Св. Фотий и неидентифициран архиерей (АМ №2086) между първи и втори регистър, вероятно на южната стена в олтара (**Обр. 10**);
- сцена „Изцеление на слепия“ и сцена „Христос и самарянката“ (АМ №2085) от втори регистър (размери 2,10 м x 1,20 м заедно с фриза с медальони под тях), вероятно на северната стена в олтара (**Обр. 11**);
- фриз с медальони с изображения на двама неидентифицирани архиереи, Св. Силвестър (папа Римски) и Св. Нилос Египетски? (АМ №2085) между първи и втори регистър, вероятно на северната стена в олтара (**Обр. 11**).

По същото време, в края на XVII в. или началото на XVIII в., е бил направен и дървеният иконостас, части от който днес са монтирани в църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново (Гергова 1993, 23; Попова 2007, 36–37): царските двери, кръжилото над царските двери с 3 медальона и 2 рамки, венчилката с кръст и 2 рипиди, 4 резбовани фриза (**Ил. 1, Обр. 12**). На иконостаса са били наредени икони, няколко от които са запазени също в църквата „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ (Попова 2007, 37): „Св. Богородица на трон с пророци“, „Дейсис с апостоли“, „Св. Параскева с 14 житийни сцени“, „Св. Георги убива змея“, „Св. Йоан Предтеча“, „Вход в Йерусалим“, „Възнесение Христово“, Неидентифицирана празнична икона, „Преображение Господне“, „Рождество Христово“, „Сретение“, „Кръщение“, „Въведение Богородично“, „Възкресение Лазарево“, „Успение Богородично“, фриз със Св. Богородица, Христос, шестима апостоли и част от „Дейсис“, фриз със Св. Йоан Предтеча и шестима апостоли (**Ил. 1**).

Възможно е по това време (последната четвърт на XVII в. или през XVIII в.) в наоса да е направена каменната пейка край неговата северна стена

и да е поставена голямата каменна плоча над гроб, в който явно е бил погребан виден търновски гражданин (**Обр. 7.2**).

В средата на XIX в. В. Берон отбелязва, че църквата „Св. Петка“ е имала дъсчен таван (Берон 2004, 74), което е пряко свидетелство, че вече не е съществувало каменното сводово покритие. Така става ясно, че по някое време, най-вероятно в края на XVIII в. или в началото на XIX в., църквата е била донякъде преизградена или е извършен голям ремонт, който е включвал двускатна покривна конструкция с керемиди, дъсчен таван и вътрешна мазилка (Берон 2004, 74; Попова 2007, бел. 77). Нови стенописи в наоса и притвора не са правени. В наоса е положена тухлена настилка, като нивото е повдигнато с 0,15 м. От живописиста от края на XVII в. или началото на XVIII в. се запазили само посочените по-горе сцени и образи на светци, които се намирали по стените в олтарното пространство, както и дървения иконостас (Берон 2004, 74; Попова 2007, 36–37, 42) (**Обр. 9, Обр. 10, Обр. 11**). През 1855 г. зографът Иван Хадживасилев от Габрово рисува върху новата мазилка фрескоиконата със сцени от житието на Св. Петка (Параскева) Римлянка (АМ №2087) (**Обр. 14**), а предната година е изработил и дървена икона на Св. Петка (Параскева) Епиватска с 6 житийни сцени (Попова 2007, 40–41, 42). Може да се изчисли, че след преустройството църквата е имала височина около 5,90 м (стени – 3,60 м, таванска конструкция – 0,30 м, покрив – приблизително 2 м).

Засега може да се приеме, че екзонартексът на църквата „Св. Петка“ е бил построен през XIX в. Неговите приблизителни външни размери са следните (**Обр. 7.2**): предполагаема дължина на северната стена 4,20 м, предполагаема дължина на южната стена 5,70 м, дължина на западната стена 6,75 м. По отношение на външния му архитектурен вид не може да е съвсем сигурно, че той е представлявал изцяло затворено помещение. Възможно е екзонартексът на църквата „Св. Петка“ да е имал каменен цокъл, върху който е стъпвала дървена колонада, носеща дъсчен таван и двускатна покривна конструкция с „турски“ керемиди.

Така през XIX в. и до нейното разрушаване през 1913 г. църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново е била еднокорабна, без свод, с притвор и новопостроен екзонартекс, с неправилен трапецовиден план (обща дължина от север 16 м и дължина от юг 17 м, ширина 6,25 м от изток и ширина 6,75 м от запад) (**Обр. 7.2**).

Независимо от това, че средновековната църква „Св. Петка“ в южното подножие на столичната цитадела на хълма Трапезица вече не съществува (**Обр. 2, Обр. 3**), новите данни за нейния план (**Обр. 7.1**), архитектура, датировка и реконструкция (**Обр. 8**) позволяват тя да се разглежда като неделима част от култовото строителство в Търновград през XIII–XIV в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Поради техническа грешка в две мои публикации (Дерменджиев 2019, 122, 132, 134–135, бел. 3, бел. 17, Обр. 5; Дерменджиев 2020, 452, Обр. 5) съм посочил, че Кадастърът на Велико Търново е от 1905 г.
- ² Такива са например църквата „Св. Троица“ в манастира при село Радибош, Пернишка област (Корпус на стенописите 2012, 255–257), която е датирана в XVII в. според стенописната украса и църквата „Рождество на Пресвета Богородица“ в Роженския манастир от началото на XVI в., при която двете странични абсиди са тристенни, а централната абсида е петостенна (Коева, Йокимов, Стоилова 2002, 47–49). Ситуацията с църквата „Св. Теодор“ в село Добриня до Провадия е по-особена, защото има много нерешени със сигурност въпроси по отношение на нейната първична функция – църковна или гражданска, за религиозната ѝ принадлежност – православна или католическа и за точното време на нейното строителство в рамките на османския период (Горянова 2009, 345–352).
- ³ В цитаделата на хълма Царевец има още няколко църкви (№ 5, № 7, № 8, № 13, № 19, № 24) без данни за глинени елементи от керамопластична украса, но те не са публикувани и тяхната датировка не е уточнена.
- ⁴ В цитаделата на хълма Трапезица има и други църкви (като например църква № 15 и църква № 17) без данни за глинени елементи от керамопластична украса, но те не са публикувани и тяхната датировка не е уточнена.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1980: Й. Алексиев. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг. – Археология, XXII, 1980, 4, 44–56.

Алексиев, Попконстантинов 1997: Й. Алексиев, К. Попконстантинов. Нови данни за един крайградски търновски манастир (Стария Преображенски манастир). – Родина, 1997, I–II, 86–96.

Бакалова 1996: Е. Бакалова. Житието на Св. Петка Търновска в късносредновековното изкуство на Балканите. – Родина, 1996, 2, 57–83.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Биярски 2004: И. Биярски. Покровители на царството. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка. София, 2004.

Божилев 1994: И. Божилев. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1994.

Божков 1965: А. Божков. Филиалът на Националната художествена галерия. – Изкуство, 1965, 10, 3–13.

Божков, Чернев 1966: А. Божков, Ч. Чернев. Национална художествена галерия. Антично и средновековно изкуство. София, 1966.

Василева 1979: Д. Василева. По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. – Векове, 1979, 3, 36–42.

Вачев 2008: Х. Вачев. Арбанаси. Некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“. В. Търново, 2008.

Вачев 2009: Х. Вачев. Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград през XV–XVII в. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (Ред.). Кн. II. София, 2009, 319–336.

Вачев 2012а: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012.

Вачев 2012б: Х. Вачев. За локализацията на църквата „Св. Иван Рилски“ в Търново. – Дни на науката, 2011. Великотърновски клон на Съюза на учените в България, т. 1, 2012, 35–40.

Вачев, Петракиев 2016а: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 734–736.

Вачев, Петракиев 2016б: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеневици. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2016, 421–428.

Вачев, Петракиев 2017: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 555–557.

Водач за Народния музей 1923: Водач за Народния музей в София. София, 1923.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.). (Царевград Търнов. Т. 5). София, 1992.

Гергова 1993: И. Гергова. Ранният български иконостас 16–18 век. София 1993.

Гергова 2006: И. Гергова. Църква „Св. Петка“, гр. В. Търново. – В: 2000 години християнство. Корпус на стенописите в България от XVIII век. София, 2006, 55–57.

Гергова, Попова, Генова, Клисаров 2009: И. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. – Корпус на стенописите в България от XVIII век. София, 2009.

Горянова 2009: С. Горянова. Църквата „Свети Теодор“ в с. Добриня, Провадийско – митове, хипотези, реалности. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (Ред.). Кн. II. София, 2009, 345–354.

Дерменджиев 2009–2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.

Дерменджиев 2013: Е. Дерменджиев. Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датирание). – Археология, LIV, 2013, 1, 71–88.

Дерменджиев 2013–2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 157–221.

Дерменджиев 2014: Е. Дерменджиев. План и строителна периодизация на църква № 8 в средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). П. Георгиев, И. Йорданов, Ж. Жекова, П. Антонов (Ред.). Шумен, 2014, 405–429.

Дерменджиев 2016: Е. Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–99.

Дерменджиев 2019: Е. Дерменджиев. „Болярските къщи“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 121–185.

Дерменджиев 2020: Е. Дерменджиев. Къщата на „Госпожда Бойка“ във Велико Търново. – В: Владетел, държава и църква през Средновековието на Балканите. Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2020, 450–482.

Дерменджиев, Косева 2000: Е. Дерменджиев, Д. Косева. Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“. – Старобългаристика, XXIV, 2000, 4, 84–96.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в. София, 2008.

Дневник 1968: Дневник на археологически разкопки на църквата „Св. Петка“ във Велико Търново през 1968 г., ръководител М. Цочев. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, инв. № 1224.

Евтимий 1996: Евтимий Търновски. Пространно житие на Петка Търновска. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 52–65.

Катастрофалното земетресение 1913: Катастрофалното земетресение в Търново. Шумен, 1913.

Квинто, Йорданов 1982: Л. Квинто, Й. Йорданов. Църква от XII в. в с. Леденик. – Археология, XXIV, 1982, 1, 24–32.

Коева, Йокимов, Стоилова 2002: М. Коева, П. Йокимов, Л. Стоилова. 2000 години християнство. Православните храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). Архитектура, История, Библиография. София, 2002.

Койчев 1910: П. Койчев. Резбарското изкуство в България. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 81–104.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Ч. I. В. Търново, 2016.

Корпус на стенописите 2012: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. Б. Пенкова, Ц. Кунева (Ред.). София, 2012.

Кулелиев 2004: Й. Кулелиев. Първа част. – В: История на църквата „Св. Константин и Елена“. Велико Търново. И. Радев (Ред.). В. Търново, 2004, 9–112.

Куюмджиева 2015: М. Куюмджиева. За св. Петка, образите с крила и грешките. – В: Герои, култове, светци. И. Гергова, Е. Мутафов (Ред.). София, 2015, 275–292.

Манова 1985: Е. Манова. Българската стенопис XVI–XVII век. София, 1985.

Мутафов 1999: В. Мутафов. Няколко паметника на култа към Св. Петка Търновска и проблемът за формирането му. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 1999, 7–28.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Николов 1927: Т. Николов. Град Велико-Търново. – В: Сборник Климент Търновски (Васил Друмев). Сборник за 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени, документи. София, 1927, 251–310.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Д. Косев, П. Петров, С. Димитров, П. Горанов (Ред.). Т. 1. София, 1986, 231–282.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Нурков, Писарев 1979: Х. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 42–49.

Овчаров 1990: Т. Овчаров. Средновековна църква на южния склон на Царевец. – Духовна култура, 1990, 3, 27–32.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, И. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева, 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424–425.

Попова 2006: Е. Попова. Монументалната живопис в България през XVIII в. – В: Корпус на стенописите в България от XVIII в. София, 2006, 19–52.

Попова 2007: Е. Попова. Разрушената църква „Св. Петка“ в Асенова махала, Велико Търново. – Проблеми на изкуството, 2007, 4, 34–44.

Попова 2010: Е. Попова. Художественото богатство на храма „Успение Богородично“. – В: А. Великова-Гайдаржиева, Е. Попова. Храмът „Успение Богородично“ Велико Търново. В. Търново, 2010, 227–324.

Пжтеводитель 1907: Пжтеводитель на гр. В.-Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Т. 1. Средновековният град. В. Търново, 2015.

- Рашенов 1940:** А. Рашенов. Старините на Търново. – Родина, II, 1940, IV, 109–122.
- Славейков 1982:** П. Славейков. Търново. – В: Пътища и пътешественици (XIV–XIX в.). С. Гюрова (Ред. и съст.). София, 1982, 176–182.
- Снегаров 1934 – 1935:** И. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс (Документи). – Годишник на Софийския университет, XII, Богословски факултет, VI, 1934–1935, 1–48.
- Стара българска литература 1983:** Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. И. Божилов (Съст. и ред.). София, 1983.
- Терзиева 1997:** В. Терзиева. Срутване затвори пътя за Арбанаси, строителните работи продължават. – Вестник Борба, VI, бр. 136 от 21.08.1997 г., стр. 1.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2008:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ – Южен двор във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 695–698.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2010:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 507–509.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2011:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 446–448.
- Тотев, Дерменджиев, Караишев 2012:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 425–428.
- Тотев, Дерменджиев, Косева 1998:** К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Екзонартекът на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Минало, 1998, 3, 25–45.
- Тотев, Караишев, Косева 2020:** К. Тотев, П. Караишев, Д. Косева. Археологически проучвания на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Ч. II. София, 2020, 1138–1143.
- Тотев, Косева 2011:** К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009 г.). Т. 1. В. Търново, 2011, 191–270.
- Филов 2019:** Б. Филов. Старобългарското изкуство. София, 2019.
- Фотоалбум 2006:** Велико Търново преди и сега. Фотоалбум 1877–2006. Р. Христова (Съст.). В. Търново, 2006.
- Христов 1997:** В. Христов. „Св. Георги“, построена върху останки от църква от времето на цар Иван Александър. – Вестник Борба, VI, бр. 140 от 27.08.1997 г., стр. 1.

Цамблак 1996: Г. Цамблак. Разказ за пренасяне на мощите на Света Петка от Търново във Видин и Сърбия. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 187–190.

Чешмеджиев 2007: Д. Чешмеджиев. Църквата с мощите на Св. Петка в Търново. – В: Търновска книжовна школа. Св. Евтимий, патриарх Търновски и неговата духовна мисия в Европа. Г. Данчев, И. Харалампиев, Н. Дончева-Панайотова, Й. Андреев, А. Давидов, А. Гарабедян (Ред.). Т. 8. В. Търново, 2007, 499–512.

Чокоев 2005: И. Чокоев. Къде са съхранявани мощите на Св. Петка в столичния Търнов? – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова (Ред.). В. Търново, 2005, 380–390.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица В.Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 121–154.

ST. PETKA'S CHURCH IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

St. Petka's Church was located in the Assenov quarter in Veliko Tarnovo (**Fig. 1, Fig. 3, Fig. 4**) and was destroyed in an earthquake in 1913. Notwithstanding the numerous papers and studies on this church, still there are no exact data on its plan and dimensions; the results of archaeological excavations have not been made available; no specific evidence of its dating have been brought up; and no attempt has been made to reconstruct its architecture. No plan of this church has been published so far, and a plan of the church can only be found in the 1907 Cadastre of Veliko Tarnovo. (**Fig. 2**).

Archeological excavations. St. Petka's Church was excavated in 1968 by M. Tsochev, curator at the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. The following were unearthed: a part of the northern wall of the nave and the partition wall with an entrance to the narthex, which were built with quarry stones bonded with white mortar, the flooring, parts of an altar table and a stone bench. Three graves without any goods were found in the yard. The finds are few and impersonal.

Dedication. The church has been mentioned in many studies, but none of them specify which of the three saints named Petka (Paraskeva) the church was dedicated to. For the time being, it can be assumed that the patron saint of the church was St. Petka (Paraskeva) of Epivates (of Tarnovo). In the last quarter of the 17th c. or the beginning of the 18th c., when the church was renovated, its patron icon was St. Petka (Paraskeva) of Rome (**Fig. 13**).

Dating. The question at what time St. Petka's Church was built is still open. The presented evidence – the three-walled apse, which was a typical element of 13th – 14th c. church construction (**Fig. 5, Fig. 6**); the lack of pottery elements in the artistic decoration and the dedication of St. Petka (Paraskeva) of Epivates (of Tarnovo), show that its construction can be dated after 1231 to the middle of the 13th c.

The hypothesis that St. Petka's Church was built in the 15th – 17th centuries is less conceivable, but according to the regulations in the Ottoman Empire, it had to be built on previous foundations, which comes to show once again that there must have been a church at this place from the metropolitan period of Tarnovgrad (the 13th – 14th cc.).

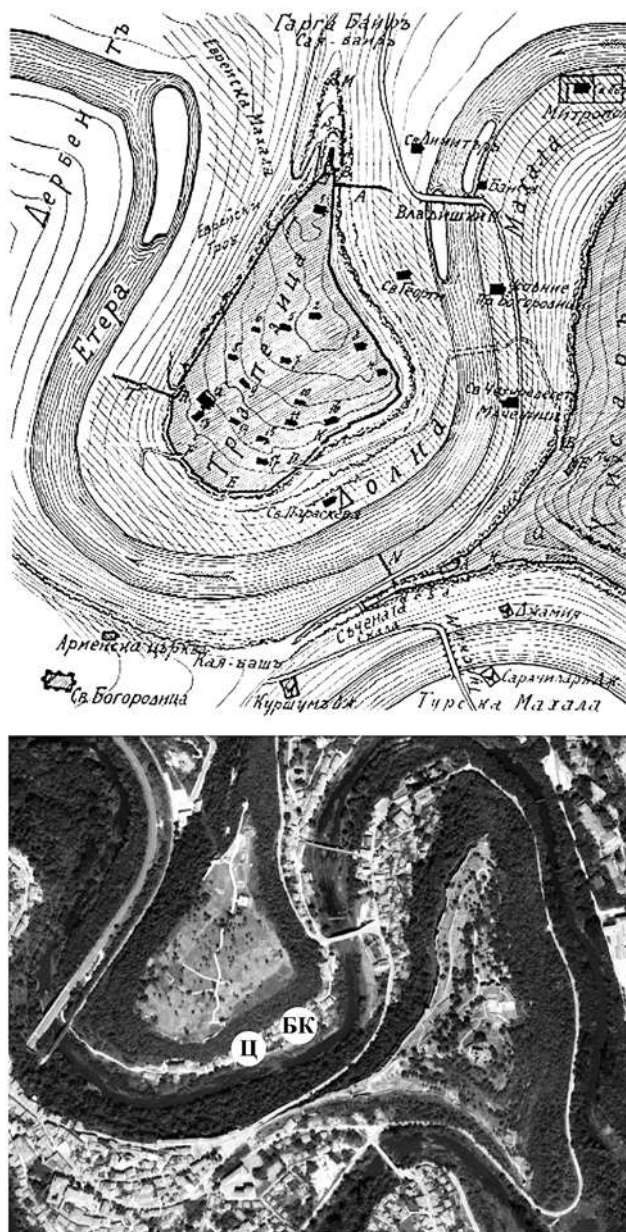
Necropolis. Graves from the 13th – 14th centuries and from the Ottoman period were unearthed in the yard north of St. Petka's Church. No burials have been localised in the nave and the narthex, however, the large stone slab on the floor suggests that there may be a tomb from the 17th – 18th centuries under it that has not been excavated yet.

St. Petka's Church from the second quarter of the 13th c. to the last quarter of the 17th c. or the beginning of the 18th c. (Fig. 7.1). The church had one nave, a naos, narthex and a three-walled apse. The approximate thickness of the walls is 0.90 m. It was roofed with barrel vault, which rested only on the longitudinal walls, and the church had a double-pitched roof. (**Fig. 8**). The reconstructed dimensions of the church are: external length 13 m (without the apse) and external width 6.25–6.55 m (**Fig. 7.1**). It had an

entrance from the west to the narthex and an entrance from the narthex to the naos, about 1 m wide. The nave and the narthex were covered with frescoes internally. The total height with the roof is estimated to be approximately 6.70 m (**Fig. 8**).

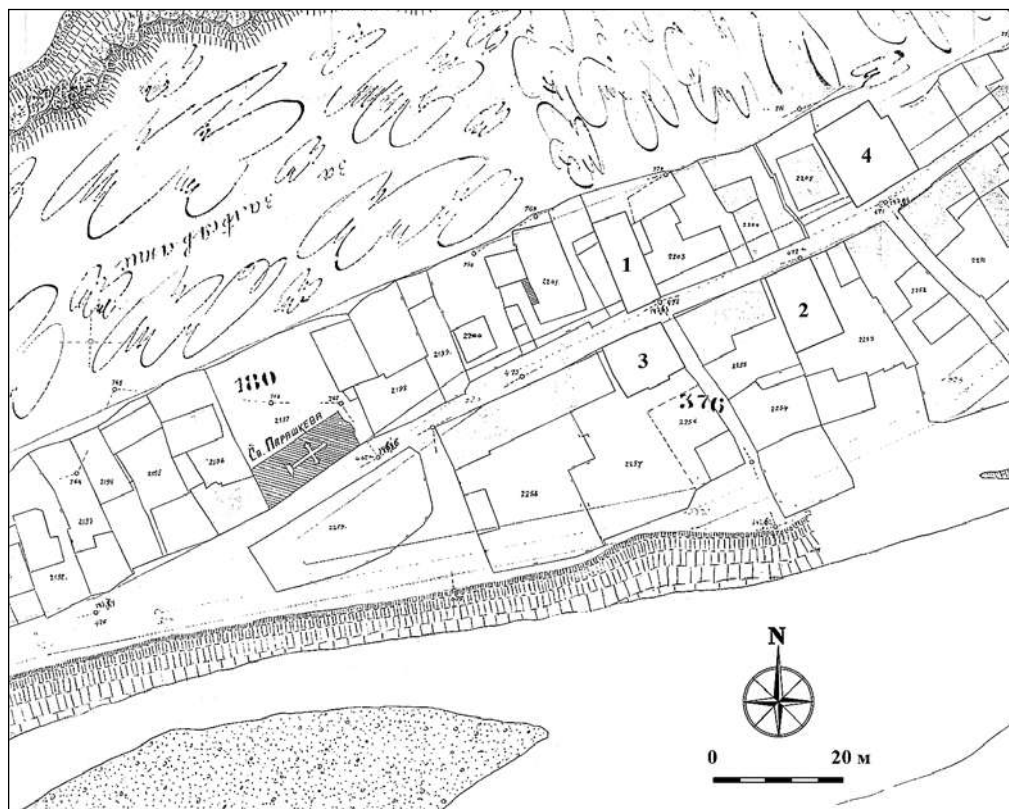
St. Petka's Church in the last quarter of the 17th c. or the beginning of the 18th c. until 1913 (Fig. 7.2). A wooden iconostasis was made and new frescoes were (**Ill. 1, Fig. 12**) were painted in the nave, of which several scenes and images of saints have survived in the apse and the east wall to the present (**Fig. 9, Fig. 10, Fig. 11**). The nave is paved with bricks and a stone bench was made along the north wall.

At the end of the 18th c. or in the first half of the 19th c. the church was reconstructed or overhauled. A new double-pitched roof structure with tiles, a ceiling of boards and plaster inside was made. Most probably in the 19th c. an exonarthex with an irregular trapezoidal plan was appended to it measuring internally approximately: length 2.10–3.10 m and width 4.80–4.90 m (**Fig. 7.2**). Perhaps the exonarthex had a low stone plinth, with a wooden colonnade on it, supporting a wooden ceiling and a double-pitched roof structure. Thus, until 1913 the church had one nave, a narthex and exonarthex, measuring 16 m along the north wall and 17 m along the south one, 6.25 m along the east wall and 6.75 m along the west wall. (**Fig. 7.2**).

Обр. 1. Църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. 1. План на Долна махала с църквата „Св. Петка“ (Параскева) (по К. Шкорпил); 2. Мястото на църквата „Св. Петка“ (Ц) и „Болярските къщи“ (БК) в съвременния квартал „Асенов“.

Fig. 1. St. Petka's Church in the Assenov Quarter in Veliko Tarnovo. 1. Plan of Dolna Mahala with St. Petka's (Paraskeva) Church (after K. Shkorpil); 2. The place of St. Petka's Church (Ц) and the Boyars' houses (БК) in the contemporary Assenov quarter.

Обр. 2. Кадастър на Велико Търново от 1907 г. на част от квартал „Асенов“ с църквата „Св. Петка“ (Св. Парашкева) и „Болярските къщи“ – 1. Къщата на госпожда Бойка, 2. Къщата на Дългия Панайот, 3. Неизвестна къща, 4. Къщата на Хаджи Генчо (Архив на Община Велико Търново).

Fig. 2. The 1907 Cadastre of Veliko Tarnovo of part of Assenov quarter with St. Petka's Church (St. Parashkeva) and the Boyars' houses – 1. Mrs. Boyka's house, 2. The House of Panayot, the Long, 3. An unknown house, 4. Hadji Gencho's house (Archive of Veliko Tarnovo Municipality).

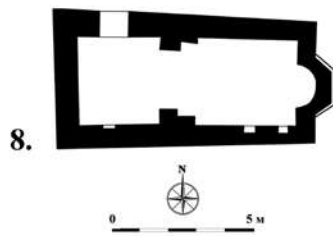
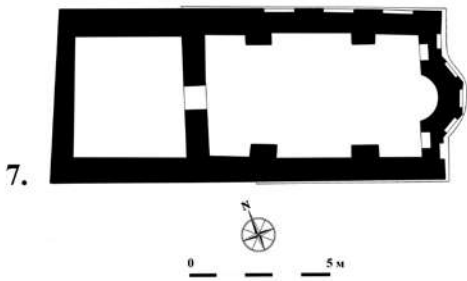
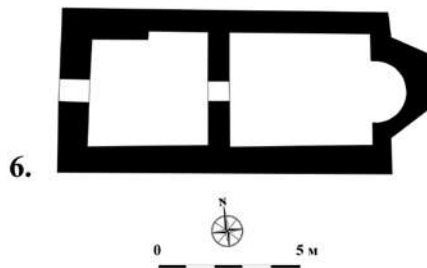
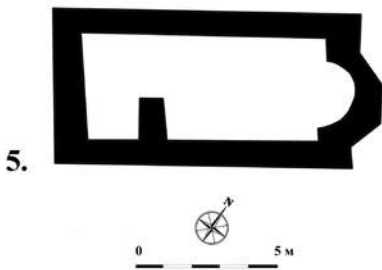
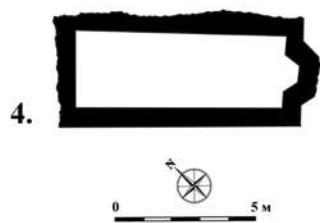
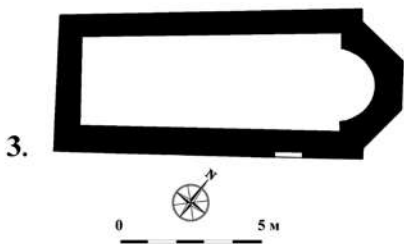
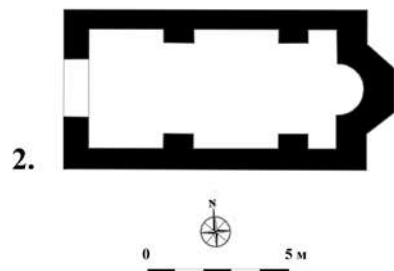
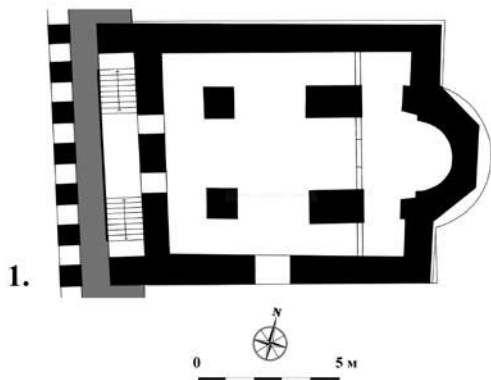
Обр. 3. Снимка от 1875 г. на квартал „Асенов“ във Велико Търново с църквата „Св. Петка“ (по Фотоалбум).

Fig. 3. Photo from 1875 of the Assenov quarter in Veliko Tarnovo with St. Petka's Church (after a Photo Album).

Обр. 4. Съвременният квартал „Асенов“ във Велико Търново с мястото на църквата „Св. Петка“ (Ц) и „Болярските къщи“ (№ 1, № 2, № 3, № 4).

Fig. 4. The contemporary Assenov quarter in Veliko Tarnovo with the site of St. Petka's Church (Ц) and the Boyars' houses (№ 1, № 2, № 3, № 4).

Обр. 5. Църкви с тристенни абсиди в цитаделата на хълма Царевец и в подградията на столичния Търновград от XIII–XIV в.

1. Църква № 10 (първа половина на XIV в.) в цитаделата на хълма Царевец (по Е. Дерменджиев).

2. Църква № 12 (първа половина на XIV в.) в цитаделата на хълма Царевец (по В. Вългов).

3. Църква № 16 (първа половина на XIII в. – първа половина на XIV в.) в цитаделата на хълма Царевец (по В. Димова).

4. Църква № 22 (края на XIV в.) в цитаделата на хълма Царевец (по Т. Овчаров).

5. Църква „Св. Иван Рилски“ (втора четвърт на XIII в.) в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (по Х. Вачев).

6. Църква (втора четвърт на XIII в.) в манастира в Югоизточното подградие (по Х. Вачев, И. Петракиев).

7. Църква (втората половина на XIV в.) южно от манастира „Св. 40 мъченици“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (по К. Тотев, П. Караилив, Д. Косева).

8. Параклис (втора половина на XIII в. – първа половина на XIV в.) в Преображенския манастир (по Й. Алексиев, К. Попконстантинов).

Fig. 5. Churches with three-walled apses in the citadel on the Hill of Tsarevets and in the suburbs of the metropolis Tarnovgrad from the 13th – 14th cc.

1. Church № 10 (first half of the 14th c.) in the citadel on the Hill of Tsarevets (after E. Dermendzhiev).

2. Church № 12 (first half of the 14th c.) in the citadel on the Hill of Tsarevets (after V. Valov).

3. Church № 16 (first half of the 13th c. – first half of the 14th c.) in the citadel on the Hill of Tsarevets (after V. Dimova).

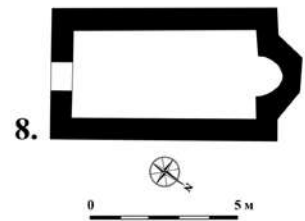
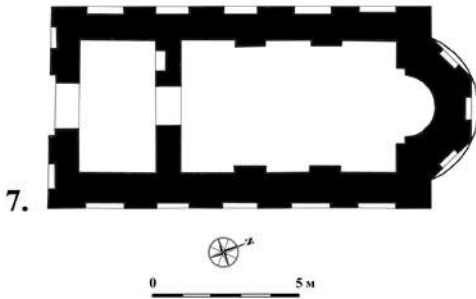
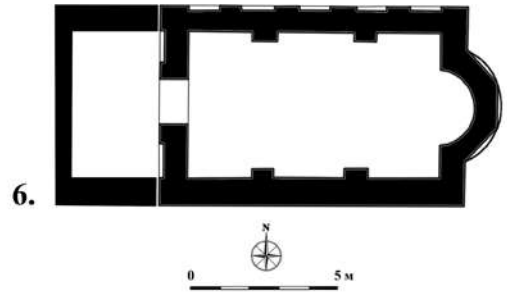
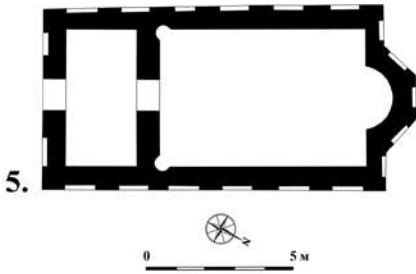
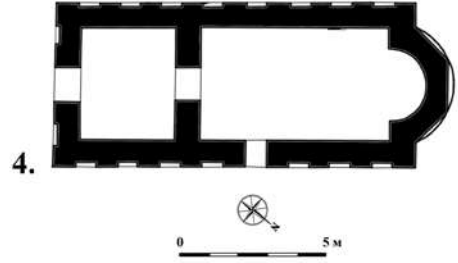
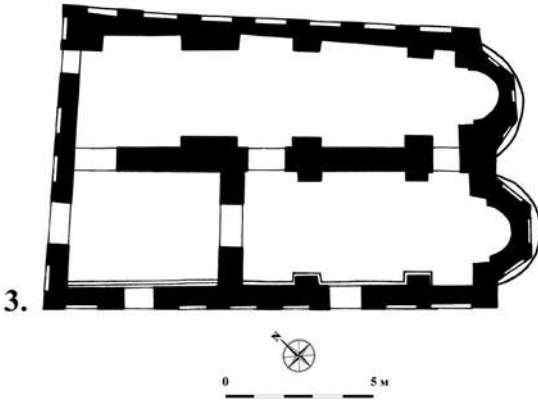
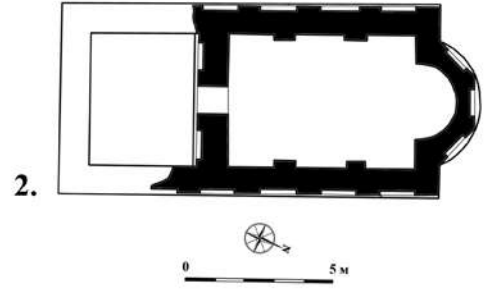
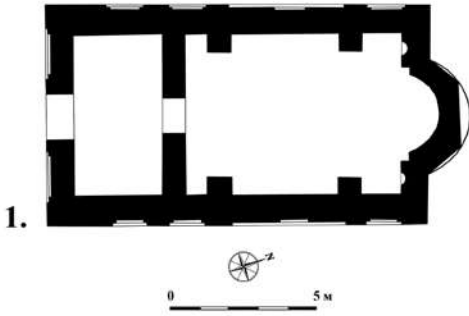
4. Church № 22 (late 14th c.) in the citadel on the Hill of Tsarevets (after T. Ovcharov).

5. Saint Ivan of Rila Church (second quarter of the 13th c.) in the suburbs at the western foot of the citadel on the Hill of Tsarevets (after H. Vachev).

6. Church (the second quarter of the 13th c.) in the monastery in the south-eastern suburb (after H. Vachev, I. Petrakiev).

7. Church (the second half of the 14th c.) south of the Holy 40 Martyrs Monastery in the suburbs at the western foot of the citadel on the Hill of Tsarevets (after K. Totev, P. Karailiev, D. Koseva).

8. Chapel (the second half of the 13th c. – first half of the 14th c.) in the Transfiguration Monastery (after J. Alexiev, K. Popkonstantinov).

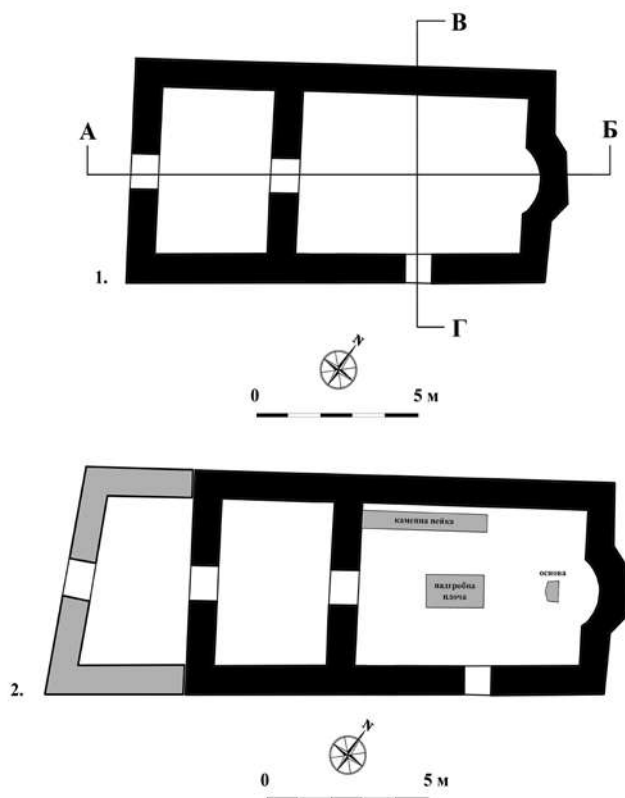

Обр. 6. Църкви с тристенни абсиди в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търновград от XIII–XIV в.

1. Църква № 4 (втора половина на XIII в.) (по В. Димова).
2. Църква № 7 (втора половина на XIII в. – първа половина на XIV в.) (по В. Димова).
3. Църква № 8 (първа половина на XIII в.) (по Е. Дерменджиев).
4. Църква № 10 (първа половина на XIV в.) (по В. Димова).
5. Църква № 11 (втора половина на XIV в.) (по В. Димова).
6. Църква № 12 (втора половина на XIV в.) (по В. Димова).
7. Църква № 14 (втора половина на XIV в.) (по В. Димова).
8. Църква № 15 (втора половина на XIII в. – XIV в.) (по В. Димова).

Fig. 6. Churches with three-walled apses in the citadel on the Hill of Trapezitsa in the metropolis Tarnovgrad from the 13th – 14th cc.

1. Church № 4 (the second half of the 13th c.) (after V. Dimova).
2. Church № 7 (the second half of the 13th c. – first half of the 14th c.) (after V. Dimova).
3. Church № 8 (the first half of the 13th c.) (after E. Dermendzhiev).
4. Church № 10 (the first half of the 14th c.) (after V. Dimova).
5. Church № 11 (the second half of the 14th c.) (after V. Dimova).
6. Church № 12 (the second half of the 14th c.) (after V. Dimova).
7. Church № 14 (the second half of the 14th c.) (after V. Dimova).
8. Church № 15 (the second half of the 13th c. – 14th c.) (after V. Dimova).

Обр. 7. План на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

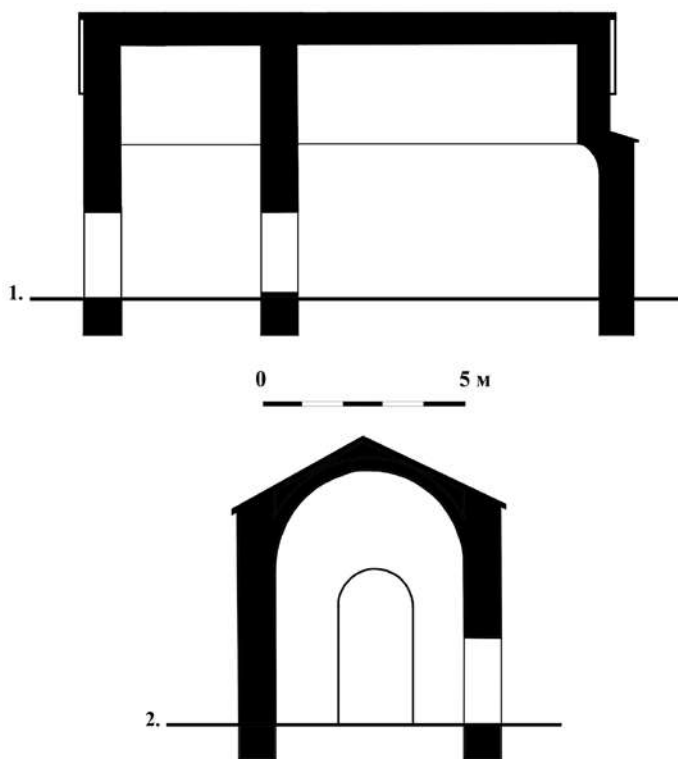
1. Църквата „Св. Петка“ от втората четвърт на XIII в. до последната четвърт на XVII в. – началото на XVIII в.

2. Църквата „Св. Петка“ от последната четвърт на XVII в. – началото на XVIII в. до 1913 г.

Fig. 7. Plan of St. Petka's Church in the Assenov quarter in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

1. St. Petka's Church in the second quarter of the 13th c. to the last quarter of the 17th c. – the beginning of the 18th c.

2. St. Petka's Church in the last quarter of the 17th c. – the beginning of the 18th c. until 1913.

Обр. 8. Разреси на църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев).

1. Надлъжен разрез А–Б.

2. Напречен разрез В–Г.

Fig. 8. Sections of St. Petka's Church in the Assenov quarter in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendzhiev).

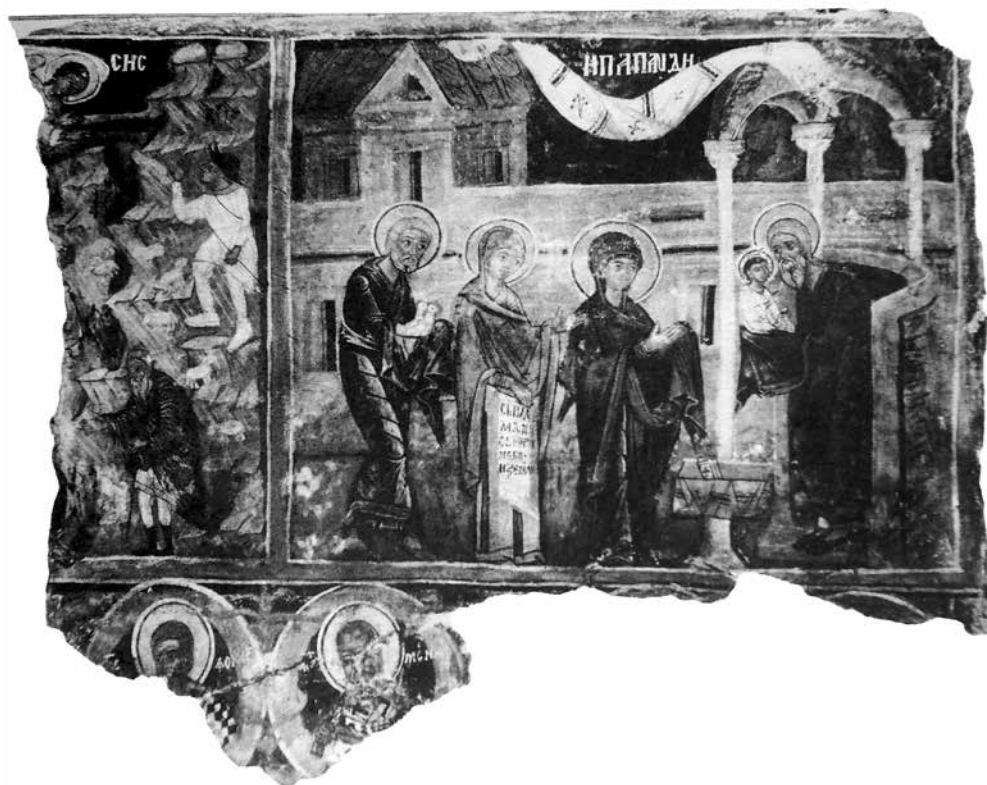
1. Longitudinal section A–E.

2. Cross section B–G.

Обр. 9. Изображение на Св. Теодор Стратилат – стенопис от първи регистър на църквата „Св. Петка“ от последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. (по И. Гергова).

Fig. 9. Image of St. Theodore Stratilates – mural from the first band of St. Petka's from the last quarter of the 17th c. or the beginning of the 18th c. (after I. Gergova).

Обр. 10. Сцена „Рождество Христово“ и сцена „Сретение“ – стенопис от втори регистър и фриз с медальони с изображения на Св. Фотий и неидентифициран архиерей в олтар на църквата „Св. Петка“ от последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. (по Е. Попова).

Fig. 10. Nativity scene and Presentation of Jesus at the Temple scene – a mural from the second band and a frieze with medallions with the images of St. Photius and an unidentified bishop in the altar of St. Petka's Church from the last quarter of the 17th c. or the beginning of the 18th c. (after E. Popova).

Обр. 11. Сцена „Изцеление на слепия“ и сцена „Христос и самарянката“ – стенопис от втори регистър и фриз с медальони с изображения на двама неидентифицирани архиепископи, Св. Силвестър (папа Римски) и Св. Нилос Египетски? в олтара на църквата „Св. Петка“ от последната четвърт на XVII в. или началото на XVIII в. (по Е. Попова).

Fig. 11. Healing of the Blind scene and Christ and the Samaritan Woman scene – a mural from the second band and a frieze with medallions with images of two unidentified hierarchs, St. Sylvester (Pope of Rome) and St. Nilus of Egypt? in the altar of St. Petka's Church from the last quarter of the 17th c. or the beginning of the 18th c. (after E. Popova).

Обр. 12. Иконостас на църквата „Св. Петка“ от края на XVII в. или началото на XVIII в. (по П. Койчев).

Fig. 12. Iconostasis of St. Petka's Church from the end of the 17th c. or the beginning of the 18th c. (after P. Koychev).

Обр. 13. Икона на Св. Петка (Параскева) Римлянка с житийни сцени от началото на XVIII в. (по Е. Попова).

Fig. 13. Icon of St. Petka (Paraskeva) of Rome with life scenes from the beginning of the 18th c. (after E. Popova).

Обр. 14. Фрескоикона на Св. Петка (Параскева) Римлянка със сцени от житието на Св. Петка (Параскева) Епиватска от 1855 г. (по Е. Попова).

Fig. 14. Fresco icon of St. Petka (Paraskeva) of Rome with scenes from the life of St. Petka (Paraskeva) of Epivates from 1855 (after E. Popova).

СТЕНОПИСНАТА УКРАСА ОТ ЦЪРКВА № 23 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (РАЗКРИВАНЕ, ТОПОГРАФИЯ, ПЪРВОНАЧАЛНА КОНСЕРВАЦИОННА ОБРАБОТКА)

Диана Косева

При първите интензивни разкопки на крепостта Трапезица във Велико Търново, проведени от Жорж Съор в началото на XX в., самоцелно са разкопани голяма част от църквите на хълма, тъй като техните останки са били видими. Възщност при тези краткотрайни проучвания за щастие не се засягат обекти, които остават в дълбочина на терена. Като цяло не се достига и до периферните зони, при крепостните стени, както и в пространствата около откритите църкви. Това обаче е една от причините да се създаде погрешно впечатление и да се лансира първоначалното мнение, че на хълма Трапезица е бил разположен болярски квартал или че там резидирал висшият църковен клир, което се опроверга от последните археологически проучвания. Всички тези обстоятелства около първите разкопки дадоха шанса при последните планирани проучвания на крепостта да се попадне на още четири неизвестни досега църковни храма, както и да се разкрият обособените жилищни квартали около някои от тях.

В настоящата статия представяме откриването на една от тези църкви – № 23, проучвана под ръководството на Константин Тотев. Разработката специално е посветена на разкрития в нея многоброен стенописен материал, който ще разгледаме в няколко последователни статии, в контекста на консервационно-реставрационна обработка, сглобяване, изтъняване, поставяне върху нова основа, китване, ретуш, стилов и иконографски анализ. Всички тези процеси и съпътстващите ги наблюдения се извършват в етапите на дългосрочна обработка на фреските. За първи път досега в България се прави опит да се създаде цялостен завършен цикъл при работата с фрагментиран стенописен материал, открит по археологически път, тъй като частите от стенописната украса на църквата са многобройни и дават възможност за това. Предварителните наблюдения предоставят изключително обнадеждаващи резултати за възможностите не само за сглобяване на някои образи, но и за възстановяването на отделни сцени, което основно ме мотивира в усилието за създаване на алгоритъм при работата със стенописи, открити в земята в напълно разтрошен вид. Възможностите за цялостното сглобяване на сцени и фигури от отделните регистри

на църквата е дългогодишна задача, на която ние искаме да сложим началото с настоящата тема на изследването, която включва разкриване, топография и първоначална обработка на стенописните фрагменти.

Църква №23 е открита случайно в началото на месец септември 2018 г. в Северния сектор на крепостта Трапезица, при разчистване на Западната крепостна стена в кв. 26₉, 26₁₀ и 26₁₃ (Тотев, Караилиев, Ботева 2019, 46–48) (**Обр. 1**). За нейното съществуване подсказаха няколко фрагмента стенописи, открити върху скалния венец пред външното лице на крепостната стена в кв. 26₉. Първоначално помислихме, че става дума за параклис върху крепостната стена, но впоследствие попаднахме в кв. 26₁₄, непосредствено до крепостната стена, на пласт, наситен само със стенописи. В рамките на два дена се ориентирахме, че се намираме в северозападния ъгъл на притвора на църква. Югозападната част на притвора беше разбита от яма и благодарение на нея успяхме да маркираме запазената част от пода на притвора, точно срещу входа към наоса. От тук в източна посока към абсидата в кв. 26₁₄, 26₁₅ и 35₃ дебелината на пласта със стенописи варираше от 0,40 до 1 м (**Обр. 2**). Без каквото и да е съмнение стана ясно, че сме попаднали на църква, ситуирана непосредствено до крепостната стена, с приблизителни размери 5 x 9 м, чиято вътрешност беше изцяло запълнена със стенописи. Лесно се открие абсидата и югоизточния ъгъл на храма, който е граден от ломени камъни с глинена спойка. Стенописите, нападнали при разрушаването на църквата, бяха разпръснати във вътрешността на наоса и притвора, а непостоянното есенно време с опасност от продължителни валежи изискваше фрагментите спешно да бъдат разкрити и вдигнати.

Това наложи да се прегрупира археологическият екип и да се подготви такъв за разкриването, изваждането и укрепването на фреските, което се окажа моя задача¹. Работата се координираше от ръководителя на разкопките, тъй като едновременно с изваждането на фреските щеше неминуемо да се очертае и църковната вътрешност. По тази причина площта на храма се разпредели на няколко зони, от които последователно да се разкопават, вдигат и описват разкритите стенописни фрагменти. В притвора се обособиха три части: североизточна, югоизточна и участък пред входа между притвора и наоса. Наосът на църква най-общо се раздели също на три участъка: северен, централен и южен. Проскомидийната ниша, абсидата и входът на църквата от юг бяха обособени в отделни сектори. Накратко казано, разкопките бяха насочени главно към откриване и изваждане от очертаванията на храма на фрагментите от множество фрески, запълнили неговата вътрешност, заедно с мазилки, керемиди, камъни и значителна маса глинеста пръст². Разкопаването на стенописите беше обвързано с изработката на топографски опис по откритите стени в притвора, наоса и абсидата. Всичко това се извърши от шест човека, разделени на три групи, включващи реставратор и археолог, като към тях беше прикрепен по един работник, който изнасяше пръстта. Същевременно с това откритите сте-

нописи бяха почистени, укрепени, сушени, заснети и пренесени за съхранение по изработен опис.

Конкретната ситуация наложи методика, при която разкриването на вътрешността на храма (в първия етап на проучването) беше подчинено на разчистването, вдигането и консервирането на стенописния материал. В тази посока процесът, освен че изисква сухо време, което имаме късмет да случим, е и много бавен. Най-трудно се вдигнаха стенописите от притвора, тъй като тук подовото ниво, застлано с големи плочи, беше запазено само в североизточния ъгъл. В останалата част на помещението гробовете бяха разрушили плочника на притвора и пластът беше размесен с разрушения от църквата. Разкриването на фреските започна в два участъка. В първия, ситуиран в северозападния ъгъл на притвора, едрите късове живопис, натрошени в няколко слоя, прилепнали един към друг и здраво споени от глинестата почва на пласта, лежаха върху подовата настилка (**Обр. 3**). Целта беше фрагментите да се извадят и наред с това да се очертае североизточният ъгъл на притвора (**Обр. 4**). От терена се вдигнаха голям брой стенописни парчета, за които се водеше точна статистика. Някои от тях изглеждаха от по-високите регистри, но това в етапа на вдигане не можеше със сигурност да се твърди. В другия участък, срещу входа от притвора към наоса, пластът беше по тънък и разкриването на фреските ставаше по-лесно (**Обр. 5**). Проучването продължи в южна посока, където отново се попадна на фрагменти стенописи. Сред тях се откри рамо на светец с нимб. Вдигаха се фрагменти стенописи и от югоизточния ъгъл на притвора, сред които преобладаваха части от дрехи и фонове, както и такива с букви и графити. Поради натрупаното количество фрагменти се наложи своевременно да започне тяхното почистване от натрупаната пръст и полево укрепване. При вдигането на стенописите от входа на притвора към наоса се откри малък образ с нимб.

Пластът, примесен със стенописни останки, при южния зид между наоса и притвора (т. е. до южния вход на църквата), достигна дълбочина 0,60 м. При разчистването му се откриха каменни плочи от подовото ниво и голямо петно стенописи, свлечени на „сандвич“ в позиция лице-гръб. Тук процесът с вдигането на стенописите вървеше трудно, поради сбитата глинеста пръст, която се оказа с твърдостта на кирпич. След първоначалното почистване на фрагментите се различаха части от лица, ръце, фонове и дрехи. Наред с това бяха открити сигурни данни за преработката на входа на църквата, който е бил стеснен и съобразен с поставянето на зидани пейки във вътрешността на наоса. Цялата южна стена изглежда е претърпяла ремонт и вероятно е била частично преизписана (Тотев, Караилюев, Ботева 2019, 46–48).

С навлизането в западната част на наоса в кв. 26₁₀ и 26₁₄, започна разчистването на западната стена и два успоредни зида (пейки). Около тези вътрешни зидове се намериха свлечени пасажи от стенописи, които са вбити в глинестия слой (**Обр. 6**). Поради твърдостта на почвата, безформената купчина, в която се откриваха фреските, се разчистваше бавно, с подкопаване на всеки отделен

фрагмент със скалпел, тъй като глината ги спояваше много здраво и съществуваше опасност от счупването или разтрошаването им.

В централната част на наоса се свалеше пласт с дебелина 0,30 м и ширина от 0,40 м, с цел достигане до нивото от светложълта глина, в която се намираха стенописите. При вдигането им в двата сектора – център и юг се попадна на фрагменти от голямо изображение (може би на Иисус Христос?). Всички стенописни късове бяха на дълбочина 0,50 м от запазената височина на зидовете.

При работата в наоса трудно се достигаше до нивото на пода, което се оказа добре запазено. Пластът със стенописни фрагменти и глинеста маса беше с дебелина 0,70 м. До трите стени на наоса (северна, западна и южна) се очерта градежът на каменни пейки, които бяха покрити със стенописи. Пейката до южната стена затискаше част от фрагмент от цокълната драперия, запазена на място. Подовото ниво, както в притвора, беше покрито с каменни плочи, някои от тях хлътнали, вследствие на изкопани под тях гробни ями (**Обр. 5**). Разчисти се леглото на олтарната преграда. Пред нея се откри малкоформатна каменна база, изглежда от нейната конструкция (**Обр. 8**). На първо време се различаваха стенописни части от фигури, свързани с украсата на различни регистри и зони в църквата. Някои от тях бяха от първия регистър с изображения на прави светци, други с по-малки размери подсказваха, че са части от групови композиции, които могат да се свържат със сцени от Празничния или Страстния цикъл (**Ил. 5**). Наред с това бяха открити и голям брой многоредови надписи – графити, които свидетелстваха, че след прекратяване на функцията си църквата все още не е била разрушена (**Ил. 3**).

Дебелият пласт със стенописни фрагменти от вътрешността на наоса в дълбочината на абсидата достигна близо 1 м. Между северната стена и петата на абсидата във вътрешността на църквата се разчисти засводена полуцилиндрична проскомидийна ниша, с широка каменна плоча за основа. Нейната вътрешност беше изцяло стенописана, но фреските, запазени на място, се оказаха много натрошени (**Обр. 7**).

При разкриването и вдигането на стенописния материал в абсидата на църква №23 се попадна на зидан четиристенен стълб от олтарната маса, а нейният каменен плот с гравирани надпис, беше намерен облегат на абсидата (Тотев, Караилюев, Ботева 2019, 475–477; Тотев 2019, 46–47; Тотев, Ботева 2019, 258–259, обр. 6,7). И тук, след вдигане на стенописните фрагменти, се достигна до подовото ниво, застлано с плочи. На място, върху западната и южната стена на правоъгълния стълб на олтарната маса, бяха запазени стенописни фрагменти от неговата украса (**Обр. 8**). В пространството пред него, в малка измазана камера, беше открита и реликвата за осветяване на храма – златен кръст-енколпион (Тотев, Караилюев, Ботева 2019, 475–477; Тотев 2019, 46–47; Тотев, Ботева 2018, 607–637). С работата в абсидата приключи вдигането на стенописните фрагменти и цялостното разкриване на църковния интериор. Оказа се, че зидовете на църквата са запазени на най-голяма височина при аб-

сидата (около 1 м), докато височината им е най-малка в притвора (0,30–0,40 м). Западната стена на притвора, която е стъпвала върху крепостната стена, е изцяло унищожена. Южната стена е претърпяла ремонт, който е довел до стесняване на входа, а по-късно са поставени и зидани пейки. От северната страна на църквата е добавена сравнително тясна галерия (Тотев, Караилюев, Ботева 2019, 46–48) (**Обр. 10, Ил. 1**).

Наред с вдигането на стенописите от земята се наложи да укрепим запазените *in situ* фрески в следните зони: проскомидийната ниша, стълбът на олтарната маса, няколко фрагмента на абсидата и стенописният цокъл върху южната стена. Цокълната украса, запазена главно върху южната стена на наоса, е с малка височина, около 0,70 м и представлява драперия (**Обр. 9, Ил. 7**). За да бъдат защитени запазените на място стенописи беше направено частично покритие над олтарната част и стените на църквата (**Обр. 10**).

При първоначалната консервация на вдигнатите от земята стенописи бяха обработени общо 12257 бр. фрагменти, а 3000 бр. бяха отстранени поради нищожната си площ (Приложение 1). Стенописният материал е силно разтрошен не само от срутването на стените на църковната постройка при нейното разрушение, но и от растителни стъбла и корени, които преминават през парчетата при престоя им под земята. Наред с първоначалното почистване се извърши и груба селекция, чиято цел беше да бъдат отстранени най-дребните, незначителни парченца. Въпреки нашите очаквания се оказа, че при голяма част от стенописните парчета живописният слой е опаднал, като са останали подложки и графии.

Стенописните фрагменти бяха отделени за работа в лабораторни условия. Тя включваше оглед и първоначално подреждане по местонамиране, както и опит за уточняване на характерни детайли, части от образи и декоративни мотиви. Преобладаващите фрагменти бяха предимно от фонове – тъмносини, червени, бели, ограничителни кантове или части от дрехи, както и парчета върху които са запазени само охрови подложки. На първо време се различиха стенописни части от фигури, свързани с украсата на различни регистри и зони в църквата. Някои от тях са от първия регистър с изображения на прави светци, а други (с по-малки размери) са части от групови композиции и могат да се свържат със сцени от Празничния и Страстния цикъл. Сред тях на първо време се отделиха части от две композиции от втория регистър на северната стена. Едната е с изображения на войни, а другата с образите на група юдеи, най-вероятно от сцени от Страстния цикъл (**Ил. 5, Ил. 6**). Откриха се части и от мащабната сцена „Успение Богородично“, стояла на западната стена на наоса (**Ил. 6**). Изненада предизвикаха няколко съвсем дребни образа с размери около 3 до 5 см, които са разработени много детайлно в почти миниатюрен стил. При всички случаи те са участвали в многофигурна композиция от втория регистър, въпреки че тяхното място все още не може да се определи точно (**Ил. 4**). Откриха се части от фризова украса, представляваща свързани палмети, които

са разделени на две части посредством различно оцветяване (**Ил. 4**). Обособи се и голяма група фрагменти, върху които са запазени надписи от свитъците на светци от абсидата на църквата, както и части от означителни надписи (**Ил. 2**). Повечето от тях се отличават с прецизно калиграфско изпълнение. Наред с това бяха регистрирани и многоредови надписи – графити, които подсказват че някъде до към началото на XV в. църквата все още не е била разрушена (**Ил. 3**).

Голям брой стенописни фрагменти, свързани с мащабната композиция „Поклонение на жертвата“, се откриха в абсидата на църквата. Размерите на кръстовете върху полиставрионите показва, че големината на фигурите е близка до естествения човешки ръст. Впечатление прави един едър фрагмент от образ на Христос с големи размери, за който все още не може със сигурност да се каже дали е стоял на свода или върху стената на абсидата.

Сериозната работа по сглобяване на стенописите обаче тепърва предстоеше. Тя обикновено започва с отделянето на фрагменти, върху които се откриват неоспорими иконографски елементи, свързани с конкретна сцена или изображение. Този процес е изключително труден и продължителен, тъй като липсва образец, на който да се базираме при подбора на отделните части (Косева-Тотева 2016, 46–118).

Първоначалните наблюдения върху стенописните фрагменти позволиха да бъдат направени и някои технологически изводи. Върху някои стенописни части се откри тънък изолиращ слой хоросан, което е свидетелство за наличието на частичен ремонт, най-често това са архитектурни интериорни добавки – пиластри, конзоли, пейки и пр., които са били украсени със стенописи. Хастарната мазилка на места е много дебела и твърде груба, с пълнеж от по-дребни и по-едри камъчета, което практически я прави силно трошлива. Тази дебела мазилка показва, че каменният градеж не е бил прецизен, което е наложило да бъде изравняван чрез мазилката. При някои фрагменти се разграничават два живописни слоя, но това е в резултат от частични преправки, които не могат да се свържат с някаква основна промяна на стенописната декорация. Прави впечатление, че при образите от първия регистър, които са по-едри, контурът е кафяв, карнацията е розова, с бели бликове, а сенките са кафяво-зелени (**Ил. 4**). При фигурите от втория регистър, главно на участници в многофигурни композиции, които са и сравнително дребни, се наблюдава по-голяма експресивност при живописването (**Ил. 4**). При тях контурът на образите е тъмнокафяв, почти черен, а лицата са с подчертана изразителност. Карнацията е кафява с бели бликове. Наблюдава се и едно по-късно частично стабилизиране на контурите на стенописите, което е грубо и вероятно може да се отнесе към края на XIV в.

При първоначалните наблюдения на разкритите стенописи бяха направени следните по-важни изводи:

1. Живописиста е еднослойна, изпълнена в смесена техника (започване на мокра мазилка и довършване на сухо). Хастарната мазилка е дебела и по-груба,

като е използван органичен пълнител (слама), както и едри камъчета и шлака. В много случаи в нейния състав се срещат и въгленчета, което показва, че наблизо е имало огнища – в производствени или жилищни помещения. Живописният грунд е значително по-тънък, но не навсякъде е фино загладен.

2. Прави впечатление, че откритите части от образи дават възможност да се открият изображенията от различните регистри, които са и с различна големина. Това показва, че при разрушаването си църквата е била запазена поне до втория регистър.

3. Открояването на някои характерни стилови особености дават основание да определим датата на живописиста в първата половина или по-скоро към средата на XIV в. Основания за това намираме в сравнително добре запазенния орнаментален фриз с палметна украса. Специфичната „звездна“ декоративна украса в мандорлата с изображение на Христос с малко дете (вероятно алегорично изображение на душата на св. Богородица от композицията Успение Богородично) е друг стилово-иконографски елемент, определящ тази датировка. Епиграфските характеристики при начертанието на буквените знаци и лигатурите от текстовете върху свитъци, както и запазените части от лицата на светци също подкрепят подобна датировка.

В заключение може да обобщим, че в България за първи път се разкрива и се опитва да бъде възстановен такъв значителен по обем средновековен стенописен материал, открит при археологически разкопки. Детайлното описание на стенописите от всеки квадрат във вътрешността на наоса и притвора дават възможност да се направи опит за надеждното им сглобяване и изграждането на отделни фигури и сцени. Трудности в работата създават обстоятелствата, че не всички фрагменти, които са се свлекли от стените, са останали на куп на място, а са разнесени в църковния интериор, което в повечето случаи изисква преглеждане на почти целия наличен фрагментиран материал, за да се възстанови конкретно изображение. Предварителните опити обаче дадоха изключително обнадеждаващи резултати за възможностите не само за сглобяване на някои образи, но и за възстановяването на цели композиции. Пълното реконструиране на сцени и фигури от отделните регистри на църквата е дългогодишна задача, на която ние искаме да сложим началото с настоящата статия. Реставрацията на живописиста, анализът на нейната иконография и стил, определянето на последователността на сцените и разпределянето им върху стените на храма, както и установяването на широчина и височина на регистрите, ще дадат възможност да се изгради максимално достоверна визия за обемната архитектурна реконструкция и декоративната програма на църква № 23.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Статистика на стенописните фрагменти от църква № 23

Сектори	Участъци	15.09. 2018 г.	16.09. 2018 г.	17.09. 2018 г.	18.09. 2018 г.	19.09. 2018 г.	20.09. 2018 г.
Притвор	Северна част	-	-	-	-	-	-
	Яма № 1	-	-	-	-	-	-
Наос	Южна третина	-	-	-	-	-	-
	Северна третина	-	544	259	152	299	559
Абсида	Абсида	-	-	-	-	-	-
Извън църквата	Северозападен ъгъл на кулата	24	-	-	-	-	-
	Външна страна на южната стена	-	-	-	-	-	-
	Общо:	24 бр.	544 бр.	259 бр.	152 бр.	299 бр.	559 бр.

Сектори	Участъци	22.09. 2018 г.	24.09. 2018 г.	26.09. 2018 г.	27.09. 2018 г.	28.09. 2018 г.	29.09. 2018 г.
Притвор	Северна част	-	-	62	-	-	-
	Яма № 1	-	-	-	-	-	-
	Южна третина	-	-	-	173	-	-
	Северна третина	-	32	-	94	-	111
Наос	Пред абсидата	-	-	-	-	-	95
	Северна част, дупка	-	-	-	-	-	-
	Северна част	-	-	14	125	479	27
	Северна част, под нишата	-	-	-	-	-	-
	Централна част	-	-	-	108	-	-
	Южна част	79	-	-	101	280	176
Абсида	Абсида	-	50	-	-	-	-
Извън църквата	Северозападен ъгъл на кулата	-	-	-	-	-	-
	Външна страна на южната стена	-	32	-	-	-	-
	Общо:	79 бр.	114 бр.	76 бр.	601 бр.	759 бр.	409 бр.

Сектори	Участъци	30.09. 2018 г.	03.10. 2018 г.	04.10. 2018 г.	05.10. 2018 г.	05- 07.10. 2018 г.	06.10. 2018 г.
Притвор	Северна част	-	-	-	-	-	-
	Яма №1	-	-	-	-	-	-
Наос	Южна третиана	-	-	-	-	-	-
	Южна третиана, среда	186	146	265	-	90	-
	Пред абсидата	5	-	-	-	-	-
	Северна част	-	-	28	-	-	-
	Южна част	-	-	70	-	-	-
	Вход към притвора	-	-	58	223	-	32
	Южен вход	-	-	-	405	-	161
Апсида	Апсида	143	-	-	-	-	-
	Общо:	334 бр.	146 бр.	421 бр.	628 бр.	90 бр.	193 бр.

Сектори	Участъци	07.10. 2018 г.	08.10. 2018 г.	09.10. 2018 г.	10.10. 2018 г.	11.10. 2018 г.	16.10. 2018 г.
Притвор	Яма №1	-	-	-	36	-	-
Наос	Западна третиана	-	54	-	-	169	-
	Северна част	-	-	869	331	22	-
	Централна част	-	59	203	214	-	-
	Южна част	-	-	-	423	-	168
	Вход към притвора	18	-	-	-	-	-
	Южен вход	-	152	-	-	-	-
	Графити от север- ната и южната стени	-	12	-	-	-	-
	Общо:	18 бр.	227 бр.	1072 бр.	1004 бр.	191 бр.	168 бр.

Сектори	Участъци	17.10. 2018 г.	18.10. 2018 г.	19.10. 2018 г.	26.10. 2018 г.	27.10. 2018 г.	28.10. 2018 г.	29.10. 2018 г.
Наос	Северна част, дупка	-		30	-	-	-	-
	Северна част	-	531	45	-	-	-	-
	Северна част, под нишата	-	-	320	-	-	-	-
	Централна част	-	108	-	-	-	-	-
	Южна част	394	78	-	-	-	-	-
Абсида	Абсида	-	-	-	803	1140	324	67
	Общо:	394 бр.	717 бр.	395 бр.	803 бр.	1140 бр.	324 бр.	67 бр.

Сектори	Участъци	Общ брой в участъците:	Общ брой по сектори:
Притвор	Северна част	62	98
	Яма № 1	36	
Наос	Западна третина, южна част	173	9576
	Западна третина, централна и северна части	2960	
	Пред абсидата	100	
	Северна част, дупка	30	
	Северна част	2471	
	Северна част, под нишата	320	
	Централна част	692	
	Южна част	1769	
	Вход към притвора	331	
	Южен вход	718	
	Графити от северната и южната стени	12	
Абсида	Абсида	2527	2527
Извън църквата	Северозападен ъгъл на кулата	24	56
	Външна страна на южната стена	32	
	Общо:	12 257 бр.	12 257 бр.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В тази връзка беше сформиран специализиран екип, който да се занимава с разкриването, вдигането от терена и обработката на стенописния материал от църквата с ръководител доц. д-р Дияна Косева и членове Галя Тодорова, Венета Славова, Виолета Караилюва и археолозите Надежда Ботева и Константин Тотев.
- ² Извън очертанятията на притвора и наоса на църквата бяха открити съвсем малък брой стенописни фрагменти.

ЛИТЕРАТУРА

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. В. Търново, 2016.

Тотев 2019: К. Тотев. Археологически разкопки на „Средновековен град Трапезица – Сектор Север – Западна крепостна стена“. – Българска археология, 2018 (каталог към изложба). София, 2019, 46–48.

Тотев, Ботева 2018: К. Тотев, Н. Ботева. Реликви и дарове в някои църкви от времето на Второто българско царство. – In: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Vožilov, Vol. II: Ius, imperium, potestas litterae ars et archaeologia*. Иван Билярски (Съст.). София, 2018, 607–637.

Тотев, Ботева 2019: К. Тотев, Н. Ботева. Основаване, освещаване и посвещение на християнски храмове през XIII–XIV в., според археологическия материал от разкопките на Трапезица. – В: *Acta musei Varnaensis XIII-1 (История и култура на България и българите (IX–XIX в.). Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетньов. Иван Русев (Гл. ред.). Варна, 2019, 249–266.*

Тотев, Караилюв, Ботева 2019: К. Тотев, П. Караилюв, Н. Ботева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север (Западна крепостна стена)“. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 475–477.

THE FRESCOES DECORATION IN CHURCH No 23
IN THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO
(UNCOVERING, TOPOGRAPHY, INITIAL CONSERVATION)

Diana Kosseva

(Abstract)

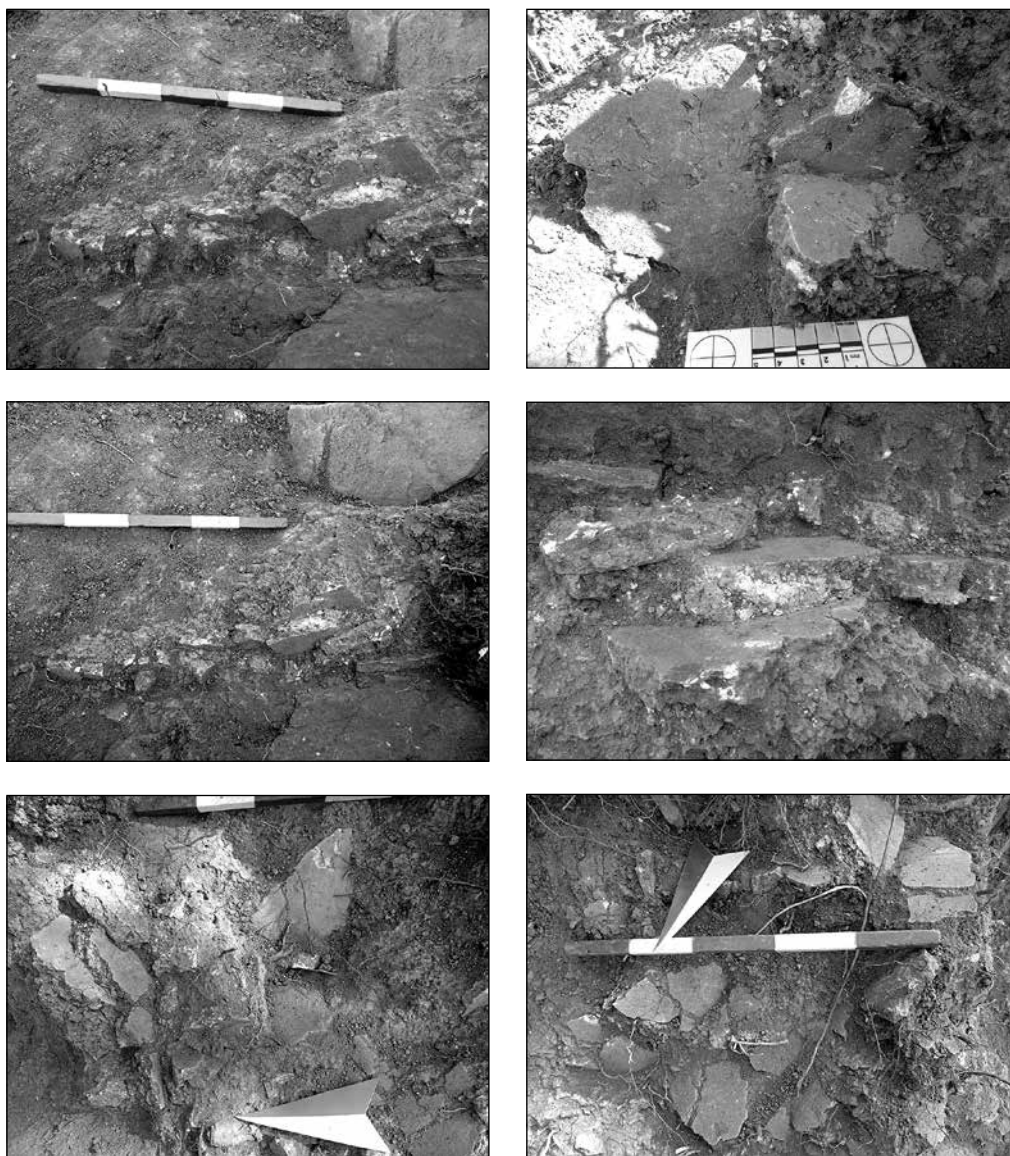
This article presents the uncovering of Church No 23 at the Trapezitsa Fortress. This paper is the first of a series dedicated to the numerous frescoes uncovered in this church in the course of excavations, to the conservation-restoration handling, assembling, thinning, placing on a new base, filing with putty, retouching, the styles and the iconographic analysis. All of these processes and observations are part of the long-term treatment of the fresco material. This first paper covers the following stages: the uncovering, topography and initial treatment of the mural fragments. It is the first time in Bulgaria that an attempt has been made to develop a complete work cycle for the treatment of broken frescoes, uncovered by archaeologists, as there are many fragments and they provide ample grounds for this purpose.

After the field conservation all in all 12 257 fragments have been handled, and 3000 fragments have been discarded due to their negligible surface. The material is heavily broken by plant stems and roots, as they have been below the surface of the ground for a long time. An initial selection was made while cleaning the fragments with the purpose to get rid of the smallest most negligible pieces. Furthermore, we had to reinforce the frescoes surviving *in situ* in the following areas: the proscomidian niche, the pillar column of the altar table, several fragments of the apse and the icon-painted plinth on the south wall.

The reconstructed mural paintings in the church and the analysis of the iconography and style, the sequence of the scenes and their positioning on the walls of the church, as well as the width and height of the bands will provide grounds to reproduce a most authentic vision of the architectural volume and the decorative program of the church.

Обр. 2. Начало на разкопките в притвора на църква № 23.
Fig. 2. The start of the excavations in the narthex of church No 23.

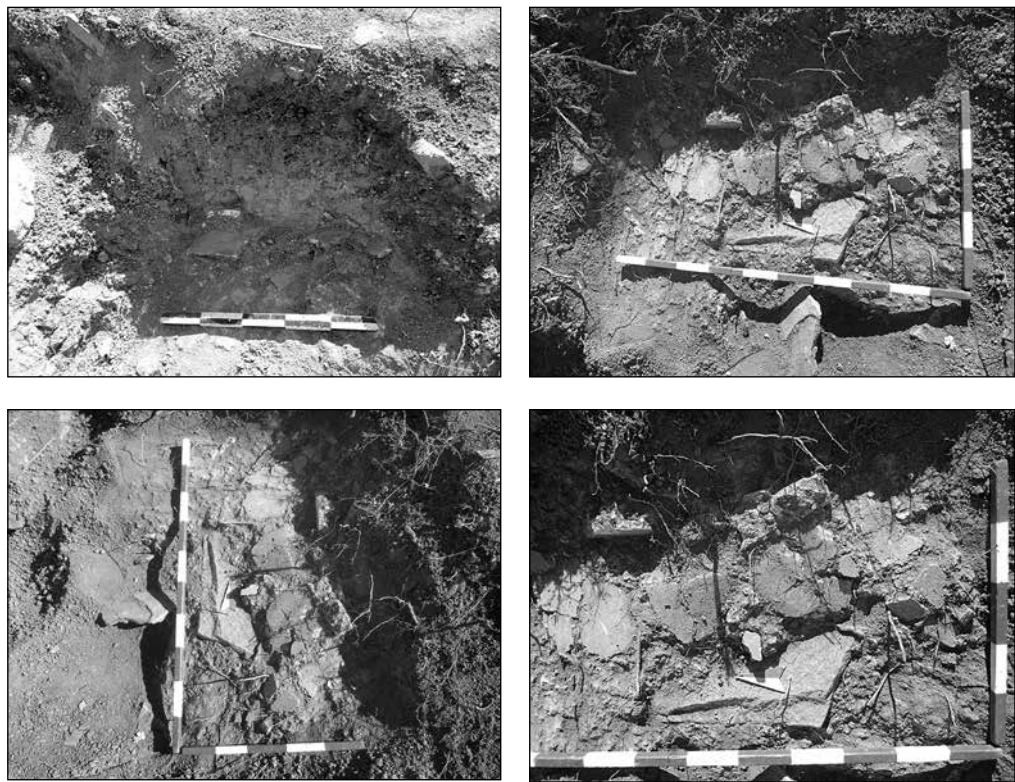
Обр. 3. Разкриване на пасажите натрошени стенописи в притвора на църква № 23.
Fig. 3. Uncovering the passages with broken frescoes in the narthex of church No 23.

Обр. 4. Достигане до подовото ниво на притвора на църква № 23.
Fig. 4. Reaching the floor level of the narthex in church No 23.

*Обр. 5. Поетапно разкриване на наоса на църква № 23.
Fig. 5. Gradual uncovering of the narthex in church No 23.*

Обр. 6. Пасажи стенописни фрагменти във вътрешността на наоса на църква №23.
Fig. 6. Passages with fresco fragments inside the narthex of church No 23.

Обр. 7. Разкриване на проскомидийната ниша на църква №23 със запазени *in situ* стенописи.

Fig. 7. Uncovering the proscomidian niche in church No 23 with frescoes surviving *in situ*.

*Обр. 8. Разкопаване на стенописите в олтара на църква №23.
Fig. 8. Uncovering the frescoes in the altar of church No 23.*

Обр. 9. Запазените *in situ* стенописи в църква № 23.
Fig. 9. The surviving frescoes *in situ* in church No 23.

Обр. 10. Изцяло разкритата вътрешност на църква № 23 и изградване на защитни зони над запазените in situ стенописи.

Fig. 10. The completely uncovered interior of church No 23 and the protection zones made above the frescoes surviving in situ.

ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕКОРАЦИЯТА НА НЯКОЛКО ЗООМОРФНИ КАТИНАРА ОТ ПАЛЕОЛОГОВО ВРЕМЕ

Константин Тотев

Във фокуса на вниманието ни стои известната бронзова ключалка, открита от П. Славчев в насипа на търновската патриаршия на хълма Царевец във В. Търново (Славчев 1980, 302) (**Обр. 1, Ил. 1.1**). Находката е съвсем кратко описана и правилно определена, като са посочени, макар и по-далечни, сходни на нея паметници. Все пак художествената украса и механизмът на действие изискват допълнителен коментар, а необходимостта от сполучливи паралели е най-осезателна. Точно на такъв аналог, открит при разкопките в Херсонес, ние неочаквано попаднахме, благодарение на една кратка публикация, свързана с неговата консервация (<http://www.drcathydaly.com/Archaeological-Artefacts>). Именно това насочи вниманието ни към тази група заключващи пособия, към които отдавна имаме интерес и сме посветили вече няколко конкретни и обобщаващи разработки (Тотев 1987, 29–33; Тотев 1991, 247–258; Тотев 2021, под печат).

Интересно е какво още може да се каже за търновския катинар. По отношение местонамирането и статиграфията няма възможности за доуточнения. Ясно е, че находката е открита в пласт с материали от стари разкопки на Патриаршията. Допълнения могат да се направят към декоративната и зооморфна украса и начина, по който действа механизмът, като разбира се, използваме характеристиката и технологическите параметри за сравнение с другата находка от Херсонес (<http://www.drcathydaly.com/Archaeological-Artefacts>). Не е без значение, че попаднахме и на трети сходен паметник, който също решихме да включим в направените бележки. Той е със същата обща форма и сходни размери. Изработен е от мед, а върху корпуса му има арабски надпис, изпълнен с вбито сребро на стих от Саади: „*Нека светът бъде такъв, какъвто желаете, и небесата да ви бъдат приятели. Нека Създателят бъде ваш защитник*“. Размерът на катинара е малък: 3,2 x 8,2 см (Stanley 1997, 356–405, 376, cat. no. 233, 234). Произхожда от гр. Херат (Иран)¹.

Но нека се върнем на търновския катинар. Той е включен в третия том от поредицата Царевград Търнов, посветен на проучванията на Патриаршеския комплекс (Славчев 1980, 302) (**Обр. 1, Ил. 1.1**). Находката е заведена под пол. инв. №460. Днес се съхранява в Националния археологически музей. Размерите ѝ са: 9,6 см дължина, ширина – 4,7 см и дебелина 1,5 см. Тялото е правоъгъл-

но, с дъговидно уширение в долната част, където е разположен отворът за вкарване на ключа. То е конструирано от две отлети части, които се скрепят една към друга. Малка дъговидна падаща пластина, която е закрепена в единия си край с нит, влиза в специален процеп между двете части на корпуса и блокира вкарването на ключа. Принципът на отключване и заключване е чрез въртящ се ключ. Скобата, чрез която се заключва катинарът, е с П-образна форма. Тя е цялостно отлята. Едната ѝ пластина влиза във вътрешността на катинара, а другата пластина стои като външен лост в горната част на скобата. Лостът е с кръгло сечение, профилиран в свободния си край. Той лесно преминава през отвора на масивна халка, закрепена към корпуса на катинара, украсена в горния си край с фигурата на стоящо куче. Задният край на този лост е украсен с втора фигура на куче в същата поза. Двете кучета са обърнати едно към друго. Свързващата двете пластини задна част на скобата се скосява и завършва със своеобразна малка ромбовидна дръжка (петличе), чрез която се е издърпвала назад. По подобен симетричен начин е оформен и другият край на корпуса на катинара. Дупката на ключалката е била покрита от падаща пластина, навярно украсена с релефна декорация – глава на куче или лъв, която не е стигнала до нас. В горната част на катинара са оцелели обаче двата щифта, към които тази пластина е била шарнирно закрепена. При екземпляра от Херсонес такава пластина е запазена и се вижда как повърхността на дупката на ключалката е скрита от пластично оформена лъвска глава (**Обр. 2, Ил. 1.2**). Така отварянето на катинара се защитава допълнително от дъговидната блокираща пластина и падащата пластина, скриваща отвора за ключа, които затрудняват самото отключване.

Украсата на катинара от Търново е смесена – обемно-пластична и гравирани. Обемно са решени фигурите на двойката кучета и нестигналото до нас изображение върху падащата пластина. Гравираната украса представлява орнаменти „птиче око“, плътно покриващи корпуса на катинара и задната част на скобата. Зооморфната обемно-пластична украса на катинара е пряко свързана с неговата специфична функция на заключващо пособие. Двойката кучета са изобразени в статичните пози на пазители, подсилващи внушението за надеждна защита.

Внесените корекции в описанията на механизма на ключалката, начинът на действие и художествената украса изграждат различна представа за разглежданото заключващо пособие. Става ясно, че за да се премине към неговото отключване е необходимо на три пъти да се преодолеят защитите на заключващия механизъм: първо да се вдигне падащата пластина върху отвора на ключалката, след това да се спусне дъговидната пластина в корпуса и накрая да се отвори с ключа. Добавените наблюдения за апотропеичната символика в украсата на катинара намират потвърждение при другия екземпляр от Херсонес (**Обр. 2, Ил. 1.2**).

Бронзовият катинар от разкопки на Херсонес Таврически е почти еднакъв с този от Търново. Механизмът на заключване и зооморфната му украса

са сходни. Напълно идентични са и общата му форма и размери. Катинарът се различава само по гравираната псевдокуфическа декорация върху корпуса. Заклучващата скоба е счупена. Обемните животински фигури от двата края на катинара са на стоящи лъвове. Лъвска глава оформя и падащата пластина върху ключалката на катинара.

Третият бронзов катинар от тази група е частично запазен. Той се съхранява в частна колекция (The Nasser D. Khalili Collection) и произхожда вероятно от гр. Херат (Stanley 1997, 376, cat. no. 233) (**Обр. 3**). Неговата обща форма до голяма степен напомня двата катинара от Търново и Херсонес. Цялата му повърхност заема калиграфски изписаният арабски текст, който върху дълговидното уширение в долната част на корпуса се трансформира в декоративен орнамент. Подобен орнамент украсява и задната част на заключващата пластина. Външният лост е счупен. Датировката на катинара попада в рамките на XIV–XV в.

Тук трябва да бъдат споменати арабските надписи, които се срещат като съдържателна и калиграфска украса върху катинарчетата. По своя характер те са молитвени, апотропеични, дарителски, но най-голям дял имат стиховете от известни източни поети, като Саади, Низами и др., както и различни епиграми с философско-дидактическо съдържание².

Опитът да се наподобяват такива текстове върху византийски образци показват, че съществува практиката да се копират катинари със средноазиатски произход³. Липсата на съответните езикови познания довеждат до създаването на т. нар. псевдокуфически знаци, които в тази чужда (византийска) езикова среда добиват значението на декорация. Известни са и немалко други случаи, при които върху различни групи зооморфни катинарчета, създадени във византийската културна общност, се нанася такава куфическа украса, какъвто е случаят с образеца от Херсонес. От друга страна, няма информация за византийски катинарчета, върху които да са нанесени молитвени или апотропеични надписи на гръцки език. Всичко това води до заключението, че първообразците на този род заключващи средства най-вероятно имат източен произход. За да бъдат избегнати споменатите по-горе „езикови“ затруднения, при византийските катинарчета започва да се налага замяната на калиграфската текстова украса с друг вид декорация. Това са различни видове гравирано шриховане с успоредни и зигзагообразни линии, украса тип „птиче око“, плетеници, мрежеста украса, елипсовидни очертания на някои детайли и пр. Правят се опити чрез гравираната украса да се навлезе в повече детайли на конкретното изображение.

Широкото практическо значение на този вид заключващи механизми им осигурява дълъг период на използване във времето чак до наши дни. Наред с това обаче отделните екземпляри нямат продължителен „живот“, най-малкото защото механизмите и ключовете лесно се чупят, някои детайли от заключващото устройство могат да корозират, т. е. те излизат от употреба и трябва да

бъдат сравнително често подменяни. Това е една от причините, поради които виждаме, че както източните, така и византийските катинарчета битуват синхронно. Важно е да отбележим обаче, че модата в репертоара на тези зооморфни заключващи пособия, която според нас безспорно навлиза от Изтока, се запазва непроменена поне два-три века. Формите на отделните групи зооморфни катинари са утвърдени. При еднакви на вид катинарчета се използват и двата вида заключване – чрез завъртане и чрез плъзгане. В техния корпус добре се помества заключващия механизъм и на практика цялостният им вид остава за няколко века почти един и същи. Някои от екземплярите са напълно идентични, което дава основания да се търси изработката им в един производствен център, а други се различават само по вида на гравираната декоративна украса или други незначителни детайли. Всичко това сериозно затруднява тяхната датировка, за която единствената сигурна база се явява археологическата среда, в която се откриват.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Херат е историческо и културно средище в провинцията Хорасан в Иран, но освен всичко това още от XI в. става водещ център в металургията. Там се работи бронз, като се прилага техниката на вбиване на един вид метал върху друг, най-вече сребро върху бронз. (Bodur 1987, 64).
- ² Някои от тях са със следното съдържание: „*О Боже! Отвори ми врата. Най-голямото ми желание е да не търся помощ от друг*“; „*В името на Бог, Милостивия, Състрадателния! Има ключ към вратата на съкровищницата на Мъдрия*“ (Низами Ганджеви, „Съкровищницата на тайни“, първа поема от сборника „Хамсе“, написана между 1173 и 1179 г.); „*Нека краят ти бъде добър. Нека получиш Божията благодат, когато умреш*“; „*Ние се подиграваме с вас точно както вие се подигравате с нас*“; „*Наистина разчитам на Теб*“ (Stanley 1997, 360, cat. no. 220; cat. no. 223; 365, cat. no. 228).
- ³ Съществуват редица изследвания, основаващи се на събран материал от музеи и частни колекции, според които тези заключващи пособия се свързват с прочути металургични центрове, влизащи в пределите на империята на Селджуките, датирани в XI–XIII в. В края на XI в., когато се създава Иконийския (Румски) султанат в Мала Азия, е възможно такива катинарчета да попадат във Византия чрез директна търговия. Една такава група зооморфни катинарчета се съхранява в музея Sadberk Hanım в Истанбул (Bodur 1987, 187, cat. no. A 23).

ЛИТЕРАТУРА

Славчев 1980: П. Славчев. Находки в насипа от Патриаршията. – В: Царевград Търнов. Патриаршеският комплекс на Царевец XII–XIV в. Т. III. Приложение. София, 1980, 300–303.

Тотев 1987: К. Тотев. Зооморфни метални находки от Североизточна България. – Археология, XXIX, 1987, 2, 29–33.

Тотев 1991: К. Тотев. Зооморфни катинари от Средновековна България. – Проблеми на прабългарската история и култура. Т. II. Шумен, 1991, 247–258.

Тотев 2021: К. Тотев. Катинарче с форма на бик от разкопките на Царевец във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на Димитър Янков (под печат).

Bodur 1987: F. Bodur. The Art of Turkish Metalworking. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayinlari: 2, Istanbul, 1987.

Stanley 1997: T. Stanley. Lock, padlock and tools. – In: The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art. Vol. XII, Part II. The Nour Foundation with Azimuth Editions and Oxford University Press, 1997, 356–405.

<http://www.drcathydaly.com/Archaeological-Artefacts> (изтеглена информация на 12.04.2021 г.).

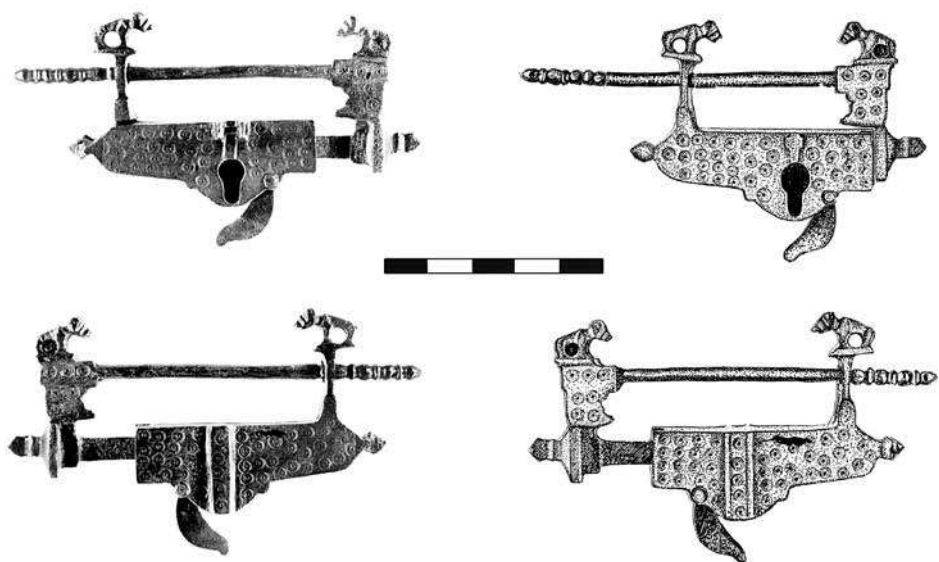
<http://feb-web.ru/feb/ivl/v12/v12-3282.htm> – Статя М. Гулизаде. „Низами Гянджеви“ Баку, 1953, 328–331. (изтеглена информация на 12.04.2021 г.).

ON THE STRUCTURE AND DECORATION OF SEVERAL ZOOMORPHIC PADLOCKS FROM PALAEOLOGIAN TIME

Konstantin Totev

(Abstract)

This paper focuses on several medieval bronze padlocks, which are similar in terms of shape and decoration, and have the same locking mechanism. They were unearthed during the excavations on the Hill of Trarevets in Veliko Tarnovo (**Fig. 1, III. 1.1**), Chersonesos (**Fig. 2, III. 1.2**) and one padlock comes from a private collection (**Fig. 3**). The bronze padlock from the excavations in Chersonesos is almost identical to the one from Tarnovo. The locking mechanisms and the zoomorphic decoration are also identical. The only difference is the engraved Pseudo-Kufic decoration on the body. Attempts to imitate Arabic texts on Byzantine models suggest that padlocks of Central Asian origin used to be imitated, however, as a result of poor language command the engraved Pseudo-Kufic signs were perceived as decoration. The wide-ranging practical application of this type of locking mechanisms accounts for the long period they have been in use, till as late as the present time. The fashionable design of these zoomorphic padlocks, which in our opinion undoubtedly comes from the East, remained unchanged for at least two or three centuries. Some of the padlocks are absolutely identical, which provides grounds to assume that they were made at the same production centre, while the only difference in others is in the engraved decoration or in any minor detail. This makes it rather difficult to date the padlocks, and the only reliable basis is the archaeological environment where they are found.

*Обр. 1. Бронзов катинар от хълма Царевец във Велико Търново, XIV в.
(снимки и рисунки на автора).*

*Fig. 1. Bronze padlock from the hill of Tsarevets in Veliko Tarnovo, the 14th c.
(author's photos and drawings).*

Обр. 2. Бронзов катинар от Херсонес, XIV в.
(no <http://www.drcathydaly.com/Archaeological-Artefacts>).

Fig. 2. Bronze padlock from Chersonesos, the 14th c.
(in <http://www.drcathydaly.com/Archaeological-Artefacts>).

Обр. 3. Бронзов катинар от частна колекция Nasser D. Khalili, XIV–XV в.
(no T. Stanley).

Fig. 3. Bronze padlock from the private Nasser D. Khalili collection, the 14th – 15th cc.
(after T. Stanley).

ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА № 2 В СИЛИСТРА (ГРОБ № 54, ГРОБ № 57А, ГРОБ № 108D)

Иван Чокоев

В предишен том на Известията на РИМ – Велико Търново бяха изнесени данни за текстилни материали от некропола на средновековната църква № 2 в Силистра, като бе направен и кратък преглед на историята на средновековния Дръстър и резултатите от археологическите разкопки на този храм и неговия некропол (Чокоев 2019, 187–199). Освен това, в още няколко публикации бяха представени части от изследването на тъканите от същия некропол (Чокоев 2017а, 111–122; Чокоев 2020а, 65–71; Чокоев 2020б, 162–177; Чокоев 2020в, 249–260; Чокоев под печат (а); Чокоев 2020г, 611–623). Тук обръщаме внимание върху проучването на текстилни останки от още три дръстърски гроба¹.

Гроб № 54

Гробът е открит в наоса на църквата на 11.08.1993 г. Пробата от текстилни материали, заедно с прилежащата пръст, е залята с парафин (**Ил. 1**)². Не се забелязват свободни участъци, но след обръщането на компактната маса се установи, че са останали и незалети места, където могат да се извършат някои, макар и частични, проучвания³.

Освен сърмени нишки и малки късове от тъкани, в пробата се наблюдават и няколко фрагмента от сферични метални копчета, покрити със зелени корозионни продукти. Металът, от който са направени копчетата, напълно е прореагирал.

Метализирана тъкан в сплитка лито. Забелязаните малки фрагменти от сърмена тъкан, най-големият от които е 7 x 7 мм, се състоят от няколко пласта (**Ил. 2**). Тъканта е в много тежко състояние, като сребърните лентички на метализираните нишки са прореагирали напълно. В резултат тъканта е покрита със сивовиолетови корозионни наслаги.

Основните нишки са копринени, със Z сук. Дебелината им достига до 0,12 мм, но в разстланите участъци. Цветът е тъмнокафяв. Поради лошото състояние на текстила не може да се определи гъстотата на основните нишки.

Като вътък в тъканта са вложени сърмени нишки, които са с дебелина около 0,35–0,40 мм. Метализацията е извършена с позлатена сребърна

лентичка (**Ил. 3**). Обвиването е в посока S. Широчината на металната лентичка е около 0,30–0,35 мм. Копринената сърцевина има S сук, дебелината ѝ е около 0,30–0,35 мм, а цветът – светлокафяв.

На места се наблюдават и копринени вътъци, но те са вложени в много ограничено количество. Ивичките, образувани от тях, са били много тънки.

Може да се заключи, че и тази сърмена тъкан е била съставена от по-широки златни полета и доста по-тесни цветни копринени ивици. Тя е била надиплена. Подобни метализирани тъкани, изтъкани в сплитка лито, бяха открити в няколко гроба от дръстърския (Чокоев 2019, 187–199) и някои други средновековни некрополи от българските земи (Митова-Джонова 1958, Фиг. 3; Георгиева 1961, 7, Ил. 2,1; Ангелов 1962, 23–34; Вълков 1974, Ил. 11а; Аладжов 1983, 37–45; Чокоев 1993, 147–167; Чокоев 1998, 285–289; Чокоев 2011а, 480–486; Чокоев 2011б, 46–53; Чокоев 2014, 224–225; Чокоев 2017б, 151–173). Такива тъкани обикновено са използвани в украси за глава, шапки. В случая наличието на фрагменти от копчета във взетата проба с текстилни материали подсказва, че сърмената тъкан вероятно се е свлякла от главата към гърдите.

Освен останки от сърмена тъкан се наблюдават и миниатюрни фрагменти от **неметализирана тъкан** в сплитка лито (**Ил. 4**). Тя е много фина, копринена, червено-кафява на цвят. Нейните нишки са твърде тънки – 0,03 – 0,05 мм, като дебелината и на основата, и на вътъка е еднаква. Сукът им е силен Z. Състоянието на тъканта не позволява да се определи гъстотата на тъкане, но се забелязва, че разстоянието между съседните нишки е голямо.

При разкопките в Лондон, край бреговете на р. Темза, са открити различни текстилни останки, сред които и подобни на разглежданата тук коприна, т. е. изтъкани в сплитка лито и със силен Z сук на нишките. Нито една от тези тъкани не е била употребена за лице на дреха, за разлика от коприните в лито със Z сук на основата, но без сук на вътъка. За коприните със силен Z сук на основата и вътъка проучвателите смятат, че са използвани за воали. Дори една от тях е намерена върху метален обръч, използван в украса за глава. Воали, сходни на лондонските, са запазени като реликви в съкровищниците на някои западни църкви (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 93–94; Egan, Pritchard 2013, fig. 195).

Съществува вероятност и фината коприна в сплитка лито от дръстърския гроб № 54 да е била използвана за воал. Прави впечатление, че сукът и на двете ѝ преди е много силен, поради което нишките изглеждат накъдрени. Може да се заключи, че тъканта е била евентуално крепирана – с накъдрен релеф на плата. До този извод за подобните лондонски тъкани достигат английските проучватели (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 93–94)⁴.

В гроб № 54 е бил погребан мъж на възраст 50–55 години⁵. Текстилните останки, намерени в гроба – сърмена тъкан, златна на вид, и фина копринена тъкан, произхождат от шапка. Данни за мъжки шапки с включени в тях сърмени ленти има и от други гробове на дръстърския некропол, както и от некро-

пола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (Инкова 1979, 28–36; Чокоев 1998, 283–285)⁶. Фината коприна, открита сред материалите от гроб №39 на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“, е определена като подплата на мъжка представителна шапка (Инкова 1979, 23). За копринената тъкан от дръстърския гроб №54 евентуално може да се допусне, че е вложена като хастар, но вече видяхме, че за сходните английски образци има доказателства, че са използвани като воали. Отгук се поражда и въпросът дали е възможно проучваната фина тъкан от Дръстър да е използвана като воал в мъжка шапка. Към положителен отговор ни навежда свидетелството на Псевдокодинос в „Трактат за службите“ от средата на XIV в. Византийският автор споменава за воали в коментарите си за шапките на висшите византийски сановници⁷.

Сред посочените в началото фрагменти от сферични копчета бе забелязана и една халка, отпаднала от тях, със следи от вътрешната ѝ страна на кафяви текстилни нишки (**Ил. 5**). Те са останали от копринена тъкан. Подобно на други случаи, които бяха документирани за дръстърския некропол, и през ушите на копчетата от гроб №54 е бил прекаран тънък шнур, изготвен от копринена тъкан. С помощта на този шнур металните сферични копчета са били закрепвани към дрехата (Чокоев 2017а, 117).

Проучвателите датират гроб №54 в XIV в. (Ангелова и др. 1996, 37).

Гроб №57а

Гробът е разкрит на 15.08.1993 г. в сектор Север. При неговото археологическо проучване са забелязани „останки от дълга безръкавна дреха от златотъкана материя“ (Ангелова и др. 1996, 37)⁸. От терена са взети късове пръст, някои от тях с размери до 80 x 60 мм, върху които се наблюдават черни отложения от напълно изтлели органични материи (**Ил. 6, Ил. 7**)⁹. Общата площ на тези черни отложения е около 220 см². Съзират се, макар и не много, хитинови обвивки от насекоми. Откритата семка от грозде (6,5 x 3,5 мм) насочва към септември – октомври като време на погребването¹⁰.

Сред изтлелите органични материи се забелязват и сърмени нишки (**Ил. 7, Ил. 8, Ил. 9, Ил. 10**). Те са с дебелина около 0,32 мм, която обаче достига до 0,40 мм и дори 0,48 мм при сплеснатите. За метализирането е използвана позлатена сребърна лентичка с широчина 0,30–0,35 мм. Тя е обвита в посока S около сърцевината. Последната е в много тежко състояние, като в местата, където не е напълно деструктирала, е доста свита – дебелината ѝ е около 0,08 мм. Цветът ѝ е тъмнокафяв – черен, а сукът – S. Най-вероятно е била копринена, за което подсказва видът на нишките и твърде слабият, почти незабележим, сук.

В публикацията на археологическия колектив, проучвал църква №2 е отбелязано, че полите на разкритата дреха са били надиплени и се наблюдавала

сърмена украса¹¹. Метализираните нишки във вдигнатите от терена материали са разположени на няколко пласта, като в по-вътрешните златното покритие изглежда в сравнително по-добро състояние, с хубав, плътен цвят (**Ил. 7, Ил. 8**).

Разположението на сърмените нишки подсказва, че те произлизат от **везба**, но тъканта, която я е носила, напълно е деструктирала (**Ил. 8**). Не се съзират пришиващи везбата нишки. Везането е извършвано с двойна сърмена нишка. Гъстотата на везмото е 32 н./см. Тъй като сърмените нишки са на няколко пласта, а също и поради пълната липса на носеща тъкан, не може да се установи какъв е бил орнаментът. Забелязват се само миниатюрни части от дребни елементи (**Ил. 8**). В публикацията на проучвателите обаче е отбелязано, че на археологическия терен в долната част на дрехата е наблюдавана украса от „розети, вписани в двоен кръг“ (Ангелова и др. 1996, 37)¹².

При един фрагмент от текстилните останки с черни отложения и сърма бяха забелязани два вида метализирани нишки – тънки и дебели (**Ил. 9**). Дебелите са от тези, за които се установи, че са от везба, а тънките – от сърмена тъкан, в която са използвани за вътък (**Ил. 10**). Последните са много фини – дебелината им е между 0,20 и 0,24 мм. Те са изработени също от позлатена сребърна лентичка с широчина 0,20 мм, обвита около сърцевината в посока S. Гъстотата на сърмения вътък трябва да е била между 40 и 50 н./см. Основните нишки на тази сърмена тъкан са били копринени с много лек Z сук, поради което са се разстинали на около 0,30 мм. Една основна нишка е сплитала с две сърмени¹³.

На някои места сред разгледаните сърмени материали са се запазили съвсем миниатюрни фрагменти от друга, също метализирана тъкан, от която се забелязват твърде деструктирала позлатени протеинови (белтъчни) лентички и копринени нишки върху тях (**Ил. 11**). Тъканите, в които е използван вътък, позлатен с изключително тънко фолио, поради почти изцяло органичната си природа, много рядко оцеляват в земята при българските климатични условия. Дребни фрагменти от такъв текстил се запазват единствено ако са били сред други сърмени изделия, както е случаят с материалите от гроб № 39, открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (Инкова 1979, 23–26, обр. 4в) и от Дворцовата църква на Царевец в същия град (Чокоев 2021, 188–199). Тъканите с позлатени протеинови лентички са изградени от два вътъка и две основи. Единият вътък е самата позлатена белтъчна ивичка, а другият е копринен. На определени места последният излиза над позлатения вътък, т. е. скрива го, и така се изгражда орнаментът на тъканите от тази група метализиран текстил.

В гроб № 57а от дръстърския некропол е погребан 45–50-годишен мъж. Бил е облечен в извезана със сърма дреха, поне нейните поли – с шестлистни розети, вписани в двоен кръг. Съществува вероятност ефектната тъкан с позлатени протеинови ивички да произлиза от наметало. Възможно е фрагментите от другата метализирана тъкан, в която нишките са от позлатена сребърна лен-

тичка, увита около копринена сърцевина, да са от сърмени ленти, украсявали ръбовете на някоя от дрехите.

Проучвателите отнасят гроб № 57а към XIV в. (Ангелова и др. 1996, 37).

Гроб № 108d

Гробът е открит източно от северната апсида на 25.07.1995 г. В него са намерени части от сърмен шнур (**Ил. 12, Ил. 13, Ил. 14**)¹⁴. Тъй като текстилните фрагменти са локализирани в близост до черепа, той е изваден заедно с пръстта и пренесен за изследване в лабораторни условия.

При доразкриването на черепа не бяха открити тъкани, но изучаването на съхранените сърмени останки предоставиха важни данни за този вид текстилни изделия. В метализирания шнур са вложени копринен шнур, сърмена нишка и сложна сърмена нишка. Около копринения шнур е била навита сърмена нишка (**Ил. 15.1, Ил. 15.2**), а в определени участъци са се развивали обемни метализирани елементи, като под тях няма сърмени намотки (**Ил. 15.3, Ил. 15.4**).

За сърмените намотки върху копринения шнур, както и за сложната сърмена нишка, използвана за плетените обемни апликации, са вложени идентични метализирани нишки с дебелина около 0,30 мм. Метализацията е извършена с позлатена сребърна лентичка. Среброто напълно е прореагирало, а златното покритие на сърмените нишки е в много тежко състояние и днес почти не се забелязва. Широчината на сребърната лентичка е 0,28–0,32 мм. Обвиването ѝ около копринената сърцевина е в посока S. За отбелязване е, че тя е от сдвоени влакна, което показва, че е използвана коприна, при която не е бил отстранен серицина, свързващ двете успоредни влакна, излизайщи едновременно от двете коприноотделителни жлези на копринената буба (Карабойков, Димов 1972, 152–153). Дебелината на сърцевината е около 0,25–0,28 мм, а сукът е S. Цветът е тъмнокафяв, но при третиране с почистващ разтвор се изменя в златистоожълт.

Сложната сърмена нишка е получена посредством плътно обмотаване на копринена сърцевина с разгледаната сърмена нишка. Дебелината на копринената сърцевина е около 1 мм. Състои се от няколко нишки със S сук, пресукани помежду си в посока Z. Намотките на сърмената нишка са перпендикулярни на сърцевината (**Ил. 14**), а гъстотата на навиване е 28 н./см. Новополучената сложна сърмена нишка е с дебелина около 2 мм.

Основата на разглежданите метализирани изделия е плетен копринен шнур с дебелина 5–6 мм (**Ил. 15**). Той е подобен на кордоните от разкопките на Б. Филов в столичната църква „Св. София“ (Филов 1913, 89, обр. 79). Шнурът от гроб № 108d е оплетен от нишки с дебелина около 1 мм. Те, от своя страна, се състоят от отделни нишки с дебелина около 0,5 мм с лек S сук, пресукани

пomeжду си в посока Z. Дебелината на копринения шнур заедно със сърмената намотка е над 6,5 мм.

Обемните елементи – сфероидни тела, от които са останали само отделни фрагменти, са оплетени от две успоредни сложни сърмени нишки (**Ил. 13, Ил. 14**). Върху носещия копринен шнур няма запазени на място обемни плетеници, но се разпознават местата, където те са лежали.

Най-големият съхранен фрагмент от шнура, дълъг около 50 мм, представя информация за вида на изделието, макар и частична. В продължение на 17 мм от десния край на фрагмента (**Ил. 12**) са запазени следи от обемна плетеница, следва 15 мм пространство само със сърмена намотка, 5 мм следи от обемна плетеница и отново 15 мм пространство само със сърмена намотка, като в края на фрагмента изделието е разрушено. От друг фрагмент се потвърждава информацията, че е имало обемни тела с дължина около 15 мм (**Ил. 12 – фрагментът в средата**). Към този размер се приближават и някои фрагменти от обемни елементи (**Ил. 13**). Може да се заключи, че обемните (сфероидни) тела, оплетени от вдвоена сложна сърмена нишка, са били поне два вида – по-малки – 5 мм, и по-големи – 15 мм.

Коментиранияте сърмени изделия от гроб №108d са близки по вид на тези, установени сред текстилните материали и от други дръстърски гробове (Чокоев под печат (б), както и на намерените в средновековни некрополи от територията на страната – до с. Неговановци, Видинско, край с. Янтра, Горнооряховско, на църквата „Св. София“ в София, а донякъде и на апликациите от гроб №39, открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (Митова-Джонова 1958, 42, фиг. 3; Чокоев 1993, 152–153; Филов 1913, 89, обр. 79; Инкова 1979, 27–30, 37, обр. 7). Археолозите съобщават за гайтани, намерени в гробове край Луковит, в м. Градът при с. Крамолин, Севлиево, в крепостта на нос Калиакра (изказано предположение), под Мадарските скали (Станчев, Начева 1960, 77; Милчев, Койчева, Димитров 1995, 42; Бобчева 1978, 160; Миков 1934, 148).

В гроб №108d от некропола на дръстърската църква №2 е била погребана жена на възраст 32–35 години. Близостта на метализираните шнуrowe до черепа дава основание да ги идентифицираме най-вероятно като връзки на наметало. Добре датиранияте подобни сърмени изделия се отнасят към XIV в. (Бъчваров 1993, 5–6, 92; Митова-Джонова 1958, 39, 42; Филов 1913, 89, 107; Чокоев под печат (б).

БЕЛЕЖКИ

¹ Изказвам признателност пред паметта на доц. д-р Стефка Ангелова и благодаря на д-р Румяна Колева (гл. ас. в СУ „Св. Климент Охридски“), д-р Елена Пенчева (гл. ас. в СУ „Св. Климент Охридски“) и г-жа Ралица Иванова, заместник-ръководители на разкопките, за предоставянето на текстилните материали и документация от терена и възможността да публикувам резултатите от тяхното изследване.

- ² Всички изображения са дело на автора на статията.
- ³ При изследването на тъканите от гроб № 54 не разполагах с полева документация за него.
- ⁴ И днес крепираните платове се използват за шалове и забрадки.
- ⁵ Данните от антропологичното изследване на костния материал от гробовете е извършено от вече покойния д-р Славчо Чолаков. За издирването на неговите записки благодаря на доц. д-р Виктория Русева от секция „Антропология и анатомия“ на Института по експериментална морфология, патология и антропология с музей при БАН.
- ⁶ По документация, предоставена ми от проф. д-р Веселина Инкова, за което ѝ благодаря.
- ⁷ Jean Verreaux в неговия френски превод на съчинението на Псевдокодинос отбелязва, че превеждането на термина *ἀήρ* е комплицирано. Според старите преводи на Du Jon (1588 г.), Gretser (1625 г.) и Goar (1648 г.) тази дума означава издаден напред край на шапката. Така я предава и Du Cange в своя *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis ... Auctore Carolo du Fresne, Domino Du Cange ...*, Lugduni, 1688 (за *σκιάδιον* и *ἀήρ*). J. Verreaux се присъединява към превода на M. Guiland, който пояснява *ἀήρ* като воал, покриващ врата отзад (Guiland 1954, 219; Pseudo-Codinos 1966, 141–142, n. 1, 147–149, 151–153). Иван Божилов в превод на част от „Трактат за службите“ на Псевдокодинос предава *ἀήρ* на български като „покривало“: „Скиадионът (вид шапка – бел. И.Ч.) на деспота е покрит целият с бисери, а върху покривалото се намира името на този, който го носи, избродирано със злато и сърма“ (Pseudo-Codinos 1966, 141–142; Божилов 2008, 605).
- ⁸ При изследването не разполагах с документация от археологическия терен за този гроб, но някои данни за облеклото на погребания са представени в цитираната публикация за църква №2 (Ангелова и др. 1996, 37).
- ⁹ На кашона с пробите бе отбелязано: „Силистра, 1993 г., сектор Север; 15.08.1993 г.; тъкани от гроб №57а.“ В полиетиленов плик, сложен в кашона с пробите от гроб №57а, също имаше взети проби пръст с черни отложения, които допълнително се бяха фрагментирали. По вид те не се различаваха от другите проби в кашона, но в съпровождащата ги бележка бе записано, че са от гроб №57 и гроб №57а, разкрити на 14 и 15 август.
- ¹⁰ Семки от грозде бяха намерени в областта на таза на скелета, т.е. произлизащи от дебелото черво на погребания, от гробната камера в наоса на средновековния храм „Св. Йоан Продром“ в Кърджали (Чокоев 2013, 21, Обр. 11).
- ¹¹ „Особено интересен е костюмът на погребания в гроб №57 индивид. Личат останки от дълга безръкавна дреха от златотъкана материя. В долната част ясно се виждат диплите на полите, както и украсата на текстила – шестлистни розети, вписани в двоен кръг (запазени са три от тях)“ (Ангелова и др. 1996, 37).
- ¹² Рентгенографски изследвания биха предоставили повече данни. Натрупване на няколко пласта везба бе констатирано и при текстилни материали, ситуирани върху лоба на череп от некропола на арменската църква във Велико Търново. В този случай обаче, поради по-малкия престой в земята – гробът вероятно е от XVIII в., се бе запазила носещата вземто тъкан – фин копринен воал. Това от своя страна позволи разгъване на тъканта и разкриването на съхранената сърмена украса (Чокоев 2006, 219–225).
- ¹³ Поради миниатюрността на фрагмента, върху който са правени наблюденията, последната констатация остава под въпрос.
- ¹⁴ Сред фрагментите се забелязват хитинови обвивки от насекоми.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1983: Ж. Аладжов. Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. – Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 37–45.

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей Търново, I, 1962, 23–34.

Ангелова и др. 1996: С. Ангелова, Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – Минало, 1996, 3, 28–40.

Бобчева 1978: Л. Бобчева. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – Известия на Народния музей – Варна, XIV, 1978, 152–180.

Божилев 2008: И. Божилев. Византийският свят. София, 2008.

Бъчваров 1993: И. Бъчваров. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Георгиева 1961: С. Георгиева. Български средновековни накити. – Археология, III, 1961, 1, 4–10.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. София, 1979.

Карабойков, Димов 1972: М. Карабойков, П. Димов. Текстилно материалознание. София, 1972.

Миков 1934: В. Миков. Гробни находки. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. I. София, 1934, 147–158.

Милчев, Койчева, Димитров 1995: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – Годишник на музеите от Северна България, XX, 1995, 91–105.

Митова-Джонова 1958: Д. Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV век. – Известия на Етнографския институт с музей, III, 1958, 37–59.

Станчев, Начева 1960: С. Станчев, И. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 71–98.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква Св. София (Материали за историята на София. IV). София, 1913.

Чокоев 1993: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение в: И. Бъчваров. Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 147–167.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 282–296.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Сърмена везба от некропола край арменската църква във Велико Търново. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България. И. Гергова, Л. Миков (Ред.). София, 2006, 219–225.

Чокоев 2011а: Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов (Ред.). В. Търново, 2011, 480–486.

Чокоев 2011б: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново, проведени в началото на ХХ век. – В: Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново. В. Търново, 2011, 46–53.

Чокоев 2013: И. Чокоев. Архиерейски литургични одежди от средновизантийския период. Идентификация на археологически текстил от Кърджали. В. Търново, 2013.

Чокоев 2014: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 223–249, 477–484.

Чокоев 2017а: И. Чокоев. Тъкани и технологични бележки за дрехата от Гроб №215а, Базилика №2 в Дръстър. – Добруджа, 32, 2017, 111–122.

Чокоев 2017б: И. Чокоев. Тъкани от некропола под хълма Трапезица във Велико Търново (разкопки 1960 г.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 151–173, 422–430.

Чокоев 2019: И. Чокоев. Тъкани от средновековни гробове, открити в Дръстър (Гроб №19а, Гроб №37, Гроб №37в). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 187–199, 383–395.

Чокоев 2020а: И. Чокоев. Овъглен текстил от некропола на църква №2 в Дръстър (Гроб №192). – Епохи, XXVIII, 1, 2020, 65–71, 143–152.

Чокоев 2020б: И. Чокоев. Представителен текстил от некропола на църква №2 в Дръстър. – В: Владетел, държава и църква през Средновековието на Балканите. Сборник доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Н. Кънев и др. (Ред.) (Acta mediavalia Magnae Tarnoviae. Т. I). В. Търново, 2020, 162–177, 676–679.

Чокоев 2020в: И. Чокоев. Сърмена тъкан от Гроб №112а, некропол на църква №2 в Дръстър. – Известия на Народния музей – Варна, 47 (62), 2020, 249–260.

Чокоев 2020г: Текстилни материали от дръстърската църква №2 – гроб №146d. – В: От Залмоксис до Кетцалкоатл. Изследвания в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан Йорданов. С. Йорданов (Съст.). В. Търново, 2020, 611–623.

Чокоев 2021: И. Чокоев. Тъканите от дворцовата църква на столичния Търнов (материали от разкопките през 1951 г.). В. Търново, 2021.

Чокоев, под печат (а): Сърмена везба от Дръстър – гроб №162а, некропол на църква №2. – В: Пътуване към България. Българските земи и България: културен и исторически кръстопът. Т. VII. Шумен (под печат).

Чокоев, под печат (б): За някои детайли от облеклото през XIV в. – В: *Bulgaria Mediaevalis*, 11, под печат.

Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004: E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450. Medieval Finds from Excavations in London, 4. London, 2004.

Egan, Pritchard 2013: G. Egan, F. Pritchard. Dress Accessories c. 1150 – c. 1450. Medieval finds from excavations in London, 3. London, 2013.

Guilland 1954: M. Guilland. Sur les dignitaires du Palais et sur les dignitaires de la Grande Eglise du Pseudo-Codinos. – *Byzantinoslavica*, 15, 1954, 214–229.

Pseudo-Codinos 1966: Pseudo-Codinos. Traite des offices. J. Verpeaux (introduction, texte et traduction). Paris, 1966.

TEXTILES FROM THE CEMETERY OF THE MEDIAEVAL CHURCH №2
IN SILISTRA (GRAVE No 54, GRAVE No 57A, GRAVE No 108D)

Ivan Chokoev

(Abstract)

This article presents the results from the investigations of the textiles found in three graves from church №2 cemetery in Drastar (medieval Silistra, Bulgaria), discovered in 1993 and 1995.

Grave No 54. Fragments of: tabby woven striped metal thread fabric, consisting of wide gilded fields, separated by narrow colored stripes; tabby woven silk cloth – veil.

Grave No 57a. Textile fragments from metal threads in layers. Part of them – from embroidery and another – from cloth. Silk cloth with strip of gilded proteinaceous substrate was found.

Grave No 108d. Fragments from plaited silk braid with volume metal threads interlacing.

ЧИФТЕ ХАМАМ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Жулиета Гюлева

Чифте хамамът във Велико Търново, по-известен като Средната баня заради своето разположение между Фируз бей хамам и Баш хамам, е още един пример за издигнатата в града османска обществена архитектура. Останал извън ползрението на изследователите и без нужните за опазването му грижи, той е застрашен от изчезване. Сведенията за него са изключително оскъдни. В малкото случаи, в които е споменаван, е с името Средната баня и с уточнението, че има отделения за мъже и жени, т. е. банята е двойна (*чифте*) (Пътеводител 1907, 35; РИМ – ВТ, НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 16, л. 1; РИМ – ВТ, НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 118, л. 1; Драганова 1972, 185). В Салнаме на Дунавския вилает от 1869 г. в Търново са отбелязани три хамама (Kiel 2012, 121).

С това най-общо се изчерпват сведенията за тази баня. Тук за пръв път се публикува план на хамама, заедно с подробно архитектурно описание и анализ (**Обр. 1**). Освен ползите, които ще донесе на всички изследователи на османските бани, обнародването му е важно и поради опасността от загуба на този тип османска архитектура. Няма да се впускам в подробности за реалните мащаби на negliжирането и унищожаването на османските обществени бани у нас, започнали още в годините след Освобождението, продължили по време на комунистическия режим, та и до ден днешен¹. Тези загуби оказват особено негативно влияние при опита за анализ на типовото разнообразие на хамамите и тяхното разпространение. Днес в България са известни около 30 бани, които позволяват това онагледяване. Като имаме предвид, че във всеки град е имало поне един хамам, а в някои от тях и повече, например в Ямбол и Пазарджик – три бани, в Стара Загора – пет, в Пловдив – осем, в Никопол – десет, то става ясно в общи линии каква е загубата за науката (Гюлева 2019, 108 – 114). В този ред на мисли Велико Търново се явява един от малкото градове в България (ако не и единственият), при който и трите, построени през османския период бани имат план и позволяват архитектурен анализ и осмисляне². Значението на коментираният тук баня нараства и от факта, че тя е двойна, а от българските земи са известни малко на брой двойни бани. Данни за такива има за Стара Загора (Гаджанов 1909, 685)³, Разград (Кийл 2017, 145)⁴, Шумен (Vosage 1828, 279), Никопол (Гаджанов 1909, 658), Видин (Харбова 1991, 138, Фиг. 60А), а единствената оцеляла до днес, освен търновската, е Чифте хамам в Пловдив.

Банята се намира на левия бряг на р. Янтра, на днешната ул. „Крайбрежна“, съвсем близо до Фируз бей хамам и моста (**Ил. 1**). Тя няма статут на паметник на културата от национално или местно значение. Днес в нея се помещава фирма за дървообработка. Работните помещения на фирмата заемат мястото на някогашните съблекални⁵, но вътрешността на банята се използва за складиране на талаш. Достъпът до нея е невъзможен за външни лица⁶. В мъжката част той се осъществява през по-късно направен вход във фасадата, който стои заключен и отвежда в централната част на горещото помещение. В женската част също се влиза през по-късно отворен вход във вътрешността на цеха, който води към нейната тоалетна.

Банята е двойна. Има ориентация североизток-югозапад⁷ (**Обр. 1**). Мъжката секция е от изток, а женската – от запад. От стара фотография на Търново от края на XIX в. се вижда, че двете части са имали съблекални, покрити с дървени покриви (РИМ – ВТ, В/ТОМ, Инв. №241). От оригиналните помещения до днес са се съхранили хладното помещение (соуклук) и горещото помещение (съджаклък) на мъжката и женската част, както и резервоара за вода. От коментираната по-горе снимка се вижда и постройката за дърва, разположена зад него (РИМ – ВТ, В/ТОМ, Инв. №241). Плътното застрояване със сгради от запад и юг сериозно затрудни вземането на външните размери на банята. Все пак достъпът откъм ул. „Крайбрежна“ даде възможност за измерването на нейната дължина. Без мястото на съблекалните, заедно с резервоара за вода, дължината е 16,20 м. Ширината беше изчислена въз основа на данните за вътрешните размери на резервоара (2,47 x 18,11 м) с добавяне на дебелината на външните стени (0,90 м), в резултат на което тя излиза на 19,91 м. Както може да се види, работните помещения на днешната фирма сравнително точно покриват мястото на съблекалните. Те имат дължина 12,70 м, а ширината им отговаря значително на ширината на банята – 21 м. Следователно може да предположим дължина на съблекалнята най-малко 10 м, с което общата дължина би надхвърлила 26 м. Като добавим и постройката за дърва към хамама, то се поучава една значителна по размери баня.

Както отвън, така и във вътрешността на хамама се забелязват сериозни поражения – естествен резултат от липсата на грижи. Личи опит за запазване на сградата, предприет преди време посредством циментови покрития по куполите.

I. Мъжка секция

Соуклукът в мъжката секция е с правоъгълна форма и размери 2,85 x 5,54 м (**Обр. 1**). Във височина е покрит с панелен свод. Отворите за светлина по него (т. нар. „слонски очи“) са организирани в пет реда, общо 30, и с изключение на два звездовидни, всички останали са с кръгла форма (**Обр. 2**). На запад и изток от него са разположени две помещения. Западното е с квадратна форма и

служи за бръснене, за което свидетелства наличието на пейка и курна. Достъпът до него е невъзможен поради напълно разбития под на соуклука и опасността от срутване на стените и купола на помещението. Източното помещение представлява тоалетна. Входът му е блокиран от разсипани строителни материали. Има вътрешни размери 1,20 x 2,90 м. Във височина е било покрито със свод, както показват неговите размери и външният оглед.

На северната стена на хладното помещение се намира входът, който го е свързвал със съблекалнята. Той е зазидан след като банята престава да действа (**Обр. 3.1**). На южната стена е входът към горещото помещение с ширина 0,75 м. В горната му част, от страната на хладното помещение, се вижда вградената глинена тръба, която има ролята на отдушник (**Обр. 3.2, Ил. 2**). Всички входове в соуклука завършват с островърха тухлена арка. Подът е разрушен и покрит със строителни и битови отпадъци.

Съдждаклъкът се състои от централно пространство с форма на обърната буква Т и два халвета⁸ (**Обр. 1**). Централното пространство има квадратна част, покрита с купол и три айвана⁹ – от изток, запад и юг. Айваните са отделени от централната куполна част с островърхи тухлени арки (**Обр. 4**). Максималната дължина на пространството е 10,60 м, ширината – 3,65 м, а срещуположния южен айван е с размери 2,95 x 3,95 м. Източният и западният айван са покрити със сводове, а южният – с купол. Преходът от квадратното тяло към полусферичния купол в централната част и в южния айван е извършен чрез пандантиви, украсени с мукарнас¹⁰ и корниз (**Ил. 3, Ил. 4**). В централната част корнизите са два с осмостенна форма, а в айвана корнизът е един с цилиндрична форма. Куполите са разрушени в самата горна част, но дават информация за начина на осветление. „Слонските очи“ са кръгли и организирани в един кръг при айвана. При централния купол те са кръгли в два концентрични кръга, общо 12. Отворите по сводовете на източния и западния айван са разположени в три реда с кръгла форма, като по тях също има разрушения.

Подът в централната част на горещото помещение е покрит с дебел слой талаш – отпадък от дейността на фирмата, и разрушения, като на места придвижването е доста затруднено. Това не дава на този етап данни за подовото покритие, гъобекташа, броя и разположението на пейки и курни¹¹. С дебел слой талаш са покрити и стените, куполите и сводовете, което също затруднява отразяването на някои строителни и архитектурни детайли на банята (**Обр. 4, Ил. 3**).

По източната и западната стена на южния айван има по една ниша, завършваща с островърха тухлена арка (**Обр. 5, Ил. 5**). Те са разположени на 0,40 м от входовете, водещи към халветите. Западната ниша, както и входът към западния халвет са силно разрушени (**Обр. 5**). По-запазената източна ниша има дължина 0,97 м, височина около 1,40 м и дълбочина 0,33 м (**Ил. 5**).

Достъпът до двата халвета е откъм южния айван посредством входове с ширина 0,75 м, завършващи с островърха тухлена арка (**Обр. 1, Обр. 5, Ил. 5**). Във височина халветите са покрити с куполи, а преходът е като в останалите

куполни части на горещото помещение – пандантиви с мукарнас и един осмостенен корниз (**Обр. 6**). „Слонските очи“ са четири на брой с кръгла форма в един кръг. И при двата халвета има данни за т. нар. куполче, което е леко издигнато над основното тяло на купола и в неговата основа са разположени шест кръгли отвора за осветление (**Обр. 6**).

По-достъпен и значително по-запазен е източният халвет. Той не е идеален квадрат, тъй като има следните размери: 2,95 x 3,05 x 3,15 x 3,20 м. На северната и на западната му стена има по една ниша, завършваща с островърха тухлена арка и размери, близки до тези на описаната в южния айван. Те започват на височина 0,50 м от подовото ниво. Западната ниша е с дължина 0,97 м, височина 1,44 м и дълбочина 0,32 м. Северната е с дължина 1,10 м, височина 1,43 м и дълбочина 0,20 м.

И тук по пода има разрушения, но се виждат две пейки, разположени по източната и южната стена с по една курна в техния център (**Обр. 1, Обр. 7**). Пейките са циментови и очевидно са подменяни в последния етап от действеното на банята. Широки са 0,40–0,42 м и са с височина около 0,12 м. Курните са с многоъгълна форма, също са подменяни и поправяни. Едната е циментова, другата – каменна с циментова замазка по бордюра (**Обр. 7**). Широки са 0,50–0,52 м.

Уредбата в срещуположния халвет е организирана по същия начин. По южната и западната стена са разположени две пейки с по една курна. И тук едната е от цимент, а другата е каменна. Ниши с островърха тухлена арка има на източната и северната стена (**Обр. 1**).

За това че банята е използвана в сравнително ново време свидетелстват не само циментовите пейки и курни в халветите, но и циментовата мазилка по стените, както и железните водопроводни тръби и следи от железни кранчета за топла и студена вода по стените над курните (**Обр. 7**).

II. Женска секция

Соуклукът в женската секция е с правоъгълна форма и размери 2,83 x 7,40 м. Подобно на мъжката секция, във височина е покрит с панелен свод (**Обр. 1, Обр. 8**). Отворите за светлина по него са разположени по идентичен начин с тези на соуклука в мъжката секция – 30 броя в пет реда, с кръгла форма и само два със звездовидна. В западната му част е организирано място за епилация, което личи от разположените там пейка и курна (**Обр. 1**). Тоалетната е от изток с правоъгълна форма и размери 1,30 x 2,25 м. Във височина е покрита с панелен свод с три дупки за осветление, разположени в редица в централната част (**Обр. 1**).

На северната и южната стена на соуклука са разположени два входа. Този на северната е водел към съблекалнята. Той е разширен след като банята прес-

тава да действа, зазидан е и е оформен като пещ за нуждите на дърводелската работилница. Южният вход води към съдджаклъка (**Обр. 1**). Има ширина 0,75 м. Отдушникът е в горната му част. Вляво и вдясно от входа, водещ към съдджаклъка, са разположени две големи ниши с островърха тухлена арка с дължина 1,22 м за лявата и 1,15 м за дясната, с височина 1 м и дълбочина 0,36 м (**Обр. 1**).

Подът е покрит със съвременни отпадъци, късове мазилка и тухли от разрушенията на банята. Оригиналната настилка не личи (**Обр. 8**).

Съдджаклъкът е квадратен, покрит с един голям купол и два халвета, разположени един до друг от юг (**Обр. 1, Обр. 9**). Централното пространство не е идеален квадрат и има размери 6,55 x 6,73 м. Преходът от квадратното тяло към полусферичния купол е чрез пандантиви без украса и два цилиндрични корниза (**Обр. 9**). Куполът е цял, но на самия му връх има метална фуния с отвор, насочен към помещението – част от новата функция на банята като фирма за дървен материал. „Слонските очи“ са 33 на брой с кръгла форма, разположени в четири концентрични кръга. В централната му част е оформено куполче със „слонски очи“ по периферията, което е разрушено от фунията (**Обр. 10**).

Стените на съдджаклъка са гладки, неразчленени, покрити с полуразрушена мазилка. По тях са разположени четири слепи островърхи арки. На места подът е покрит с около метър талаш, поради което няма видими следи от гъобекташа, пейки или курни.

Разстоянието между входовете, водещи към халветите, е 0,80 м (**Обр. 1, Обр. 9**). Подобно на останалите части в банята, те завършват с островърха тухлена арка. Широки са 0,68–0,70 м. Западният халвет е с размери 2,80 x 2,90 м, а източният – 2,80 x 2,98 м. Във височина са покрити с куполи с преход от пандантиви с мукарнас и един осмостенен корниз (**Ил. 6**). „Слонските очи“ са четири с кръгла форма в един кръг, в центъра им личат следи от куполчета с шест кръгли отвора за светлина в основата им.

По южната и източната стена на източния халвет са разположени две пейки с по една курна, а на северната и западната стена има по една голяма ниша с островърха тухлена арка (**Обр. 1**). На южната стена се намира така нареченият прозорец за наблюдение към водния резервоар. Подът в западния халвет е силно затрупан от отпадъци и едва личат останките от разположените по западната и южна стена пейки. Ниши, като тези във всички останали части на хамама, са разположени по северната и източна стена на халвета.

III. Резервоар за вода

Резервоарът за вода е разположен от юг зад горещите помещения на хамама (**Обр. 1**). Има вътрешни размери 2,47 x 18,11 м. Покрит е с полуцилиндричен тухлен свод. Състои се от две части. В източната, с вътрешни размери 2,40 x 2,47 м, е резервоарът за студена вода, а в западната, където е пещта, е резервоарът за топла вода. Двете части са свързани с отвор с преливник, завършващ с

островърха тухлена арка (**Обр. 11**). На източната му страна е разположен отвор за снабдяване на резервоара с вода и за контрол на водата с ширина 0,60 м. На билото на свода има и отвор за светлина с четириъгълна форма. Личат ремонтни дейности, свързани изглежда с последния етап от функционирането на хамама. Днес резервоарът е пълен със съвременни битови отпадъци (**Обр. 11**).

IV. Градеж

Лицето на банята е силно обрушено (**Ил. 1**). Само в малки участъци личи фасадната зидария. Наблюдава се стремеж за по-прецизен градеж от големи ломени камъни с по-добре обработени лица (**Обр. 12**). Пълнежът е от дребни, средни и едри ломени и речни камъни със спойка от бял хоросан. Във височина, но само в централната част на банята, личат три реда подравнителни тухли.

Разрушеното лице дава възможност и за документиране на легла от вътрешни хоризонтални дървени греди за подравняване на зидарията. Те са разположени в горната част на градежа. Личат леглата на две дървени греди, положени на разстояние 0,40 м една от друга, с напречна по-малка греда между тях с диаметър 0,10 м. В градежа се забелязват и част от вертикалните глинени тръби в стените, по които се движи топлият въздух и се осъществява тяхното затопляне (**Обр. 13**). Те са на разстояние 3–3,80 м една от друга.

Дебелината на външните стени е около 0,90 м, а на вътрешните – от 0,70 до 0,90 м.

Широка употреба в градежа имат тухлите. Те са използвани изключително при изграждането на сводовете и куполите, при арките, нишите и в украсата на пандантивите (мукарнаса). Тухлите имат ширина около 0,26 м и дебелина 2,5–3 см. Дебелината на фугите е от 2 до 3,5 см. Отвън и отвътре куполите и сводовете са измазани с дебел слой розов хоросан.

Стените във вътрешността са покрити с няколко слоя мазилка, на места доста разрушена. Наличието на мазилка пречи да се твърди със сигурност, но може да се каже, че ако не всички, то голяма част от вътрешните стени на хамама са градени от тухли.

V. Украса

Чифте хамамът във Велико Търново не е лишен от украса. Тя е онзи елемент, който дава значителна информация за нивото на майсторското изпълнение, позволява привиждането на така необходимите за всяко изследване паралели и дава представа за периода на изграждане.

Подобно на всички османски хамами, украсата в търновската баня е съсредоточена по входовете, нишите и високите части. Прави впечатление, че всички входове на хамама и в двете секции са разположени във входна ниша,

декоративно оформена със стъпаловидна тухлена арка, включително и тези към второстепенните помещения за епилация и тоалетните (**Обр. 3.1, Обр. 5, Обр. 9, Ил. 5**). На места обаче тази арка е по-скоро вълнообразна, отколкото стъпаловидна, тъй като преходите между отделните части не са така рязко отсечени (**Обр. 5**). Възможно е това да се дължи на ремонтни етапи по тях, извършвани във времето на нейното дълго функциониране. Стъпаловидни арки са известни от бани от Балканите и Анадола. Такива има в Дели хамам в Ловеч и в Синан бей хамам в Карнобат (Гюлева 2018, 275; Сиркаров 1965, 136), хамама в Арниса, Гърция (Σκιαδάρéσης 2017, 333, Еik. 19), хамама в Бач, Сърбия (<http://asrbija.com/opstina-b%D0%B0c-21482-dogadjaj-%D0%9Estaci-tursk%D0%9Eg-kupatila-hamam-135526>), хамама в Круя, Албания (<https://www.nomads-travel-guide.com/places/krujas-medieval-hammam>), Ялънаяк хамам в Тире (Çakmak 2019, 6–7, Fot. 5, Fot. 7), Дилшикяр хатун хамам в Маниса (Şen 2015, 145), Кумаджък хамам в Амасия (Kula Say 2007, 330, Şekil 4.790–4.791) и др. Всички са датирани най-общо в рамките от края на XV до края на XVI в. В случаите, в които арките са по-скоро вълнообразни, отколкото стъпаловидни, те се доближават най-плътено до тези в Хаджъ Хеким хамам в Бергама от началото на XV в. (Erat 2017, 212–215, Foto. 10, Foto. 12, Foto. 14, Foto. 25).

Като най-отличителна черта на Чифте хамама във Велико Търново несъмнено може да се посочи украсата от мукарнас по пандантивите в двете отделения. Тя е изпълнена при всички пандантиви с изключение единствено на тези в съджажлъка на женската секция (**Обр. 1**). Не е изненада, че мъжката част е по-богато украсена. Тя е по-сложна и по устройство, за което ще стане дума по-късно.

Мукарнастът е един от най-важните декоративни елементи в ислямската архитектура още от X в. насетне. Достига своя зенит през османския период като представлява последната фаза от неговата еволюция (Dallal, Yaman 2019, 75–76). Най-често пандантивите са без украса, но в края на XIV в. се появяват такива, декорирани с мукарнас (Erat 1997, 497). В джамии например пандантиви и тропи, украсени с мукарнас започват да се използват с по-голяма честота към средата и края на XV в. (Kuran 1968, 51, 53, 92, 115, 128, 155). В ранните османски бани мукарнастът заема важно място. Установено е, че най-високият процент в неговата употреба е в периода 20-те – 50-те години на XV в., а през XVI в., макар да не е прилаган с такава интензивност, остава предпочитан за украса на преходните елементи и особено по пандантиви, чиято употреба зачестява (Kula Say 2007, 377–388, 393).

Декорирани с мукарнас пандантиви има в централното пространство на съджажлъка във Фируз бей хамам във Велико Търново (30-те години на XV в.), но мукарнастът в Чифте хамам значително се различава от него и силно наподобява тухленият корниз тип „вълчи зъби“ по стените на някои османски обществени сгради. Може да се каже, че той не постига сложността, наблюдавана

в много от османските бани, и изглежда по-опростен и по-лесен за изпълнение негов вариант. Този тип стилизиран мукарнас е рядко срещан (Kula Say 2007, 313). Такъв има в хамама от крепостта в Елбасан, Албания (средата на XVI в.) (Castiglia, Bevilacqua 2008, 311, 317 – 318, Fig. 3, Fig. 4, Fig. 8, Table 1), във Фатих Чифте хамам в Мерзифон (1473 г.), в Кумаджък хамам в Амасия (1494 г.) (Kula Say 2007, 315, 330, Şekil 4.738, Şekil 4.786) и в халвета на една домашна баня от Айвалък, Турция, строена през XX в. (Sağlam 2013, 49–52). Въпреки че в някои участъци тухлите, които оформят мукарнаса са подредени небрежно, това не нарушава цялостното впечатление от украсата и усещането за монументалност на интериора.

Звездовидните отвори по сводовете в двете части на банята и оформените куполчета за светлина дават допълнително раздвижване на вътрешното пространство.

Към украсата в баните се отнася и тази по курните. Доколкото се вижда при по-старите каменни екземпляри, те са с многоъгълна форма, пластично оформени в горната част и с вертикални жлебове по тялото (**Обр. 7**).

VI. Типова характеристика и паралели

Подобно на останалите големи бани и Чифте хамам включва в своя обем всички основни и второстепенни помещения. Цялата застроена площ на банята, без съблекалните, е 361 м². В повечето от случаите мъжката секция е по-голяма по размери и по-сложна по устройство от женската, въпреки че не рядко се срещат еднакви по тип и размери части. В нашия случай двете части имат следната вътрешна площ: 93,58 м² за мъжката и 84,7 м² за женската или разлика от едва 8,88 м² в полза на мъжката.

Мъжката и женската част на Чифте хамама са различни по тип (**Обр. 1**). Мъжката принадлежи към така нареченият съджаклък с централно пространство с форма на обърната буква Т, с три айвана и два халвета. В Анадола има такива примери още през XII–XIII в., като типът продължава да се прилага до XIX в. включително (Çakmak 2002, 49). Той получава широко разпространение и на Балканите. Примери за него има от днешните Босна и Херцеговина, Албания, Северна Македония, Гърция с островите, Косово. В сравнение с тях обаче, най-голям е броят на този тип в България – Сунтур хамам и Орта хамам в Шумен, мъжката и женска секция на Чифте хамам в Разград, баните от Казанлък, Гоце Делчев, Разлог (Иванов 1963, 62, 64, Фиг. 5, Фиг. 8; Харбова 1991, 137, Фиг. 59Б). Като паралел могат да се посочат редица бани от Балканите и Анадола, но ще се ограничим само до няколко, сред които мъжката и женска част на Хаджъ Хеким хамам в Бергама (1513 г.), мъжката част на Караджа бей хамам в Анкара (1427 г.), мъжката и женска част на Ланга хамам в Истанбул (1499 г.) (Erat 2017, 206, 211, Çizim 7, Çizim 8), Тахтакале хамам в Тире (първа половина на XV в.) (Çakmak 2002, 48–49, Çizim 8), мъжката и женска част на

Газанфер ага хамам в Ески Гедиз, Кютахия (втора половина на XVI в.) (Avcı 2020, 136, Çizim 2.20), мъжката и женска част на Фатих Султан Мехмед (Бююк) хамам в Прищина, Косово (първа половина на XV в.) (Ibrahimgil, Konuk 2006, 427), Мустафа паша хамам в Дебър, Северна Македония (Ayverdi 1981, 33, 908 R.), Шейх Иляхи хамам в Яница, Гърция (Φαλέλακης et al. 2008, 108, Еικ. 6).

Женската секция спада към типа квадратен съдждаклък с халвети, разположени от една или няколко страни, като в случая халветите са от една страна. Определян е като прост или изчистен в сравнение с останалите (Uçar 2020, 31; Çakmak 2002, 19). Той е слабо прилаган в Анадола. Като изключим днешна Гърция, където изследователите посочват близо 30 бани от този тип¹², в останалите части на Балканския полуостров изглежда, че също не получава особено разпространение. Като примери могат да се посочат мъжката секция на Джумхуриет хамам в Маниса (края на XVI в.), Синан бей хамам в Инегюл (Şen 2015, 54, 98, Çizim 7), Шенгюл хамам в Кютахия (Avcı 2020, 96), женската секция на Соколлу Мехмед паша хамам в Одрин (1579 г.) (Erken 1973, Plan 10), мъжката и женска секция на Гази Хюсрев бей хамам в Сараево, Босна и Херцеговина (Šabanović, Numan 2019, 74), хамам в крепостта Монемвазия, Гърция (Kanetaki 2004, 90). От българските земи такава по тип е Йени хамам в Шумен (Иванов 1963, Фиг. 11).

VII. Датировка и заключение

Както вече споменахме, банята не е лишена от украса. Въпреки това в нея не се наблюдава пищната декорация от гипс и мазилка по куполите, оребрените куполи или разнообразието от няколко вида преходни елемента използвани едновременно в една и съща баня като турски триъгълници, тромпи или пандантиви, характерни за края на XIV и XV в., каквато я виждаме във Фируз бей хамам във Велико Търново, баните в Карнобат и Нова Загора или в Чифте хамам, Хюнкяр хамам и баня „Тракия“ в Пловдив. Тук се наблюдава постепенното преминаване към намаляване и опростяване на декорацията, характерна за XVI в. През този период намалява употребата на турски триъгълници и тромпи. Започва системното използване на пандантивите, които са единственият преходен елемент в търновския Чифте хамам. Липсата на аралък¹³ между съблекалнята и хладното помещение и наличието на отдушник над входа на суоклука също показват строеж на банята в XVI в.

Не могат да се подминат без коментар и писмените исторически сведения, въпреки че архитектурният речник си остава най-сигурният датиращ елемент. Към 1435 г. в Търново вече е построен първият обществен османски хамам – този на Фируз бей (Гюлева 2018, 269–270; Гюлева 2020, 131–146). До 20-те – 30-те години на следващия век той все още е единственият вакфиран хамам в града, както личи от отбелязването в документ от това време¹⁴ (370 numaralı 2002, 48). Съвсем скоро след това обаче, в откъс от Подробен регистър

на мюлкове и вакъфи в Северна България, датиран най-общо към 40-те години на XVI в.¹⁵, „в самият [град] Търново“ е вписан вакъф на банята Язаджи Бали (ТИБИ 1972, 472). От същия документ става известен и вакъф на месджида Язаджи Бали, а махала с името *Бали*, назована може би на учредителя на вакъфа, се появява в периода между двете регистрации на търновското население от 1516–1517 г. и 1541–1545 г. (Калицин, Мутафова 2003, 73–92, 198–218). Следователно тук се натъкваме на документ, който не само свидетелства на много ранен етап за създаването на вакъф (тъй като в документа от 20-те – 30-те години на XVI в. само Фируз бей хамам е посочен като такъв), но и същевременно показва наличието на още един хамам в града, издигнат в периода между 1516–1517 и 1540–1541 г. По това време мюсюлманската и християнската общност в Търново бележи ръст в сравнение с 1479 г., като запазва сравнително устойчив брой до началото на XVII в. Все пак данните показват по-голям брой на жителите през 1516–1517 г. в сравнение с 1541–1545 г. (Калицин, Мутафова 2003, 73–92, 198–218). Тук идва ролята на чифте хамамите като индикатор за големината и значението на градовете и тяхната пряка обвързаност с броя на населението. Чифте хамами се строят в големите градски центрове, като в Анадола техният брой е несъмнено по-голям в сравнение с този на Балканите. Това се дължи на силни традиции от една страна, наследени от селджуките, но и на в пъти по-голямата мюсюлманска общност, съсредоточена в големите градове в тази част на Империята. Издигането на двойна баня свидетелства за нарастване на броя и, съответно, на нуждите на населението в конкретен момент, както и за определен административен статут. Това повишава значението на самия град като по този начин той се нарежда сред по-големите и значими градски центрове. Така Търново застава до градове като Никопол, Ески Заара (Стара Загора), Пловдив, Солун, Сараево, Скопие и много други. В този ред на мисли, опазването и съхраняването на двойната баня в града е наложително.

В заключение може да кажем, че имаме всички основания да обвържем Чифте хамама във Велико Търново със споменатата в изворите баня на Язаджи Бали¹⁶ и да отнесем неговия строеж най-общо към първата половина на XVI в. (и по-точно след 1516–1517 г. и преди 1540–1541 г., когато е описан новосъздадения вакъф) – период, в който търновското население чувствително се увеличава. С това увеличаване се свързва нарастването на обитаваната градска територия и идва нуждата от нови обществени сгради, логичен изход на която се явява издигането на голяма двойна баня.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Сравнително наскоро е бил съборен хамам в Никопол (Николов, Димов 2012, 216–223).
- ² Казусът с Баш хамам, който беше разгледан в предния брой на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, доказва че планът всъщност принадлежи на Фируз

- бей хамам (Гюлева 2020, 131–146). Като бъдеща творческа задача пред автора на настоящата статия стои публикуването и на реалния план на Баш хамам.
- ³ Чифте хамамът в Стара Загора е разрушен през 30-те години на ХХ в. Малка част от него е проучена чрез археологически разкопки, но на този етап все още няма данни за устройството и на двете части (Атанасов 2015, 541–543).
 - ⁴ Хамамът е съборен във връзка с благоустройството на градския център през 70-те години на ХХ в.
 - ⁵ На една панорамна снимка на Търново от края на ХІХ в. се вижда, че банята има съблекални (РИМ – ВТ, В/ТОМ, Инв. №241). Не е изключено те да са рухнали по време на голямото земетресение през 1913 г. Съществуващите на тяхно място помещения без съмнение са изградени по-късно.
 - ⁶ Достъпът до банята се осъществи благодарение на любезното съдействие на служителите във фирмата. Огледът, архитектурното и фотозаснемане бяха извършени през месеците август и септември 2020 г. от автора на настоящата статия и колегата Пламен Дойчев, асистент в НАИМ при БАН, филиал В. Търново.
 - ⁷ За улеснение в текста отделните части и помещения на хамама ще бъдат ориентирани по основните посоки на света.
 - ⁸ Халвет (halvet) – съставна част от горещото помещение, съджаклъка. Представлява малка индивидуална къпалня с квадратна или близка до квадрат форма. Вътре в нея има няколко пейки и курни за измиване, разположени до стените. Във височина е покрита с купол или свод.
 - ⁹ Айван (ayvan, eyvan) – използва се в ислямската жилищна и обществена архитектура. Представлява помещение или част от такова, закрито от три страни и открито само от една. Във височина е покрито със свод или купол.
 - ¹⁰ Мукарнас – декоративен способ, представляващ система от издадени, „надвиснали“ една над друга ниши, използвани най-често при преходните елементи на куполите в михраби и ниши в джамии, бани, гробници, имарети. Срещат се и по арки на врати и ниши. Един от най-характерните белези на ислямската архитектура още от Х в. насетне.
 - ¹¹ Т. Николов дава сведения, че подът и гьобекташът в банята са били покрити с варовикови плочи (РИМ – ВТ, НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 16, л. 1; РИМ – ВТ, НСпф „Тодор Николов“, Инв. № 118, л. 1).
 - ¹² Този брой е посочен от Е. Kanetaki (Kanetaki 2004, 81–110). Някои от примерите обаче спадат към друг тип – например двете секции на двойните бани от Верия и Яница, банята от дн. с. Стагейра, което до известна степен поставя под съмнение точния брой за разпространението му в Гърция и налага постоянно сравнение на посочваните от изследователите данни. За баните във Верия, Яница и Стагейра, и тяхната типова принадлежност има няколко публикации (Καραγιάννη, Καλταπανίδου-Πυροβέτση 2009, 445–464; Σκιαδαρέσης 2012, 28–47; Κανονίδης et al. 2015).
 - ¹³ Аралъкът е преходно помещение между съблекалнята и соуклука в османските бани. Присъства неизменно в хамамите през ХІV в. Постепенно неговите размери започват да намаляват и изчезва напълно от репертоара на баните от ХVІ в. насетне. Има ролята да пропуска парата, идваща от горещата част на банята. Заменен е от отдушника.
 - ¹⁴ Регистърът е публикуван с годината 1530-та, но според някои изследователи той може да се датира в рамките на 1523–1537 г. (370 numaralı 2002; Кауарпаг 2004, 125; Мутафова 2015, 59).
 - ¹⁵ Документът е публикуван от Б. Цветкова. Датиран е най-общо в периода 1544–1561 г. като Б. Цветкова го отнася по-скоро към началото на периода (ТИБИ 1972, 427). Според С. Първева той е от 1540–1541 г. (Първева 1998, 201–202, бел. 44).

¹⁶ В последното изследване на автора разглежданата тук баня е съвсем бегло спомената във връзка с кратък преглед на османските бани във Велико Търново. Там е отбелязано, че няма изрични данни от кого и кога е построена (Гюлева 2020, 132). И това беше така предвид липсата на предхождащи настоящата статия изследвания върху Чифте хамама. Неговото обвързване с банята на Язаджи Бали, спомената в официален османски извор, стана възможно едва след започване на работата по архитектурното му заснемане, анализът и издирването на писмени сведения. Досега вакъфът на банята Язаджи Бали в Търново стоеше изолиран и без възможност за идентифициране с конкретен хамам.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 2015: А. Атанасов. Археологическо наблюдение и разкопки в Археологически резерват „Августа Траяна – Верея – Стара Загора“ – Обект „Главен колектор II, Главен колектор I и отливен канал на Дъждопреливник I-2 по трасето на ул. „Св. Княз Борис“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 541–543.

Гюлева 2018: Ж. Гюлева. За разпространението на един тип хамами от българските земи. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 259–289.

Гюлева 2019: Ж. Гюлева. Количествена характеристика на хамамите в градовете от днешна България през XVI–XVII в. – В: Балканите – език, история, култура. К. Мутафова (Ред.). Т. VI. В. Търново, 2019, 108–115.

Гюлева 2020: Ж. Гюлева. „Банята при моста“ – Фируз бей хамам във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 131–146.

Драганова 1972: Т. Драганова. Търново през XIX век (Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжния исторически музей В. Търново, V, 1972, 163–214.

Иванов 1963: В. Иванов. Баните в стария Шумен. – Известия на Народния музей Коларовград, 2, 1963, 59–74.

Калицин, Мутафова 2003: М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. В. Търново, 2003.

Кийл 2017: М. Кийл. Хръзград – Хезарград – Разград. Превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и изкуствоведски бележки). – В: България под османска власт. Събрани съчинения. М. Баръмова, Г. Бойков, М. Кипровска (Съст.). София, 2017, 129–186.

Мутафова 2015: К. Мутафова. Топоси на градското пространство в османската документация от XVI–XVII век (на примера на Търново, Никопол и Враца). – В: Балканите – език, история, култура. К. Мутафова (Ред.). Т. IV. В. Търново, 2015, 39–62.

Николов, Димов 2012: А. Николов, Г. Димов. Теренно проучване на средновековните паметници в гр. Никопол (23–25.06.2011). – Mediaevalia, 2012, 4, 216–223.

Първева 1998: С. Първева. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Р. Градева, С. Иванова (Съст.). София, 1998, 127–209.

- Пътеводител 1907:** Пътеводител на гр. В. Търново и околността му. В. Търново, 1907.
- РИМ – ВТ, НСпф „Тодор Николов“ Инв. №16:** Регионален исторически музей – Велико Търново, Научно-спомагателен фонд „Тодор Николов“, Инвентарен номер 16.
- РИМ – ВТ, НСпф „Тодор Николов“ Инв. №118:** Регионален исторически музей – Велико Търново, Научно-спомагателен фонд „Тодор Николов“, Инвентарен номер 118.
- РИМ – ВТ, В/ТОМ, Инв. №241:** Регионален исторически музей – Велико Търново, Възраждане/Търновски окръжен музей, Инвентарен номер 241.
- Сиркаров 1965:** А. Сиркаров. Бани от епохата на турското владичество в бургаския край. – Известия на Народния музей – Бургас, 2, 1965, 127–148.
- ТИБИ 1972:** Турски извори за българската история. Б. Цветкова, А. Разбойников (Съст. и Ред.). Т. III. София, 1972.
- Харбова 1991:** М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.
- Avcı 2020:** O. Avcı. Kütahya hamamları (12. – 19. yy.) ve türk hamamlarının özgünlüğü. – Doktora tezi. Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Eskişehir, 2020.
- Ayverdi 1981:** E. H. Ayverdi. Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri. Yugoslavya. Cilt 3, Kitap 3. İstanbul, 1981.
- Bocage 1828:** J. G. B. du Bocage. Description de la ville de Chumla et de ses environs, avec un plan pour servir à l’intelligence de la relation des sièges de cette ville par les Russes, en 1774, 1810, et pendant la campagne actuelle. – Journal des voyages, découvertes et navigations modernes, ou archives géographiques du XIX siècle, 119 Cahier, Septembre, 1828, 257–299.
- Castiglia, Bevilacqua 2008:** R. Castiglia, M. G. Bevilacqua. The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing. – Nexus Network Journal, Vol. 10, Issue 2, 2008, 307–322.
- Çakmak 2002:** C. Çakmak. Tire hamamları. İstanbul, 2002.
- Çakmak 2019:** Ş. Çakmak. Tire Yalınayak hamamı restorasyonu ve yapıya ilişkin yeni bulgular. – Sanat Tarihi Dergisi, Cilt 28, Sayı 1, 2019, 1–21.
- Dallal, Yaman 2019:** Y. Dallal, B. Yaman. Erken osmanlı mimarisinde kullanılan mukarnas biçimleri (İznik, Bursa, Edirne). – Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 42, 2019, 75–91.
- Erat 1997:** B. Erat. Anadolu’da XIV. yüzyıl türk hamam mimarisi. – Doktora tezi. Ankara üniversitesi, Sosyal bilimler enstitüsü, Arkeoloji ve sanat tarihi anabilim dalı. Ankara, 1997.
- Erat 2017:** B. Erat. Bergama Hacı Hekim Hamamı ve Onarım Çalışmaları. – In: XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (02–05 Kasım 2016). Ela Taş (Edit.). Sakarya, 2017, Cilt 1, 197–215.
- Erken 1973:** S. Erken. Edirne hamamları. – Vakıflar dergisi, X, 1973, 403–419.
- Ibrahimgil, Konuk 2006:** M. Z. Ibrahimgil, N. Konuk. Kosova’da osmanlı mimarî eserleri. Cilt 1, Ankara, 2006.

Kanetaki 2004: E. Kanetaki. The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory. – Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture, 2004, 1–2 (21), 81–110.

Kayapınar 2004: A. Kayapınar. İki Balkan şehri Tırnova ve Vidin’de türkler. – Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2004, 2, 117–141.

Kiel 2012: M. Kiel. Tırnova. – TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012, 41, 118–122.

Kula Say 2007: S. Kula Say. Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri. – İstanbul Teknik üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Kuran 1968: A. Kuran. The Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago, 1968.

Sağlam 2013: H. S. Sağlam. The Decline of Hammams: Conservation Strategies for the Turkish Baths. MA in conservation and regeneration the University of Sheffield, Faculty of Social sciences school of architecture. Sheffield, 2013.

Šabanović, Numan 2019: N. Šabanović, I. Numan. Cultural Heritage Related to the Water Case Study: Hammams in Bosnia and Herzegovina. – Science and Research Journal, Vol. 2, №2, 2019, 68–76.

Şen 2015: A. Şen. Manisa hamamları (merkez). Yüksek lisans tezi. Necmettin Erbakan üniversitesi, Sosyal bilimler enstitüsü, Sanat tarihi anabilim dalı. Konya, 2015.

Uçar 2020: F. Uçar. Trabzon’da türk devri hamamları. Yüksek lisans tezi. Gazi üniversitesi, Sosyal bilimler enstitüsü, Sanat tarihi anabilim dalı. Trabzon, 2020.

Kanoniðes et al. 2015: I. Kanoniðes, A. Tsananá, Σ. Galánis, A. Goumatianó, A. Kapandríti. Σιδηροκαυσια Οθωμανικό Λουτρό. Πολύγυρος, 2015.

Καραγιάννη, Καλταπανίδου-Πυροβέτση 2009: Φ. Καραγιάννη, Β. Καλταπανίδου-Πυροβέτση. Δίδυμος λουτρώνας Βέροιας. – In: Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα. Α. Στεφανίδου (Edit.). Θεσσαλονίκη 2009, 445–464.

Σκιαδαρέσης 2012: Γ. Σκιαδαρέσης. Τα οθωμανικά μνημεία των Γιαννιτών. – Φίλιππος, 76, 2012, 28–47.

Σκιαδαρέσης 2017: Γ. Σκιαδαρέσης. Το οθωμανικό λουτρό της Άρνισσας. – In: Κιτίώτ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη. Φ. Καραγιάννη, Β. Ιωάννης (Edit.). Θεσσαλονίκη, 2017, 325–336.

Φαλελάκης et. al. 2008: Κ. Φαλελάκης, Α. Στεφανάκη, Γ. Σκιαδαρέσης, Α. Στεφανίδου, Χ. Ιγνατάκης. Μελετη αποκατάστασης και δομοστατική του οθωμανικού λουτρού του “Σείχη Ιλάχι” στα Γιαννιτσά. – Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη, 22, 2008, 105–112.

370 numaralı 2002: 370 numaralı muhâsebe-i vilâyet-i Rûm-ili defteri (937/1530). II, Ankara, 2002.

<http://asrbija.com/opstina-b%D0%B0c-21482-dogadjaj-%D0%9Estaci-tursk%D0%9Eg-kupatila-hamam-135526> (изтеглена информација на 18.04.2021 г.).

<https://www.nomads-travel-guide.com/places/krujas-medieval-hammam/> (изтеглена информација на 18.04.2021 г.).

ÇIFTE HAMMAM IN VELIKO TARNOVO

Zhulieta Gyuleva

(Abstract)

There is scanty information about Çifte Hammam a.k.a. the Middle Bath in Veliko Tarnovo. This paper publishes for the first time the plan of the bath and provides a detailed architectural description and analysis (**Fig. 1**). This is a double bath. Out of the original premises only the cold space (soğukluk) and the hot space (sıcaklık) in the women's and men's departments, and the water reservoir have survived to the present day. The external dimensions of the bath are 16.20 m x 19.91 m. The entire built-in area is 361 m².

The cold space (soğukluk) in the men's department is a panelled vault, which is rectangular in shape and measures 2.85 x 5.54 m (**Fig. 1, Fig. 2**).

There is a shaving space and a toilet (1.20 x 2.90 m) located east and west of it. The hot space (sıcaklık) consists of a central upside-down T-shaped space and two halvets. It measures 10.60 m by 3.65 m. The south eyvan measures 2.95 x 3.95 m, and the halvets – approximately 3 x 3 m. The eastern and western eyvans are vaulted, and the southern one – domed. The transition from the square body to the semi-dome in the central space, the southern eyvan and the two halvets is decorated with muqarnas pendentives and a cornice (**Fig. 6, III. 3, III. 4**).

The cold space (soğukluk) in the women's department is a panelled vault, which is rectangular in shape and measures 2.83 x 7.40 m (**Fig. 1, Fig. 8**). There is a shaving space in its western part. The toilet is a panelled vault in the eastern part (1.30 x 2.25 m). The hot space is a square, covered with a dome and two halvets, situated next to each other (**Fig. 1, Fig. 9**). The central space measures 6.55 x 6.73 m. The transition from the square body to the semi-dome is decorated with pendentives and two cylindrical cornices (**Fig. 9**). The halvets measure 2.80 x 2.90/2.98 m. They are covered with domes and there is a transition decorated with muqarnas pendentives and an octagonal cornice (**III. 6**).

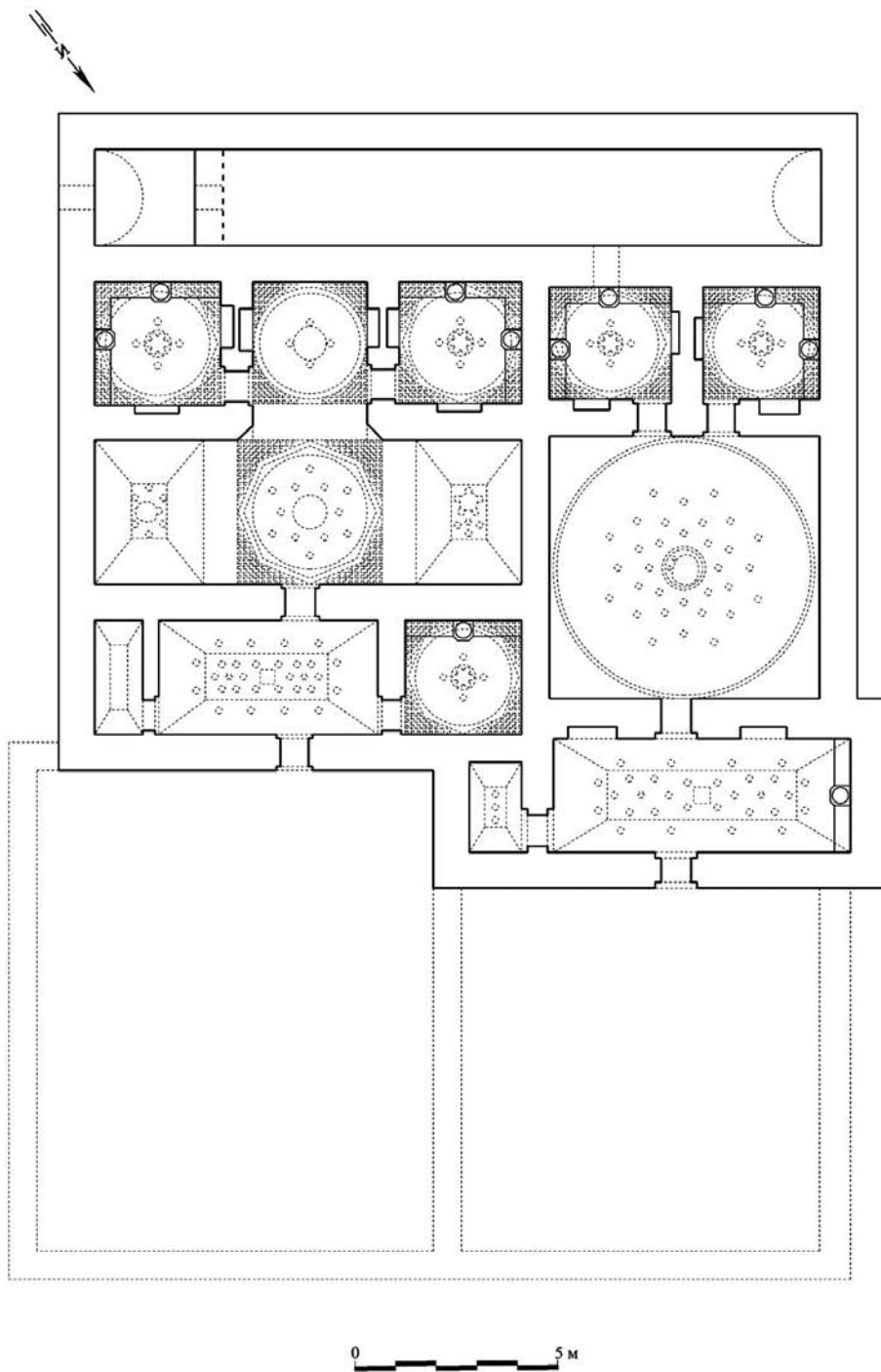
Along the walls inside the two departments of the bath there are niches of almost identical dimensions: 0.97–1.10 m long, 1.40–1.44 m high, and 0.20–0.33 m deep (**Fig. 5, III. 5**), ending in depressed pointed arches. All the entrances to the hammam also have depressed pointed arches, and are 0.68 – 0.75 m wide. They are situated in the entrance niche decorated with a stepped brick arch (**Fig. 3.1, Fig. 5, Fig. 9, III. 5**). There are two benches in each halvet, 0.40 – 0.42 m wide and 0.12 m high. The older kurnas are made of stone, while the new kurnas are made of cement, they are polygonal and 0.50–0.52 m wide (**Fig. 7**).

There is muqarnas decoration on all the pendentives, except for the ones in the sıcaklık (the hot space) in the women's department (**Fig. 1, Fig. 6, Fig. 9, III. 3, III. 4, III. 6**). This type of stylized muqarnas is rare to come across – in the hammam in the Elbasan Fortress (Castiglia, Bevilacqua 2008, 311, 317–318), in the Fatih Çifte Hammam in Merzifon, in Kumacık Hammam in Amasya (Kula Say 2007, 315, 330), and in the halvet of a home bath in Ayvalık (Sağlam 2013, 49–52).

The water reservoir is in the south, it is a barrel vault and measures internally 2.47 x 18.11 m (**Fig. 1**).

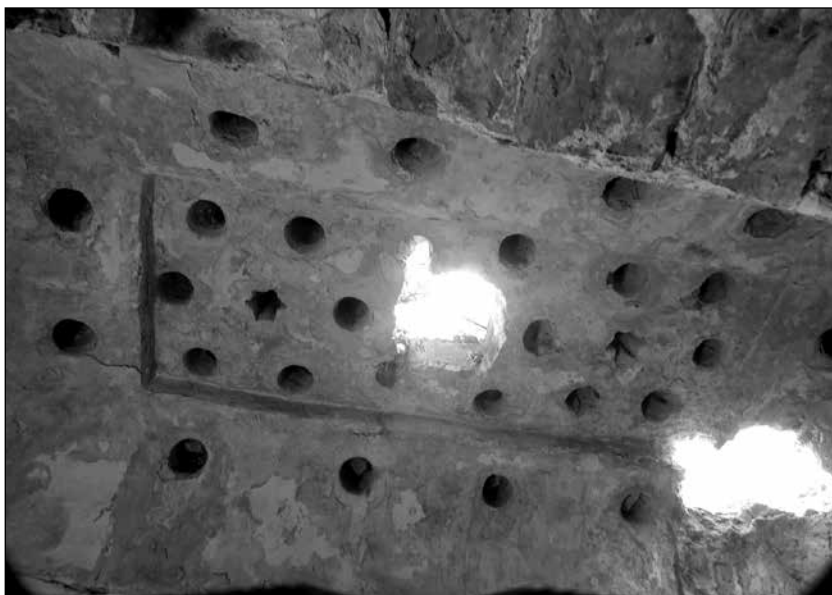
The hammam is made of large rubble stones with smooth surfaces and is filled with mortared crushed stones and pebbles (**Fig. 12**), with internal horizontal wooden beams. The external walls are 0.90 m thick, and the internal walls are 0.70–0.90 m thick. Bricks are widely used in the vaults, domes, arches, niches, the pendentive decoration, and the internal walls. The domes and vaults are plastered with pink mortar inside and outside.

Based on the architectural details the bath is dated to the first half of the 16th c. It is identified as the Yazaci Bali Bath in Tarnovo, built after 1516–1517 and before 1540–1541, mentioned in an Ottoman document from the 40s of the 16th c. (ТИБИ 1972, 470–472).

Обр. 1. План на Чифте хамам във Велико Търново (автор Пламен Дойчев).

Fig. 1. Plan of Cifte Hammam in Veliko Tarnovo (author Plamen Douchev).

Обр. 2. Свод в соғулка на мъжката секция (снимка на автора).

Fig. 2. Vault in the soğukluk in the men's department (author's photo).

Обр. 3. Входи в соғулка на мъжката секция (снимки на автора).

1. Вход към съблекалнята. 2. Вход към съджаклъка.

Fig. 3. Entrances to the soğukluk in the men's department (author's photo).

1. Entrance to the dressing room. 2. Entrance to the sıcaklık.

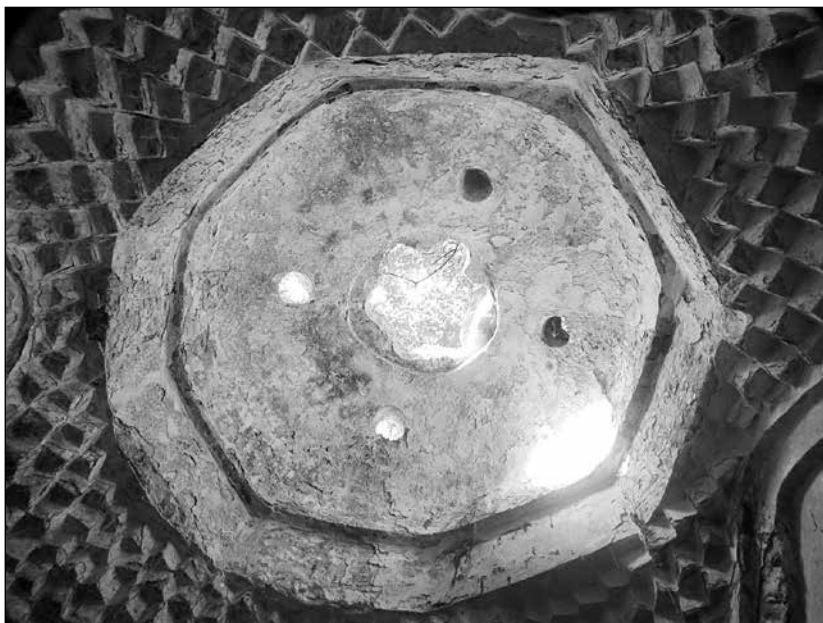
Обр. 4. Арките, отделящи айваните в централната част на съджаклъка на мъжката секция (снимка на автора).

Fig. 4. The arches, separating the eyvans in the central space of the sicaklık in the men's department (author's photo).

Обр. 5. Ниша и вход към западния халвет в съджаклъка на мъжката секция (снимка на автора).

Fig. 5. Niche and entrance to the western halvet in the sicaklık in the men's department (author's photo).

Обр. 6. Преход от пандантиви с мукарнас в халветите на мъжката секция (снимка на автора).

Fig. 6. Transition with pendentives with muqarnas in the halvets in the men's department (author's photo).

Обр. 7. Изглед от източния халвет в мъжката секция (снимка на автора).

Fig. 7. View of the eastern halvet in the men's department (author's photo).

*Обр. 8. Свод в соуклука на женската секция (снимка на автора).
Fig. 8. Vault in the soğukluk in the women's department (author's photo).*

*Обр. 9. Централната част на съджаклъка на женската секция (снимка на автора).
Fig. 9. The central space of the sicaklık in the women's department (author's photo).*

Обр. 10. Куполът в централната част на съджаклъка на женската секция (снимка на автора).

Fig. 10. The dome in the central space of the sıcaklık in the women's department (author's photo).

Обр. 11. Резервоарът за вода на банята (снимка на автора).

Fig. 11. The water reservoir of the bath (author's photo).

Обр. 12. Детайл от градежа на банята (снимка на автора).
Fig. 12. Detail of the bath structure (author's photo).

Обр. 13. Вертикални глинени тръби в стените на банята (снимка на автора).
Fig. 13. Vertical clay tubes in the bath walls (author's photo).

„ЕСНАФ БЕЗ СЛУЖБА НЕ Е ЕСНАФ“. ФОЛКЛОРНИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИЗБОРА НА ЕСНАФСКИ ПАТРОН И СВЕТИ ПОКРОВИТЕЛ

Теменуга Георгиева

Честването на отредените в православния календар дни на светците, покровители на различните занаятчийски сдружения, заема важно място в системата на еснафската обичайно-празнична обредност. Почитта към тези свети закрилници е неделима от християнския култ и се основава на убеждението, че тяхното застъпничество и покровителство ще осигури Божията благодат, ще подпомогне практикуваната занаятчийска дейност и нейния просперитет. Именно затова обичаите, свързани с честването на еснафския празник, се отличават не само със своята тържественост, но и с проявената във времето жизненост. Техните корени следва да се търсят далеч назад в миналото, въпреки че трудно може да се установи откога денят на някой светец започва да се отбелязва в занаятчийското съсловие като официален патронен празник. Редица изследователи са на мнение, че „от края на XV в. нататък хлебарите, кожарите, кожухарите, абаджииите, железарите, казанджиите, подковачите, златарите, строителите и други занаятчи от селищата в нашите земи били съвсем оформени и организирани производствени колективи, вътрешно обединени от професионални интереси, традиции и правила“ (Натан и др. 1969, 187–188). Не става ясно обаче дали упоменатите традиции включват почитание към някой светец-патрон и вяра в неговата сакрална закрила и дали вече е налице отбелязването на обособен професионален празник със съответните структурно-обредни елементи. Особен интерес представлява едно сведение на М. Бур, имащо отношение към темата, но включено мимоходом в нейно изследване за манастирските стопанства и базирано на документи от втората четвърт на XIX в. То гласи, че еснафите от Търново, Горна Оряховица и Лясковец пазели „средновековни традиции“, изразяващи се в колективното посещение на околните манастири (Бур 1986, 245), като в случая не се уточнява, откъде е почерпена тази информация. През Възрожденския период обаче подобен обичай се свързва именно с честването на еснафския патронен празник.

Във всеки случай спорадичните писмени податки сочат, че такъв празник е отбелязван още през XVII в. През втората четвърт на XIX в., когато в резултат на настъпилото стопанско оживление нарастват обществената значимост и

авторитет на занаятчийските сдружения, той вече е утвърдена традиция с ясно обособени ритуални елементи. Те формират една устойчива структура, позната по цялата ни етническа територия, която бележи почти идентичния начин на провеждане на празника в средите на отделните занаятчийски сдружения. Централно място в нея заема отслужването на тържествена литургия, с която се отдава нужното почитание към светеца-патрон на съответния еснаф с цел *„обезпечаване на покровителство, здраве и сполука за всички живи майстори“* (Гоев 2009, 216).

Въпреки че по същество еснафските служби имат подчертано религиозна основа и се придържат към утвърдения християнски ритуал, вярата в силата на избрания сакрален патронаж (в лицето на конкретен християнски светец) и необходимостта от неговото осигуряване се коренят до голяма степен в народния светоглед и теологични схващания. Според тях Господ отредил на светите различни сфери на влияние и действие, затова едни били господари на небесните природни стихии, други – повелители на болестите, а на някои се паднало да отговарят за поминъците и занаятите (Попов 1999а, 291). Несъмнено едно по-внимателно вглеждане в основните им характеристики и обичайни атрибути разкрива присъствието на стари езически напластявания в народната представа за повечето от тях. Въпреки изтъкнатото деление, формирано на светогледно ниво, народният култ към светците носи белезите на едно по-комплексно осмисляне на митологизираните им персонажи, намерило отражение в разпространените схващания за тяхната многофункционална семантична натовареност и честото преплитане на отредените им сфери на влияние. В унисон с тези разбирания се наблюдава голямо разнообразие в развитието на патронажната традиция, свързано с практиката всеки еснаф да определя своя светец-покровител на събрание на еснафската лонджа и да му посвещава тържествена служба.

Според Г. Михайлова именно възможността за подобен свободен и демократичен избор, който не се различавал съществено от избора на първомайстор на еснафа, е причината за липсата на строга регламентираност на патроните по видове занаяти. Нещо повече, в разбирането за сакралната функция на еснафския патрон (от лат. *patronus* – защитник, покровител, но и ръководител) се открива семантична близост с положението на първомайстора, имащ ръководни, наставнически и представителни правомощия. Закономерно това води до извода, че *„патронът, от една страна пазел връзката си с божественото начало, но, от друга – с подчертаването на покровителствено-наставническата му роля в даден занаят – той се приравнявал до първоучителя и първомайстора“* (Михайлова 1992, 107–108). Основанието за подобно *„скъсяване на дистанцията“* между сакралния пантеон на светците-покровители и еснафските среди намира своето обяснение в древните митологични представи, свързани с произхода и развитието на занаятите, в *„осъзнатия и добре съхранен, идващ от древността култ към майсторството и майстора-творец“* с неговите

специални (често сакрализирани) знания и умения, предопределили „*особеното място и положение на занаятчийското съсловие сред представителите на останалите поминъци*“ (Михайлова 1992, 109–110, 116–117). От подобна позиция става разбираемо защо изборът на даден светец-покровител се предопределя най-вече от свързаните с него митологизирани представи и народни вярвания, което обяснява сходството на еснафските служби в различните населени места. Тяхната разновидност или ограничена популярност пък води резонно до появата на местни специфики и отлики по отношение на сакралния патронаж в средите на занаятчийски гилдии с еднаква професионална ориентация. В отделни случаи тези различия са породени от локалните особености на практикуваната занаятчийска дейност, което води до нетрадиционно, но имащо своята логика предпочитание на свети покровител. В книгата си „Народна вяра и религиозни народни обичаи“ Д. Маринов отбелязва, че понякога при избора на патрон се вземала под внимание традицията кой светия се почита от сдружените представители на сходния занаят в другите градове (Маринов 1981, 720). Явно е била налице и практиката еснафската служба да се посвещава на светец, чиято сакрална закрила и подкрепа е вече утвърдена и изпитана във времето.

В пантеона на еснафските патрони се нареждат имената на редица светители, прославени заради силната си вяра, добродетели и чудотворни дела, като Св. Атанас, Св. Илия, Св. Спиридон, Св. Николай, Св. Тома, Св. Андрей и много други. Основанията за избора им се откриват в агиографската книжнина и най-вече във фолклора, като в повечето случаи обхващат вменените им отличителни характеристики – обичайни атрибути, практически умения, свръхестествени способности, чудотворни дела. Те изпълняват не само ролята на техен идентификатор, но и предопределят покровителствената роля на тези светии по отношение на един или друг занаят. За това свидетелстват разнообразни фолклорни източници с житийно съдържание (предания, легенди и пр.), някои от които в своята вариативност са познати почти повсеместно в рамките на българската етническа територия, докато други имат подчертано регионален или локален характер. Независимо от това те отразяват по един вълнуващ и специфичен начин многообразието от представи, нагласи и вярвания, формиращи богатия духовен свят на народа ни.

Особен интерес представлява изграденият фолклорен образ на **Св. Атанас Зимни**, наричан така заради традиционното схващане, че отреденият му в християнския календар ден (18 януари) бележи средата на зимата и маркира един от основните повратни моменти в годишната природна цикличност. Народният култ към него се отличава с богат идеен заряд и функционална насоченост, и очертава двойствената природа на светеца като митологизиран персонаж с разнообразни свръхестествени способности (Попов 1991а, 58–79). Това предопределя и неговото поставяне в различни близначни опозиции с други светии, като от значение за настоящото изследване представлява обвързването

му с ковашкия занаят. В това отношение, съобразно народния светоглед, той е поставен в близко родство със Св. Антон, което резонира и в идейно-обредното обвързване на техните празници.

В редица фолклорни източници за Св. Атанас и Св. Антон/Андон (както са популярни сред народа християнските отци Св. Атанасий Александрийски и преподобния Антоний Велики) се акцентира на практикуваната от тях занаятчийска дейност. В народните представи те са двама братя близнаци и изкусни майстори-ковачи (железари), като несъмнено в този им фолклорен образ се откриват следи от езически напластявания, свързани както с близначния култ, така и с представите за митичните небесни ковачи-богове. Съхранените в народната памет легенди за тези светци са твърде сходни помежду си в сюжетно отношение. В основата на някои от тях стои чудодейната им способност да обработват нагорещения метал с голи ръце, а в други – определен рационален момент, който представя светците като творци и учители, спомогнали за развитието и практикуването на ковашкия занаят.

Така например в Търновско било разпространено вярването, че Св. Антон и Св. Атанас имали свръхестествени способности. Благодарение на тях умеели да боравят с огъня и да обработват желязото, заради което били считани както за благодетели на човечеството, така и за майстори-чародеи (РИМ–ВТ, ТН/ОИМ–ВТ НСФ, Инв. №43, 176–177). Всъщност християнизирани версии на мита за светците-братя (близнаци), владеещи ковашкия занаят, са познати почти повсеместно, като най-разпространени са в западните региони на страната, както и около добре развитите занаятчийски центрове в Централна и Североизточна България. В семантично отношение те могат да се разглеждат като реминисценция на древни архетипни нагласи и представи. Една популярна легенда от Кюстендилския край гласи, че братята вадели желязото от огъня с голи ръце, тъй като ковашките клещи още не били измислени. Веднъж Св. Антон, който бил по-малкият от двамата, се загледал в едно куче, заспало пред ковачницата. Забелязал кръстосаните му лапи и озарен от прозрение, видял в тях модел за ковашки клещи (Захариев 1935, 198–199; Попов 1991б, 23–25). Двамата братя изковали клещите, а заради това изобретение, което облекчило тежката работа, ковачите и железарите започнали да ги почитат като свои покровители. Като признание към проявената от Св. Антоний съобразителност, народът отредил неговият празник да се отбелязва в календара един ден преди деня на брат му Св. Атанас (Попов 1991а, 64; Гоев 2005, 135; Старева 2005, 89)¹. В друг вариант на легендата, който явно е познат в Софийския регион, именно Св. Атанас е осенен от идеята да създаде клещи по подобие на кръстосаните кучешки лапи. Свидетелство за популярността на това поверие е отражението му върху сцени от стенописната украса на църквата „Св. Николай Чудотворец“ в гр. Елин Пелин и църквата „Св. Николай Чудотворец“ в с. Желязна, Софийско, рисувани през 40-те и 60-те години на XIX в. и имащи подчертано битово-трудова характер (Попова 2013, 35–39).

Малко по-различно е съдържанието на легенда, записана в Тревненско, в която се разказва как един ден Св. Атанас, който бил чирак на ковача Св. Антоний, си загубил клещите. Майсторът му се скарал, защото желязото било вече много нажежено и трябвало да се извади от огнището, за да не прегори. Св. Атанас търсил клещите навсякъде, но така и не ги намерил, защото „*дяволът ги скрил, за да напакоти на светците*“ (Даскалов 1906–1907, 5). Тогава Св. Атанас, като нямало с какво, хванал горещото желязо с голи ръце, сложил го на наковалнята и започнал да кове. Заради тази чудодейна случка бил обявен за светец и патрон на редица металообработващи занаяти – ковачество, железарство, налбантство, ножарство (Гоев 2005, 136). Подобна версия от Ловешко също описва способността на Св. Атанас да държи в ръце нажежено желязо и да работи без клещи (Тенева 1999, 119). Всъщност най-ранното споменаване на тези чудодейни умения на светия ковач се явява едно старинно предание, включено в Тиквешкия сборник, създаден в периода XV–XVII в.²

Интерес по темата представлява и друг фолклорен източник от Ловешкия край, според който светецът е на почит сред ковачите и железарите, защото им показал как да си поправят клещите (Попов 1999б, 304). Свообразна индикация за разпространението на подобни вярвания, свързани с професионалните му умения, е обстоятелството, че в редица региони (Габровско, Плевенско, Шуменско, Тетовско, Кратовско и др.) Атанасовден е патронен празник на всички занаятчии, занимаващи се с ковашка дейност – железари, налбанти, ножари, брадвари, кантарджии и др. (Ковачева-Костадинова 1991, 213; Цончев 1996, 210; Руменов 2010, 64; Димитрова 1982, 120).

Като проява на локално-регионални интерпретации на народния култ към Св. Атанас би могло да се обясни почитанието към него в средите на редица други еснафски гилдии. Така например в Северозападна България светецът е популярен като покровител на кръчмарите (Маринов 1984, 564). Наличните документални свидетелства сочат, че той е патрон и на бакало-кръчмарския еснаф в Пазарджик (Гоев 2009, 210). Освен това Св. Атанас честват като свой сакрален покровител абаджиите в Самоков, шивачите в Странджанския край, бъчварите и точиларите в Севлиево, хлебарите във Варна, казанджиите в Разград и Плевен, самарджиите в Прилеп, златарите в Крушевац и др. (Попова 2013, 96–97; Райчевски 2008, 222; Пенчева 1997, 137; Димитрова 1982, 120; Ковачева-Костадинова 1991, 171, 251). Съобразно традицията, в Добруджанския край докъм средата на XX в., Атанасовден продължава да се отбелязва като патронен празник на всички занаятчии, работещи с огън (Благоева 1974, 119).

Изключително голямо е почитанието и към Тримитунтския чудотворец **Св. Спиридон** – един от най-популярните в пантеона на еснафските светци-покровители. Денят му (12 декември) се чества почти повсеместно от широк кръг от хора, занимаващи се с разнородна занаятчийска дейност – най-вече общари (папукчии, кондурджии, чехлари), грънчари, керемидчии и тухлари,

също бакърджии и златари, като се превръща в професионален празник на техните еснафски организации³. Интерес представляват сведенията, че на места светецът е тачен и от сарачи, тенекеджии, бъчвари, шивачи, абаджии, дюлгери и др. (Вакарелски 1943, 118; Иванова 1974, 321; Благоева 1974, 119; Маринов 1982, 74; Пенчева 1997, 141; Райчевски 2008, 222). Може да се каже, че Св. Спиридон е един от най-предпочитаните за патрон и закрилник светии в средите на занаятчийското съсловие и на него са посветени най-много еснафски служби (Георгиева 2019, 138). За покровителството му над редица занаяти народната памет е съхранила много любопитни и разнородни по съдържание предания и легенди.

В житието на Св. Спиридон се споменава, че като епископ на Тримитунт и радетел за стриктното следване на Свещеното писание и правилното извършване на църковното богослужение, той взел активно участие в Първия вселенски събор, свикан в Никея през 325 г. Въз основа на този християнски извор възниква една много популярна апокрифна интерпретация, според която по време на дебатите там успял да защити православната доктрина, като проявил голяма съобразителност и мъдрост. В нея се разказва, че светецът взел и стиснал една керемида (някъде се споменава тухла), от единия край на която излязъл огън, от другия потекла вода, а в ръцете на светеца останала глина. По този начин успял да онагледя непостижимото за човешкия разум божествено единство на Светата Троица (Петканова 1990, 136–137). Без съмнение заради това „чудо с керемидата“ занаятчиите, използващи глината като основна суровина, го смятат за свой покровител (Даскалов 1906–1907, 12). Денят му е широко честван като еснафски празник на керемидарите, тухларите и грънчарите, а редица още фолклорни източници разказват за неговите чудотворства и дела.

В някои региони, като Троянско, Ловешко, Пиринския край и др., е разпространена легендата, че светецът измислил грънчарското колело и научил хората да работят с него. Дотогава съдовете се правели от преплетени върбови пръчки, измазани с глина и после изпечени. Когато Спиридон направил колелото, не успял веднага да източа съд, тъй като глината залепвала по дланите му и нищо не се получавало. Натъжен заронил сълзи, които намокрили глината и тя започнала постепенно да се оформя между пръстите му. Тогава светецът се досетил, че глината трябва да се замесва с вода, за да може да се източва по-лесно и да се получат хубави съдове. Научил и хората да работят по този начин, затова е на особена почит сред грънчарите (Тенева 1999, 108; Пенчева 1997, 141).

Друга легенда уточнява, че по време на чудото с керемидата бил стъпил в кринче, пълно с пепел, където се отпечатала стъпката му, затова го почитат и обушарите (Тенева 1999, 109). Според разпространено в Прилеп поверие, веднъж Св. Спиридон подарил чехлите си на един бедняк, който ги продал за добра сума и така успял да омъжи двете си дъщери. Затова местният обушарски еснаф го почита за свой патрон (Попов 1997, 98). До нас са достигнали още няколко интересни фолклорни свидетелства в тази връзка, записани в Ло-

вешкия край, където светецът бил патрон на папукчийските еснафи. В тях той е представен като занаятчия, майстор-обущар, папукчия. Всъщност подобни легенди за практикуваната от него обущарска професия са познати и сред другите балкански народи.

Разказвало се, че Св. Спиридон първо учил занаята в Палестина, а после се заселил в Солун, откъдето след смъртта му занаятът се разпространил и в другите градове. Имало поверие, че светецът бил с едно око. Според една от версиите, без да иска си го избол сам с шилото, докато правел сандали, на които бил майстор. Смятало се също, че той първи изнамерил шилото, послужило му за пробиване на дупки при шиенето на сандали. Друга легенда от Ловешко разкрива как веднъж Спиридон си позволил да намигне с око на една млада и хубава булка, която отишла при него да си поръча обувки. Но Господ го наказал да ослепее с него, затова той останал едноок (Тенева 1999, 142). Според сходен вариант, записан в с. Орешак, Троянско, светецът се укорявал много за сторения грях да вдигне поглед към дошлата при него хубавица и за да се накаже, сам избол едното си око (Пенчева 1997, 141). Сред българския народ е разпространено и вярването, че Св. Спиридон „*бил отначало бакърджия и калайджия, а после станал обущар*“ (Примовски 1955а, 221; РИМ–ВТ, ТН/ОИМ–ВТ НСФ, Инв. №43, 149). Затова светията е на особено голяма почит сред тези представители на занаятчийското съсловие, които отбелязват тържествено отредения му в православния календар ден.

В някои случаи фолклорният източник изтъква на преден план чудотворните способности на избрания за патрон светец, на когото мимоходом се споменава и упражняваната професия. Така например според една легенда от Средните Родопи (Асеновградско, Смолянско) Св. Спиридон бил обущар, който тръгнал веднъж на сбор и по пътя спрял да ношува в един хан. За да му попречат да отиде, селяните отрязали главата на мулето му. На сутринта обаче той залепил главата на животното и отново го съживил, затова хората го признали за светец. Този популярен наратив е отражение също на представата, че бил добър търговец, който успява да отиде на пазар въпреки описаната зложелателна случка. Затова светецът се свързва също със занаяти, при които се упражнява и търговска дейност (Попов 1994, 86; Бонева 1994, 248). Неслучайно за свой закрилник го избира и ахтарският еснаф в Самоков⁴. Налице са и други регионални варианти на споменатата легенда. Според един от тях, записан в Тревненско, чехларите чествали светеца като свой покровител, заради извършеното от него чудо и съживяването на коня и катъра му, които били заклани (Даскалов 1906–1907, 12). На семантично ниво тази необикновена случка вероятно поражда вярата, че чудодейната способност на светеца-обущар да съединява и слепва отделни части в едно здраво цяло ще се пренесе и подсили уменията на занаятчиите, извършващи аналогични действия в своята работа.

В Търново било популярно преданието, че по времето, когато светията бил епископ на град Тримитунт, един обущар проявил невнимание, докато

работел и забил шилото дълбоко в коляното си. Лекарите не могли да излекуват раната му и обущарят помолил за помощ епископ Спиридон. Известен със своето милосърдие, той намазал с елей нараненото място и отправил молитва, в резултат на което раната заздравяла. Оттогава обущарите също започнали да го почитат за свой покровител (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 149; Георгиева 2019, 139). Всъщност приведените примери са само част от наличните източници, които свидетелстват, че почитанието към светеца като покровител на папукчии, чехлари и кондурджии е разпространено в цялата ни етническа територия.

Наред с това в Лясковец на Спиридоновден, освен обущарите, празнували своя патронен празник и шивачите. На този ден се спазвала забраната да не се пипа игла, за да не се бодат пръстите през годината, а убоденото да не боли и да не забира (Рогева 1994, 184; Георгиева 2019, 137). Св. Спиридон е тачен като покровител и на пловдивските терзии и абаджии, както и на абаджийските еснафи в някои среднородопски селища. Според местните предания той бил вещь в тези занаяти и освен че можел за един ден (в някои варианти за една нощ) да изтъче няколко топа аба, умее да направи чувал от изрезките на ушитите от него дрехи (Попова 2013, 94; Бонева 1994, 248). Вероятно подобни легендарни мотиви не са изключение, тъй като на редица още места светецът е на почит в средите на абаджии, тъкачи, шивачи или мутафчии.

До наши дни са достигнали и други интересни народни предания, залегнали в основата на избора на Св. Спиридон за патрон на професионалните сдружения на казанджии, бакърджии, дюкмеджии, куюмджии и др. Така например в Търново се разказвало, че някога, в навечерието на Спиридоновден, майсторите-казанджии събрали изработените медни съдове и ги подготвили за изпирисване (шарене, украсяване). Когато на сутринта намерили всички съдове вече изпирисани, те сметнали, че това е станало с чудодейната намеса на Св. Спиридон. Удивени от случилото се, казанджиите счели това необикновено събитие за знак свише, избрали светеца за свой покровител и започнали да честват деня му като патронен празник (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 168; Георгиева 2019, 139)⁵. Хипотетично това чудодействие в семантично отношение би могло да се отнесе и към други занаяти, в които се влага художествено творчество при изработката на метални (оловни, бронзови) съдове. Основание за подобно предположение е сведението, че светецът е покровител и на търновските дюкмеджии, което едва ли е случайно (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 183; Георгиева 2019, 142). Друга легенда, позната в Пиринския край и Средните Родопи, разказва как Св. Спиридон успял да надхитри дявола и да усвои тайната на калайдисването на медни съдове с нишадър, затова като свой патрон го честват и калайджиите (Попова 2013, 43–44). В редица райони (Ловешко, Търновско, Габровско, Родопския край и др.) Спиридоновден е познат и като професионален празник на куюмджиите (златари). Съгласно поверието, в основата на техния избор стои друго чудо, според което

свещецът превърнал една змия в злато и така спасил от разорение беден земеделец (Даскалов 1906–1907, 12; Попова 2013, 47–48).

Особен интерес представлява и разпространеното на места в Пиринския край вярване, че Св. Спиридон пази всички, които работят с огън. Вероятно поради сходни съображения в Родопите той е почитан от всички занаятчии, чиято работа е свързана с огън – ковачи, грънчари, златари, медникари, хлебари и др. Заедно с легендата за чудото с керемидата тези вярвания разкриват семантичната връзка на светеца с огъня, респективно със соларните сили. В това отношение те очертават още една страна от неговия „*сложен и многопластов образ*“ и са поредното свидетелство за езическата основа, върху която е изградено фолклорното разбиране за неговия празник (Тенева 2008, 253 – 265).

С оглед на настоящото изследване внимание заслужава и друг легендарен разказ от Смолянския край, според който Спиридон бил умел занаятчия, признат за светец след смъртта си заради многото мъчения приживе. Затова в родопските селища го почитат като покровител на повечето занаяти (Дражева 1994, 224). Приведените примери далеч не изчерпват голямото разнообразие от митологични представи, свързани с народния култ към Св. Спиридон. Безспорно обаче те спомагат за осмисляне на широката популярност на светеца в занаятчийските среди и предпочитанието на неговия сакрален патронаж.

Сред светиите, известни като еснафски покровители, се нарежда и старозаветният пророк **Св. Илия** – патрон на кожухарските и коларските професионални сдружения. Без съмнение в основата на тяхната голяма почит към него, наред с описаните в агиографските източници добродетели и чудодейни способности, са атрибутите на светеца – кожух и колесница, с които се изобразява в православно изкуство и намиращи широко отражение във фолклора. Всъщност кожухът се явява основен атрибут на Св. Илия, за който се споменава първо в старозаветната част на Священото писание (Библия 1991, 3 Цар. 19:13; 4 Цар. 2:8, 2:13, 2:14). В житието на светеца той се идентифицира с горната му дреха, която според агиографския текст пада при възнесението му на небето върху неговия ученик и следовник Елисей. На семантично ниво този акт се отъждествява с пророческия дар, чиято сила по този начин Елисей наследява (Библия 1991, 4 Цар. 2:15; Жития 1991, 344; Вакарелски 1943, 90)⁶. Илюстрация на фолклорното осмисляне и интерпретиране на този популярен житиен сюжет са многобройните му иконографски варианти във възрожденското ни изкуство, в които спускащата се отгоре дреха на пророка е изобразена именно под формата на традиционното за българското народно облекло кожухарско изделие⁷.

Налице са редица източници, които свидетелстват за адаптирането на християнските текстове и посочените атрибути на светеца към народните митологични представи и вярвания. Така например коларите в Търновския край чествали Св. Илия като свой закрилник, защото според поверието пръв направил колесница, с която пътувал отначало по земята, а после из небесата.

Подобно на тях местните кожухари пък смятали, че светецът пръв облякъл кожух, пътувайки с колесницата из небесните висини, затова и те го почитали за свой патрон (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 117, 191). В Тревненско също било разпространено поверието, че светията ходел с кожух (Даскалов 1906–1907, 11).

Според една легенда от Ловешко, Св. Илия се изкачил на върха на Балкана, откъдето се провикнал силно да го чуят всички: „*Хора, стягайте кожусите, зима иде*“ (Тенева 1999, 151). Широко разпространено е и вярването, че в отредения му ден светецът намята кожуха и тръгва да моли Бога да доведе зимата⁸. Според някои локални варианти той намята бяла аба и отива да моли Бога за сняг (Пенчева 1997, 139). Затова някъде го почитат и абаджиите, които на Илинден също отбелязват своя еснафски патронен празник (Витлянова 2014, 192; Руменов 2010, 58).

В паметта на населението в Софийския край е съхранена и представата за светеца като вещ в кожухарския занаят. В една местна легенда се разказва, че Св. Илия все ходел заедно със Св. Архангел. Веднъж намерили една кожа, която се видяла много мръсна на Св. Архангел. Св. Илия обаче взел кожата, почистил я, обработил я и тя станала бяла като нова. На Великден Св. Илия я постлал, наредил хляб и гозби върху нея и поканил Св. Архангел да се почерпят. Харесал той хубавата кожа, а Св. Илия му казал, че тя е същата, която намерили заедно. Тогава Св. Архангел отвърнал: „*Да е благословен този занаят*“ (Иванова 1972, 132). Затова кожухарите почитат Св. Илия за свой патрон⁹.

На отделни места на Илинден (20 юли) празнуват и кожарите, самарджиите, керемидчиите и грънчарите. В Охридско, вечерта срещу празника в чест на светеца, керемидчиите изработвали колела от глина, символизиращи колата, с която се возел в небесата (Вакарелски 1943, 90; Шапкарев 1968, 571–572). В Северозападна България светецът е познат като покровител на кожухари, хлебари и грънчари (Маринов 1984, 564). Също така на Илинден отбелязват своя патронен празник сарачите в Търново, както и кочиджиите (файтонджии) в Прилеп (Маринов 1982, 74; Цепенков 1898, 180).

Някъде светецът бил тачен още като покровител на фурнаджиите и орачите. В народните митологични представи Св. Илия е отъждествяван с образа на езическия бог Перун, покровител на земеделието и плодородието (Славейков 2006, 148; Цепенков 1898, 180; Георгиева 1970, 22), което обяснява почитта на орачи и други земеделци към него. В свое изследване по темата за еснафските празници Ж. Пенчева свързва това почитание към светеца с голямата роля на огъня, описан в житието му, като споменава и народната легенда, според която Св. Илия препуска с огнената си колесница по небето и хвърля огнени стрели срещу ламите, за да не ядат житото (Пенчева 1997, 139). Така се получават гръмотевиците и светкавиците, затова светецът се счита за техен заповедник и денят му се почита за предпазване от тях, като в този аспект на култа към него могат да се открият антични следи и аналогии с древногръцките божества

Зевс и Хелиос (Василева 1985, 130; Георгиева 1970, 22–23)¹⁰. В този смисъл от неговата благосклонност и закрила зависи до голяма степен просперитета на фурнаджии, симидчии и хлебари, които почти повсеместно отбелязват на Илинден своя еснафски празник (Ковачева-Костадинова 1991, 130). Без съмнение тази традиция се явява отглас на семантичната връзка на светеца с небесния огън, отразена в каноничната агиография и особено подчертавана във фолклорните ѝ интерпретации.

В пантеона на еснафските светци-покровители се нарежда и **Св. апостол Тома**, чиято памет православната църква отбелязва на 6 октомври. В рамките на българската етническа територия той е широко почитан като патрон на дюлгерите, като на места го честват също бѣчвари (Софийско, Македония) и дървари (Троянско). Култът към него е особено отчетливо изразен в редица селища на Централна Северна и Южна България (Трявна, Габрово, Дряново, Чирпан и др.), Средните и Западните Родопи (Смолян, Брацигово, Ковачевица и др.) и Югозападните български краища (Гоце Делчев, Дебър и др.), където дюлгерството заема съществен дял в стопанския живот на местното население, а представителите му са обхванати в множество професионални сдружения с възможности и традиции в поддържането на патронажното почитание. Култът към светеца намира своеобразно отражение и в техния начин на живот с характерната гурбетчийска форма на практикуване на занаята, формулирана от поговорката „*Дойде ли свети Тома – всеки дюлгерин у дома*“ (Попова 2013, 65).

Разнородните агиографски източници представят светията като умел строител. Според легендарния разказ, отразен в каноничното му житие, Св. Тома бил изкусен в проектирането, затова бил нает от владетеля на една далечна страна да му изгради великолепен палат. Вместо „*земен дворец*“ обаче се оказало, че е сътворил „*небесно жилище*“ за царя (Жития 1991, 491–492; Пенчева 1997, 139–140). Разгърнатата версия на този разказ се съдържа в един апокриф, разпространяван най-вече в българските земи, където светецът е представен като дърводелец и зидар (Стара българска литература 1982)¹¹. Вероятно той стои в основата и на една народна приказка с почти идентично съдържание, записана в Македонския край (СБНУ 1897, 110). В Тревненско също било разпространено поверието, че Св. Тома бил дюлгер (Даскалов 1906–1907, 11).

Особен интерес представлява една легенда от Родопския край, според която светецът бил вещ майстор в дюлгерския занаят, ангажиран да построи джамията на султан Селим в Одрин. Направил я много хубава, но когато султанът попитал може ли да построи още по-хубава джамия, майсторът отговорил, че зависи от възнаграждението. Освен това се досетил, че владетелят е решил да го убие, затова си направил крила, качил се на едно от минаретата и литнал. И независимо че краят в някои варианти на местната легенда е трагичен, според народните представи и вярвания Св. Тома притежава сакралната сила да покровителства занаятчийските умения на дюлгерите и да ги закриля от падане и нараняване. На семантично ниво тази интригуваща история за професионал-

ната и житейска съдба на светеца-строител го свързва с архетипната представа за демиурга (като майстор-занаятчия, архитект, творец), преpraщайки назад във времето към античната легенда за друг крилат майстор – Дедал и неговия син Икар (Бонева 1994, 248). Във всички споменати случаи е налице сюжетно сходство между канонични и фолклорни източници, обосноваващи избора на Св. апостол Тома за патрон, с което може да се обясни голямата му популярност в дюлгерските среди¹². Агиографските свидетелства намират отражение и в иконографията на светеца, чието развитие съпътства разпространението и засилването на култа към него в професионалната общност на строителите. В резултат се появяват нови иконографски модели, където Св. Тома се изобразява или с модел на храм (сграда) в ръце, или с характерния за дюлгерската професия символ – аршин (дърводелски метър)¹³. Според наличните сведения, на места аршинът, като характерен атрибут, се носи от устабашията по време на еснафски шествия и церемонии в качеството му на маркер за заеманата ръководна позиция в занаятчийската йерархия. Включването му в иконографията на Св. Тома явно вмениява подобни функции и на светеца-патрон, поставяйки го в ролята не само на закрилник, но и на учител и ръководител на професионалната гилдия (Клисаров 2000, 54).

Някъде покровител на дърводелците и кацарите се явява **Св. Йосиф Обручник**, чийто ден в православния календар е 26 декември. Изборът на неговия еснафски патронаж отново е свързан с професията му на дърводелец, регистрирана в житийната литература. Сведенията сочат, че е почитан от споменатите професионални гилдии в някои части на Североизточна България, като Свищов и Русе например (Жития 1991, 652; Сиракова 1992, 77). Според Е. Попова почитанието към него като покровител на посочените занаяти у нас е резултат на западноевропейско влияние, а икони, изобразяващи светеца като дърводелец и патрон, се появяват у нас едва през втората половина на XIX в. (Попова 2013, 57). Интерес представлява една икона от Хасково, изобразяваща Св. Йосиф Обручник и Св. Тома в цял ръст, с дюлгерски атрибути в ръце и около тях. Ктиторският надпис свидетелства, че иконата е дарена през 1865 г. от дюлгерския еснаф в града (Попова 2013, 64). Не разполагам със сведения кой от двамата светци е считан в конкретния случай за официален еснафски патрон, но без съмнение изявеният ктиторски жест отразява както съхраненият респект и почитанието към тези популярни покровители на занаята, така и въртата в удвоената сила на тяхната сакрална опека.

В някои региони (като Ловешко например) народната памет не е съхранила спомен за честването на патронен празник в средите на бъчварския еснаф (Тенева 1999, 139). В Търновския край обаче, бъчварите свързвали своя празник, отбелязван също през месец декември, със старозаветния **праотец Ной**. Почитали го явно заради проявеното майсторство, благодарение на което Ной първи успял да направи дървен кораб и да спаси много живи същества по време на потопа (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 198). В подкрепа на

това сведение се явява ктиторският надпис от името на „рофеть бачуварски“ върху една възрожденска икона от църквата в с. Лесичери, изобразяваща праотец Ной с дюлгерски метър в ръка и житийни сцени, съхранявана в РИМ – В. Търново (Инв.№ 52/ХИ/ТОМ ВрП)¹⁴. В своя публикация Е. Попова споменава икона от 1867 г. с изображение на Ноевия ковчег и прилежащ надпис, свидетелстващ, че праотецът е почитан като патрон и от бчварския еснаф в Станимака (Асеновград). Наред с това отбелязва, че през ХІХ в. покровителството на праотец Ной по отношение на дюлгери, дърводелци и бчвари пряко или косвено е регистрирано и в някои други населени места като Велес, Пловдив и Трявна. Възприемането му като патрон на споменатите професионални гилдии се разглежда в тясна връзка с „*формирането на градската възрожденска култура, с развитието на занаятите и обособяването на еснафските сдружения*“ (Попова 2000, 47–50)¹⁵. Съобразно приведените примери обаче, популярността му не надхвърля рамките на локалното почитание. Интерес буди една икона от църквата „Св. Марина“ в Пловдив от средата на ХІХ в., на която Ной е представен в патронажна двойка със Св. Тома. Въпреки че липсват ктиторски надписи, насочващи по-конкретно към патронажните им функции, изображението неминуемо навежда на мисълта за стремеж към мултиплициране на желаната сакрална закрила (Попова 2000, 47). Макар че в случая може да се направи аналогия със споменатата по-горе хасковска икона, подобни иконографски решения явно остават спорадична практика, предвид редките запазени образци от този вид.

Редица народни представи и вярвания са свързани и с името на **Св. Андрей Първозвани**, който също е популярен в занаятчийските среди. Той е почитан за покровител от абаджии и халачи, като мотивите за избора му имат най-вече фолклорна основа. Така например в Търново било популярно преданието, че светецът бил абаджия, поради което отреденият му от църквата ден (30 ноември) се чествал като патронен празник на абаджийския еснаф. А близкото произношение на Андрей с Едрей било свързано с народното вярване, че както дните започвали да се удължават от този празник, така се увеличавал и памукът при раздрънкването му. Затова като патрон го почитали и халачите (РИМ–ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 92, 138). Ж. Пенчева отбелязва, че на Андреевден празнували абаджиите и в някои други части на Североизточна България (Разград и Добруджанско), като споменава, че на места в Македония светецът се считал пък за покровител на казанджии и калайджии (Пенчева 1997, 142). Последното сведение предизвиква безспорен интерес и въпреки че в тази насока липсват фолклорни индикации, то е поредната илюстрация за локалните и регионални специфики в развитието на еснафската патронажна традиция.

Такива обаче не са познати по отношение на сакралния покровител на зографите – **Св. Лука**, който според каноничния житиен разказ пръв изписва икона с образа на Св. Богородица с Младенеца. Освен това изобразява също и светите апостоли Петър и Павел, затова се смята за първия християнски

иконописец. Заради тези негови професионални умения е почитан тържествено от зографи и иконописци, които на отредения му ден (18 октомври) отбелязват професионалния си празник (Даскалов 1906–1907, 12; Жития 1991, 524–525). Традицията в това отношение се основава изцяло на християнската агиография и е повсеместно разпространена.

На съвсем различна основа се развива народният култ към **Св. Трифон** (1 февруари), известен също със своите покровителствени функции. Почитанието към светеца не е базирано върху каноничния текст, като под повърхността на битовото му осмисляне могат да се открият по-дълбоки семантични пластове, отглас от митологичния свят на античното културно наследство. Интерес в случая представлява популярната легенда за Св. Трифон и Св. Богородица, в чиито многобройни варианти е залегнала народната представа как светията сам обработва и зарязва лозята си, заради което е почитан навред от лозарите (Вълчинова 1989, 15–25; Сапунджиева 2007, 349). И въпреки че това няма нищо общо с официалното му християнско житие, свидетелство за широкото битуване на тази представа е и нейното отражение в иконографията, където най-често срещания атрибут на светеца в българските паметници е лозарският косер (или т. нар. завана, а в редки случаи – лозови пръчки или грозд). Неслучайно подобни изображения се откриват предимно в интериора на църковните храмове, разположени в райони с добре развито лозарство, като един от най-старите подобни образци датира от XVII в. Този иконографски модел безспорно се свързва със споменатата вече и позната в цяла България етиологическа легенда за срещата на Св. Богородица със Св. Трифон, когато отивала да си чете молитва 40 дни след раждането. Светецът тогава тъкмо зарязвал лозята и заради отпавения присмех към Богородица си получил заслуженото, като неволно с косера си отрязъл носа. Широко разпространено е и поверието, че Св. Трифон е пазител на ниви и градини, както и защитник на реколтата. Потвърждение за упованието в силата на неговата закрила е текстът на една молитва, създадена вероятно през XI в. и често срещана в късносредновековни ръкописи и възрожденски печатни требници, която светецът отправя към Бога за осигуряване защита на ниви, лозя и градини от всякакви вредители и лоши атмосферни условия (Гергова 2019, 33; Арnaudов 1972, 115–119, 122–123). Наред с това е твърде популярен и в кръчмарското съсловие. Така например в Търновския край Св. Трифон е честван тържествено не само от лозари и градинари, но и от кръчмари, които явно намират основание за това в друга легенда, според която светията измил бъчвите на един кръчмар (СБНУ 1896, 185). В редица още места, като Прилеп, София, Ловеч, Габрово, Шумен, Пловдив и др., светецът е обект на колективно почитание от ханджии и механджии, а наличните сведения сочат още, че бъчварите в Добруджа и въжарите в Плевен също отбелязвали своя празник в деня на Св. Трифон (Цепенков 1898, 181; Пенчева 1997, 138; Гергова 2019, 35; Благоева 1974, 119; Димитрова 1982, 112)¹⁶. Фолклоризираният образ на светеца несъмнено носи следи от езически напластявания, свързани с култа

към Дионис и залегнали в основата на голямата му популярност сред лозари, винари и кръчмари.

Св. Николай Мирликийски или както е наричан по-често Св. Никола, също е един от най-популярните и широко почитани християнски светии, с чиито многобройни чудеса и покровителствено отношение към бедните и изпадналите в беда се обяснява предпочитанието към неговия сакрален патронаж сред разнородни по своята дейност професионални групи. С различни аспекти от народния култ към Св. Никола Зимни се свързва почитанието му като патрон на рибари, моряци, търговци, кираджии, воденичари, а някъде и на ловджии и орачи¹⁷ (Попов 1991а, 25–45; Попов 2008, 94–100; Цепенков 1898, 180). Светецът е популярен и в някои среди на занаятчийското съсловие. Така например кожарите (табаците) в Габрово, Ловеч, Търново и в Чипровския край, опинчарите (цървулджиите) в Плевенско, както и сарачите в Севлиево, Ловеч и др., честват на Никулден (6 декември) своя еснафски празник (Цончев 1996, 141; Ечков 2000, 238; Тенева 1999, 146; Каменова-Борин 2010, 102; Гоев 2009, 214; Маринов 1982, 74; Димитрова 1982, 80; ЦДИА, ф. 1679, оп. 1, а.е. 3, л. 117). Този факт е отбелязан от изследователите в техните проучвания върху занаятите в посочените градове, но никой от тях не е документирал наличието на наративи, имащи отношение към него.

Затова особен интерес представлява сведението, че в Панагюрище Св. Никола е почитан като патрон на мутафчиите (Меченов 1961, 137). За тази традиция, останала от „старо време“, разказва една местна легенда. Според нея веднъж, когато светецът бил с лодка в морето да лови риба, се извила буря и заваял дъжд и сняг. Тогава той се завил с един козиняв чул и така успял да се предпази от стихииите. Благодарен за това, Св. Никола благословил тези, които го направили и оттогава денят му станал патронен празник на мутафчиите. Легендата е публикувана в едно изследване на В. Венедикова за мутафчийския занаят в България, където се отбелязва също, че в миналото мутафчиите нямали един общ патрон и чествали празника на различни дни (Венедикова 1953, 123). Така например техен патрон в Елховско бил Св. Спиридон, а в Дупница – Св. Тома, който се почитал и от дюлгерите, докато в по-ново време денят на Три светители започнал да се отбелязва като общ занаятчийски празник.

Всъщност традицията на големи християнски празници да се провеждат празнични еснафски служби е позната на редица места. Един от тях е денят на **Три Светители** (30 януари), когато православната църква чества изявените християнски отци – Св. Василий Велики, Св. Григорий Богослов и Св. Йоан Златоуст. Своя патронен празник тогава отбелязват еснафските сдружения на мутафчиите в Търново и Севлиево, на терзиите в Тревненско и Асеновградско, на бакалите в София, Прилеп и др. (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 134; Цепенков 1898, 181; Даскалов 1906–1907, 5; Попов 1994, 95; Пенчева 1997, 144; Атанасов 1902–1903, 750). В основата на подобен избор прозира религиозната почит към светиите, считани за основни стожери на църквата,

желанието да се осигури тяхната тройна небесна подкрепа и закрила, и вярата в нейната сила.

Църковният празник **Св. Троица** (Петдесетница) също е предпочитан в някои еснафски среди. Известно е, че той е честван от терзиите в Търновско и Габровско, както и от абаджиите и кафтанджиите (терзии) в Ловешко¹⁸. Сред тях бил популярен изразът *„Както е здрава Св. Троица, така да са здрави и дрехите, ушити от майсторите-терзии“* (Пенчева 1997, 141). В семантично отношение това вербално заклинание отразява основната християнска догма за единството и здравата неделима връзка между Бог, Син и Светия Дух. Без съмнение в случая се цели с покровителството на Светата Троица да се осигури магическо пренасяне на тези свойства върху изработваната терзийска продукция и респективно просперитет за заетите в бранша и техния еснаф.

По сведения на Д. Маринов в Северозападна България терзиите честват своя празник в ден, посветен на **Св. Богородица – Успение Богородично** (15 август) (Маринов 1984, 564). Твърде вероятно и някъде в Югозападните краища, като Дупнишко например, този ден е бил на почит в техните среди. Основание за такова предположение дава една приказка, записана в с. Дикяни, Дупнишко (СБНУ, 1894, 100). Въпреки че не включва ясно формулирано основание за подобно предпочитание към покровителството на Божията майка, тя представлява особен интерес в това отношение. Накратко, според нейния сюжет става ясно, че Богородица обикаляла по земята от едно селище на друго, облечена всеки път в различни дрехи (*„алища“*), за да може жените да я видят и по нейния пример да си направят и те. Така във всяко село и град останало по нещо от Богородица, затова и дрехите им са различни. По повод този източник Ж. Пенчева отбелязва, че в случая са налице *„езически наслагвания в народното разбиране за Божията майка, които са свързани с митовите за Великата богиня-майка“* (Пенчева 1997, 142). Подобни дохристиянски напластявания не са изключение и се откриват в почти всички фолклорни наративи с житиен характер, включени в настоящото изследване. Акцент в конкретния пример са различните облекла на Богородица, които в случая се явяват и неин отличителен атрибут. В тази връзка представеният сюжет може да се разглежда като индикация защо закрилата на Божията майка е целенасочено търсена в средите на терзиите, изработващи подобен тип изделия. Въз основа на това става разбираемо и осмислянето на широко почитания ден на Богородичното успение като патронен празник на терзийските сдружения.

Своеобразно място в плеядата свети покровители има и **Иисус Христос**, който е на особена почит сред представителите на бояджийската гилдия. В случая вниманието е насочено към определени събития, споменати в християнските текстове, чието отбелязване в православния календар се приема и като еснафски празник най-вече заради фолклорното им осмисляне и интерпретация. Ярък пример за това е установената на места традиция бояджиите да честват своя празник на **Св. Преображение Господне** (6 август), видно от сведенията

за бояджийския еснаф в Търново. Основанието да се избере именно този ден измежду всички, отредени в календара Христови празници, отново се корени в народния светоглед и семантичната връзка с името на празника. Според народните представи, както от този ден настъпват промени във времето и цялата природа, така и в ръцете на бояджиите белите платове и другите тъкани се преобразяват в най-различни цветове (РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 143). На Преображение празнуват също бояджиите и гайтанджиите в Габрово. В тази връзка Ж. Пенчева предлага друга интерпретация, фокусирана върху Исус Христос, с когото е свързан празникът Преображение и който се явява патрон на бояджийския еснаф. Според нея обяснението за този избор има религиозно-чудодейна основа, понеже *„както Божият син смесва хората с различни религиозни вярвания и от тях прави вярващи в истинския Бог (християни), така бояджиите, като смесват различни материали, правят чудеса и постигат своите вълишебни багри“* (Пенчева 1997, 143).

През август отбелязват своя еснафски празник и бояджиите в Прилеп, но на **Св. Убрус** (Цепенков 1898, 180). На този ден (16 август) православната църква чества пренасянето на неръкотворния образ Господен от Едеса в Цариград. Събитието е засвидетелствано в християнската литература, където се разказва още че цар Авгар, владетел на град Едеса в Мала Азия, страдал от тежка болест. Чул за чудотворните способности на Христос да изцерява и възкресява, той пратил писмо до него с молба за помощ по своя придворен художник Ананий. В случай че Христос не можел да дойде в Едеса, живописецът трябвало да снее неговия образ. Ананий предал писмото и се опитал да нарисува Спасителя по време на една от неговите проповеди. Рисунката обаче не била сполучлива поради *„променливостта на божествената, неизобразима и непостижима слава и благодат на Христовото лице“* (Жития 1991, 380). Забелязал разочарованието на художника, Спасителят поискал вода и след като се измил, взел ленената му кърпа и изтрил лицето си с нея. Така се получило първото неръкотворно изображение, запечатало действителния образ на Божия син, наричано Св. Убрус, което било изпратено на Авгар за изцеление заради дълбоката му вяра. Що се отнася до връзката на този символ с избора му за еснафски празник, то възможно е неговото фолклорно осмисляне да поражда вярата, че магическото тайнство на описаното чудотворно въздействие ще се пренесе и върху способността да се променя цветът на тъканите. В този ред на мисли едва ли е случайно, че с празнуването и почитането на този ден се цели измолване на небесно покровителство и подсилване на бояджийските умения.

Значително по-логични основания обаче за избора на празника и предпочитанието на Исус Христос като покровител на бояджийския еснаф в Прилеп се откриват в един интересен фолклорен източник. Става дума за предание, разпространено сред местното население и записано от М. Цепенков, където Христос е представен като калфа на бояджия (СбНУ 1891, 121). Според неговото съдържание малкият Исус Христос бил послушно и трудолюбиво дете,

което баща му изпратил да усвои занаят при един бояджия. Работата се удавала с лекота на момчето и майсторът много го хвалел. Затова веднъж, когато имал да свърши нещо важно къщи, го оставил сам да приготви различните бои (червено, зелено, синьо, черно и др.) и според заявките да вапца (боядиса) оставените от клиентите преди и платове. Христос обаче ги събрал и наकिनал в големия казан, където боядисвали само в черно, сложил вътре всички бои и запалил огъня отдолу. По някое време майсторът решил да отиде до дюкяна, за да види как се справя помощникът му. Като видял всички неща, сложени да се боядисват заедно с различните цветове, той започнал да се вайка за сторената пакост. Чули виковете, надошли и комшиите, и като разбрали каква грешка е направил Христос, започнали да се подиграват. Поискали от майстора да извади няколко „предена“ (прежди) да видят дали е хубава черната боя на Ристе калфата, както го нарекли на шега. Когато извадили нещата обаче, всяко се оказало боядисано в поръчания цвят. Тогава решили, че Христос трябва да е някой светец, щом е способен на такова чудо. От този ден той напуснал бояджията и се върнал при баща си да бъде майстор.

В случая документираният от М. Цепенков легендарен разказ също не завършва с конкретна препратка към избора на Христос за покровител на бояджиите, а и самият записвач не е счел за необходимо да потърси и направи такава. Въпреки това представеният наратив заслужава внимание с оглед на настоящото изследване, тъй като много наподобява сходните по съдържание фолклорни източници, изложени до момента, според които изборът на даден светец за еснафски покровител (респективно на някой имащ отношение към него ден в църковния календар за патронен празник) се корени в народната представа за притежаваните от него професионални умения и свързаните с тях чудеса.

Приведеният пример има по-скоро локално или регионално значение, тъй като в редица други градове бояджиите чествали своя патронен празник в съвсем различно календарно време. Това ставало в дните, посветени на Василий Велики, Св. Стефан или Обрезание Господне, като според В. Ковачева-Костадинова причините за това следва да се търсят в производствените отношения между браншовете (Ковачева-Костадинова 1991, 121; Маринов 1984, 564; Сапунджиев 1961, 128).

Всъщност местните отлики в избора на патрон на еснафски сдружения с еднаква професионална дейност са доста често срещано явление през Възрожденския период, регистрирано от разнородни източници (документи, ктиторски надписи, теренни записи, изследвания и др.). Особено показателни в това отношение са занаятчийските празници в град Прилеп, които се отличават с голямо локално своеобразие. Наред с примерите, посочени вече в хода на изложението, наличните данни сочат, че покровител на тамошните мутафчии и въжари бил **Св. Сава** (5 декември), терзии, хазърджии и ихчии празнували на **Петровден** (29 юни), бъчварите – на **Преображение** (6 август), казанджии

и бакърджии почитали като свой патрон **Св. Харалампий** (10 февруари)¹⁹, калайджиите – **Св. Богородица** (15 август), чохаджии и абаджии – **Св. Наум Охридски** (20 юни), а воденичарският еснаф – **Св. Никола** (6 декември). Като еснафски покровители в града били чествани също **Св. св. Константин и Елена**, на който ден (21 май) празнували местните златари и търговци (Цепенков 1898, 179–181)²⁰. По сведения на М. Селищев за град Прилеп, извлечени от кондиката на манастира Трескавец, местният самарджийски еснаф отбелязвал своя патронен празник на Атанасовден, керемидчийският – на Спиридоновден, ракиджийският – на Трифоновден, а кантарджийският – в деня на Св. Харалампий²¹ (Етнография на Македония 1992, 293–294).

Интересни локални особености се наблюдават и в Родопския край, където патрон на дюлгерите в селата Петково и Славейно се явява **Св. Спиридон** (12 декември), докато в останалите родопски селища се следва обичайното почитание на Св. Тома. В Брацигово пък патрон на кираджии и налбанти бил **Св. Влас** (Св. Власий Севастийски – 11 февруари). Абаджиите и терзиите в Левочево и Долно Райково почитали за свой покровител **Св. Пантелеймон** (27 юли), тъй като ходели по далечни краища на работа, а светецът закрилял пътниците, докато абаджийските еснафи в повечето родопски селища празнували на Спиридоновден (Бонева 1994, 248, 261). Абаджиите и терзиите в Пазарджик също отбелязвали своя патронен празник в деня на Св. Пантелеймон (Опис на документите 2019, 157, док. 1047).

Характерна регионална специфика има и обособената традиция златарите от София, Кратово, Скопие и Пирот да почитат като свой патрон **Св. Георги Кратовски** (Св. Георги Нови Софийски, Кратовски – 11 февруари), канонизиран като мъченик за отстояване на вярата. Предпочитанието към сакралното му покровителство в средите на местните еснафски организации е в пряка връзка с упражняваната от него професия на златар (Ковачева-Костадинова 1991, 251). Вероятно в подобен контекст абаджиите и гайтанджиите в Кюстендил, както и шивачите в Русе празнували в деня на **Св. апостол Павел** (29 юни), защото „знаел занаята да прави шатри“ („да шие шатри“), за което свидетелстват християнските извори (Жития 1991, 313; Сиракова 1992, 77)²². Явно в случая сходните професионални умения пораждаат вярата в неговата сакрална закрила. Регионален или локален характер има традицията да се почитат като еснафски патрони и **Св. Петър** (29 юни) – от бакали, абаджии и др., **Св. Йоан Кръстител** (24 юни) – от абаджии и месари, **Св. Архангел Михаил** (8 ноември) – от месари и касапи, някъде от казанджии, **Св. Харалампий** (10 февруари) – от абаджии и казанджии, **Св. Димитър** (26 октомври) – от казанджии, калайджии и др. (Маринов 1984, 564; Пенчева 1997, 142–144; Гоев 2009, 213; Руменов 2010, 76).

Споменатите до момента светци, на чиято небесна закрила се уповават отделните занаятчийски гилдии, едва ли отразяват напълно установената практика в това отношение. Става видно обаче, че подобни местни своеобразия в избора на сакрален патронаж не са изключение и се откриват в рамките на цялата

ни етническа територия, като през възрожденския период битуват активно и внасят особен колорит в празничния календар на еснафското съсловие. Причините, толкова различни светци да се почитат като покровители на занаятчийски сдружения с еднородна професионална дейност, се предопределят до голяма степен от „различните пътища на формирането на култа към еснафските светци“ в професионалните среди (Бонева 1994, 261). Те се разглеждат като част от тяхната професионална култура и обхващат както общохристиянски и общобългарски, така и местни традиционни представи и вярвания. Наред с това приведените примери сочат, че с малки изключения повсеместно популярни в българските земи като покровители на конкретни занаяти и професии са Св. Атанас (ковачи, железари), Св. Илия (кожухари), Св. Спиридон (папукчи, чехлари, грънчари, медникари), Св. Трифон (лозари, винари), Св. Апостол Тома (дюлгери), Св. Николай (моряци, търговци, кираджии и др.). Едно по-внимателно вглеждане в патронираните от тях стопански сфери показва, че те включват едни от най-рано обособилите се в хода на човешката история занаяти (ковачество, грънчарство, медникарство, обушарство, кожухарство, дюлгерство/дърводелство и др.), изискващи професионална специализация и квалификация. В семантично отношение митологизираните образи на споменатите светии съдържат реминисценции от широко разпространени предхристиянски представи и вярвания, свързани с езическите божества – повелители на слънцето, огъня, морето, небесните стихии и пр., почитани също като творци и демиурзи. Следи от това древно културно наследство са закодирани в основата на народния култ към тях.

Независимо от популярността и обхвата на разпространение на предпочетените сакрален патронаж (локален, регионален, общоетнически или дори надхвърлящ етническите рамки), мотивите за избора на свети покровител имат своята дълбока идейна основа. Тя е пречупена през призмата на християнизирания народен светоглед и въпреки че в някои случаи е вплетена в каноничната агиография, по същество има подчертано фолклорни корени, видно от съдържанието на съхранените късносредновековни литературни паметници с апокрифен характер и множеството народни предания и легенди от възрожденския период.

Включените в настоящото изследване примери не изчерпват, а по-скоро илюстрират разнообразието от имащи отношение към темата наративи, достигнали до наши дни. При това очертават ясно идейния заряд на предпочетените в съответните занаятчийски среди сакрален патронаж. Анализът им дава възможност да се открият различните мотиви, залегнали в избора на даден светец за еснафски покровител. Най-съществено основание за този избор е упражняваният от светията аналогичен занаят и притежаваните от него професионални умения, което го поставя в една и съща културна среда с представителите на конкретно професионално сдружение. В други случаи определени атрибути на предпочетените свети покровители се явяват пряко или косвено свързани с

основната продукция на съответната занаятчийска гилдия или имат отношение към успешната производствена дейност на обособени стопански групи. От значение са също притежаваните свръхестествени способности и извършените от избрания патрон чудеса или дадените от него благословии, които се асоциират с някой практикуван занаят. Както става ясно в хода на изложението, част от информацията в тази насока се съдържа в християнските извори. Преобладават обаче фолклорните източници, индикация за голямата жизненост на отразените в тях народни мирогледни представи и теологични вярвания.

За някои светци, предпочетени за патрони в еснафските среди, народната памет не е съхранила подобни наративи, като възможни мотиви не се откриват и в религиозните текстове. Вероятно в тези случаи водещ фактор е единствено тяхната християнска значимост, като в избора си еснафът просто *„се е водил от това светецът да е достатъчно силен, популярен с чудесата си, за да осигури добро покровителство“* (Сиракова 1992, 79). Не трябва да се забравя и подчертано демократичния характер на подобен избор, което дава възможност в хода на разгръщане на патронажната традиция да се обогатява и разширява еснафския сакрален пантеон.

Безспорно приведените фолклорни примери илюстрират една специфична страна от богатата и сложна система от вярвания на народа ни, съществено място в която заемат митологизираните образи на споменатите християнски светии. Традиционните представи за тях носят белега на многопластова семантична натовареност и без съмнение се явяват *„резултат от сложния и продължителен процес на взаимопроникване между паганизъм и християнство“* (Попов 1991а, 27). Свидетелство за това са множеството легенди и предания, закодирали следи от дохристиянските култове на местното население, където в образите на редица светци прозират типологичните черти и свойства на архаични митични персонажи. Наред с това в мотивите, предопределили избора на еснафския патрон, може да се открие известно идейно родство и с почитанието към светиите, на които се посвещава обредът *„служба на светец“*, съдържащ реликти от култа към предците и към стопанина – закрилник на дома, семейството, рода, общността (Мутафов 1989, 216–218). В това семантично поле избраният от еснафа светец се разглежда и осмисля като закрилник и покровител на професионалната общност.

С оглед на казаното до тук искам отново да изтъкна значението на представените примери от фолклорното ни наследство по отношение на идейния заряд, залегнал в основата на еснафските патронни празници. Вероятно част от това наследство по една или друга причина остава незаписана и постепенно потъва в забвение. За това допринасят не само настъпилите след Освобождението социално-икономически промени, довели до неизбежното отмиране на редица занаяти и до ограничаване значимостта на все още функциониращите професионални организации като фактор в стопанския и културния живот. Неизбежно в хода на разгърналите се обществени процеси в края на XIX в. и

началото на ХХ в. се очертава и настъпващото трансформиране на обичайната културна система и постепенното отпадане на редица нейни елементи. И независимо, че като част от тази система обичаите, свързани с честването на еснафския светец-покровител, проявяват значително по-голяма жизненост в средите на съхраненото занаятчийство, по това време започва да се налага тенденцията към уеднаквяване на патронните празници за сметка на „доосвобожденските регионални своеобразия“ (Георгиев 1979, 230–231)²³. Спорадични следи за тях се откриват в спомените на старите майстори или запазените разнородни документални източници, но идейната им основа постепенно избледнява.

Все пак традицията да се отбелязва тържествено патронния празник на просъществуващите занаятчийски организации се запазва почти до средата на миналия век, макар че новите условия налагат постепенно своя отпечатък върху отделните му елементи. По силата на установения обичай обаче празникът неизменно започва с тържествена служба в чест на небесния покровител, с която се цели осигуряване на закрила, здраве и просперитет за членовете на гилдията и техните семейства. Запазва се и характерното табуизиране на този ден, стриктно спазвано в миналото²⁴. Утвърдило се в хода на развитие на празника, с всички съпътстващи забрани и ограничения, то е отражение на дълъг, житейски проверен опит и духовни нагласи, като носи също белезите на старинни напластявания, закодирали вярата в силата на избрания сакрален патронаж.

Без съмнение следите на тази традиция водят далеч назад във времето. С вложената семантична натовареност в митологизираните образи на християнските светци, изборът на свети покровител се явява съществен момент в развитието и осмислянето на еснафския празник. Вероятно появата или по-скоро утвърждаването и структурирането на този празник съпътстват регламентираното формиране на професионални сдружения в средите на занаятчийството, своеобразна индикация за което е убеждението, че „еснаф без служба не е еснаф“²⁵.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Вариант на легендата е познат и сред ковачите-агупти в Мадан (Примовски 1955б, 249). М. Цепенков свидетелства, че в Прилеп българите-ковачи и кангарджиите отбелязвали своя празник на Атанасовден, докато циганският ковашки еснаф, хамалите и цигуларите празнували на Антоновден (Цепенков 1898, 181). На места в Самоковско Св. Антоний също се почита като покровител на ковачите (Ангелова 1948, 212).
- ² Ръкописът е открит от Н. Начов, който го публикува в три предни тома на СбНУ (VIII, IX и X). Според приложения от Начов езиков анализ се датира не по-рано от XVII в. и явно е препис от по-стар текст. Други изследователи отнасят създаването му в рамките на XV–XVII в. Легендата за св. Атанас попада в откъса на ръкописа, озаглавен „Слово за Мелетия пустинника“ (Начов 1893, 86).
- ³ Светецът е патрон на тези занаятчийски сдружения и в съседна Гърция, където се пазят мощите му (о-в Корфу). Св. Спиридон е покровител също на обушарите в Румъния,

както и на грънчарите, обущарите, ковачите, кожарите, мутафчиите и тъкачите в Сърбия (Попов 2008, 107, 116–117). Култът към него е изключително многопластов и е широко разпространен на Балканите, видно от сходните легенди и поверия, свързани със светеца, битувачи във фолклора на балканските народи.

⁴ Сведение за това се съдържа в една дописка с описание на Самоков, публикувана в „Цариградски вестник“, бр. 407/29.XI.1858 г. В нея са посочени и светците-покровители на някои от местните еснафи (ИБЕ 1992, 67).

⁵ Св. Спиридон е почитан като еснафски патрон от медникарите и казанджиите в Родопската област, Подбалканската котловина (Карлово, Калофер, Казанлък), Северна България (Търново, Ловеч, Килифарево) и др. (Примовски 1979, 40; Тенева 1999, 116; Цончев 1996, 254).

⁶ Според библейския текст Св. Илия хвърля кожуха си върху Елисей още по време на първата им среща, призовавайки го по този начин за свой следовник (Библия 1991, 3 Цар. 19:19), а според някои преводни варианти на житието му – обявявайки го с този акт за пророк (Житие и чудеса, 2020).

⁷ В свое изследване по темата Е. Попова отбелязва, че през първите десетилетия на XIX в. този атрибут е често изобразяван върху икони със сцената „Възнесение на пророк Илия“, докато през предходното столетие *„реалиите се третират по схематично и условно“* и *„подобна особеност не се забелязва“* (Попова 2013, 80). При това насочва към възможността за евентуална липса тогава на патронажни отношения между светеца и занаятчиите-кожухари. По мое мнение предпочитанието към този иконографски модел по-скоро се утвърждава със засилването на дарителството като практика сред възрожденските еснафи, което в тази му форма е пряко свързано и с разгръщането на църковното строителство и обновление по това време. Респективно нараства нуждата от зографска продукция, немалка част от която се реализира благодарение на финансовото замогване на еснафите. Тяхната дарителска воля е не само израз на обществена ангажираност (наблюдавана във всички сфери на обществения живот и провокирана от социално-икономическото развитие и възможности през първата половина на XIX в.), но и проява на социален статут и не на последно място – отдаване на дължимата почит към светеца-патрон. Което, не само в този случай, води до развитие и популяризиране на иконографски модели, съобразени с увеличеното търсене, но в чиято основа стоят канонични и фолклоризирани представи и вярвания. Това, разбира се, не е задължително явление, ярък пример за което е Св. Спиридон, който има традиционна иконография, въпреки многото легенди и предпочитанието на неговия патронаж от разнородни по своята дейност еснафи. Изображения на светеца, които могат да се асоциират с някой от покровителстваните занаяти, са много редки. Така например върху икона на Захарий Цанюв от църквата „Св. Николай“ в Разград е изобразено чудото на Св. Спиридон, превърнало змията в злато. Интересното в случая е, че тя е дарена от чехларския еснаф, а не от куюмджийския (Попова 2013, 48), с който се асоциира символиката на сцената. Също така с изключение на цитираните погоре възрожденски стенописи от Софийско, представящи Св. Атанас като ковач, не са ми известни иконни изображения на този светец с подобни атрибути. Казано накратко, обвързването на определени иконографски модели с наличието или липсата на съответни патронажни отношения на места, при отсъствието на допълнителна информация, следва да се приема с известна доза условност. Още повече, че в дарителската практика на еснафите са документирани редица случаи, в които обект на ктиторство от тяхна страна са не само икони, изобразяващи светеца-покровител.

⁸ Интерес представлява една приказка от Велешко, чието съдържание е противоположно по смисъл и където също присъства кожухът като атрибут. Според нея светецът молел Бога да няма зима и студ за сиромасите. Господ удовлетворил молбата му, но заради топ-

- лото време се навъдили много змии и поискали дъщерята на Св. Илия за жена. Вярвайки в измолената Божия закрила, тя била изпратена в змейовото царство, облечена с дванадесет кожуха, от които накрая останал само един (Пенчева 1997, 139).
- ⁹ Заради занаятчийските си умения някъде като патрон на гилдията се отбелязва Св. Елисей, който според преданията бил майстор кожар и кожухар, а Св. Илия му бил чирак (Ковачева-Костадинова 1991, 90). Интерес представлява информацията, че в Прилеп Св. Елисей бил почитан от калфите и чираците на кожухарите и кюркчиите, а после майсторите и всички представители на двата еснафа отбелязвали своя патронен празник в деня на Св. Илия (Цепенков 1898, 180). Светецът бил покровител и на кожухарите в Габрово, Шумен и др. (Цончев 1996, 125; Витлянова 2008, 106; Руменов 2010, 60).
- ¹⁰ В Гевгелийско обаче като патрон на орачите и пазител на посевите от градушка се почита Св. Атанас Летни (5 юли), който в представите на местното население се явява и повелител на небесния летен огън, на летните стихии и небесна благодат (Попов 1991а, 82).
- ¹¹ Счита се, че споменатата апокрифна версия на деянията на Апостол Тома е преведена на новобългарски език най-вероятно през XVII в. и се разпространява заедно със словата на Дамаскин Студит в дамаскините.
- ¹² Сред малкото изключения в това отношение е региона на Малко Търново (Странджанско), където дюлгерският еснаф отбелязва своя патронен празник в деня на „Св. Лигорко“ – 25 януари (Григоровден) (Райчевски 2008, 317). В православния календар тогава се отбелязва паметта на Св. Григорий Богослов, епископ Константинополски.
- ¹³ Изображения на св. Тома с дюлгерски аршин (най-ранните запазени образци са от края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в.) се откриват предимно в селищни храмове из Средните Родопи, регион с традиции в дюлгерския занаят и множество професионални сдружения в миналото, допринесли за поместното разпространение на култа към светеца (Клисаров 2000, 53–58).
- ¹⁴ По отношение на тази икона особен интерес представлява едно изследване на П. Събев относно символиката и фолклоризацията на изображеният Ноев ковчег (Събев 2011, 257–268).
- ¹⁵ Е. Попова отбелязва също, че в западното изкуство Ной е регистриран значително по-рано в ролята му на еснафски покровител (Попова 2000, 51, бел. 22).
- ¹⁶ Във Велешко Св. Трифон се смятал и за покровител на кроячите. Вероятно в случая се прави аналогия между занаятчийската работа, свързана с рязане и кроене, и традиционната обредна практика, изпълнявана в деня на светеца – „да се зареже лозата“, „да се закрои лозето“ (СБНУ 1891, 122; СБНУ 1900, 296).
- ¹⁷ Тук не считам за необходимо да се спирам на легендите и преданията, породили популярността на светеца сред упражняващите изброените професии.
- ¹⁸ Изследователите отбелязват мимоходом това в публикациите си, като отделят известно внимание на протичането на самия еснафски празник, а не на избора на патрон (Крусев 1942, 62; Цончев 1996, 104; Тенева 1999, 158; Гоев 2009, 216; РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ, Инв. №43, 120).
- ¹⁹ В деня на Св. Харалампий (10 февруари) отбелязвали своя патронен празник и медникарите в Кюстендил, които поради сравнително малкия си брой не са били обединени в еснаф (Примовски 1973, 223).
- ²⁰ Своя еснафски празник отбелязват в деня на Св. Св. Константин и Елена куюмджиите в Самоков и на места в Северозападна България (ИБЕ 1992, 67; Маринов 1984, 564). В основата на това почитание стои народният култ към светците, като в поверията и обичаите, свързани с техния ден, се откриват и реликти от „някогашно обожествяване на слънцето и огъня“, имащи своеобразна семантична връзка със златарския занаят (Попов 1997, 55).

- ²¹ Наред с това М. Селищев явно е изписал по погрешка Св. Павел за патрон на мутафчиите, тъй като е визирал 5 декември за негов ден. Без съмнение в случая става дума за Св. Сава, честван на този ден, което съвпада със сведенията на М. Цепенков за мутафчийския патронен празник. Разминаване обаче има по отношение на патрона на кантарджийския еснаф, който според М. Цепенков е Св. Атанас, докато М. Селищев посочва Св. Харалампий.
- ²² Видно от запазените възрожденски образци в югозападните части на българската етническа територия е често срещана практика градските терзийски еснафи да обдаряват местните църкви (в Прилеп, Враня, Скопие, Пирот, Куманово, Цариброд и др.) с икони, изобразяващи „Събор на Св. апостоли Петър и Павел“, което логично дава основание този факт да се разглежда като индикация за сакрален патронаж (Попова 2013, 112–116). В случая обаче това не следва да се характеризира като повсеместна практика, а по-скоро като регионална специфика.
- ²³ Така например в по-ново време Димитровден се отбелязва като общозанаятчийски празник в Ловеч и Търново, а Спиридоновден започва да се празнува в Пловдив от сформиранията Общо занаятчийско сдружение, като в нашето съвремие вече е известен в страната като „Ден на майсторите“ (Ечков 2000, 238; Гирганов 1931, 150; Еснафски празник 2015).
- ²⁴ Сведения за табуто като част от патронажното почитане и неговата връзка със сакралното се съдържат в публикацията на А. Гоев (Гоев 2009, 216–218). Интерес представлява и цитираната там литература.
- ²⁵ Фразата „Еснаф без служба не е еснаф“ е публикувана през 1894 г. от Д. Маринов в IV книга от поредицата „Жива старина“ (Народно обичайно право. I. Гражданско право), преиздадена през 1995 г. заедно с кн. VI от поредицата под надслов „Българско обичайно право“ (Маринов 1995, 44). Независимо дали е формулирана от него или е чула и записана в хода на теренните му проучвания, тя е отражение на утвърдени сред народа разбирания за еснафския патронен празник като един от маркерите за обществената легитимност, значимост и авторитет на занаятчийската организация. Обстоятелство, което по един или друг начин се потвърждава от повсеместната практика всеки еснаф да има светец-покровител и да организира тържествена служба в негова чест.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелова 1948: Р. Ангелова. Село Радуил, Самоковско. Народопис и говор. – Известия на Семинара по славянска филология, 1948, 8–9, 131–410.

Арнаулов 1972: М. Арнаулов. Студии върху българските обреди и легенди. Т. II. София, 1972.

Атанасов 1902–1903: В. Атанасов. Из миналото на нашите еснафи. – Периодическо списание, 63 (LXIII), 1902–1903, 747–752.

Библия 1991: Библия или Свещеното писание на Стария и Новия завет. Библейско дружество, 1991.

Благоева 1974: С. Благоева. Занаяти. – В: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. Д. Тодоров, С. Генчев, Г. Кръстева, М. Младенов (Съст.). София, 1974, 83–120.

Бонева 1994: Т. Бонева. Професионални групи. Еснафски организации. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. Р. Попов (Ред.). София, 1994, 230–266.

Бур 1986: М. Бур. Към проблема за манастирското стопанство в българските земи през Възраждането. – В: Кирило-Методиевски студии. III. С. Николова (Ред.). София, 1986, 241–256.

Вакарелски 1943: Х. Вакарелски. Българските празнични обичаи. София, 1943.

Василева 1985: М. Василева. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България. С. Генчев, М. Василева, С. Стойкова (Ред.). София, 1985, 89–139.

Венедикова 1953: В. Венедикова. Мутафчийският занаят в България. – Известия на Етнографския институт с музей, I, 1953, 63–142.

Витлянова 2008: И. Витлянова. Към въпроса за кожухарството в Шумен. – Известия на Исторически музей – Шумен, XIV, 2008, 101–108.

Витлянова 2014: И. Витлянова. Абаджийството в Шумен през XIX до началото на XX век. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. А. Гоев (Съст. и ред.). Габрово, 2014, 187–199.

Вълчинова 1989: Г. Вълчинова. Между езичество и християнство: свети Трифон в българските народни представи. – Български фолклор, 1989, 2, 15–25.

Георгиев 1979: Г. Георгиев. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877–1900. София, 1979.

Георгиева 1970: И. Георгиева. Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи. – Известия на Българското историческо дружество, XXVII, 1970, 21–34.

Георгиева 2019: Т. Георгиева. Свети Спиридон Чудотворец – покровителят на занаятчиите. – Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, Т. 3, 1, 135–148. (<https://journals.uni-vt.bg/fhyb/bul/vol3/iss1/>).

Гергова 2019: И. Гергова. Образите на св. Трифон в православното изкуство по българските земи. Функционална характеристика. – Проблеми на изкуството, 2019, 1, 32–39.

Гирганов 1931: Ц. Гирганов. Занаятчийския празник. – Общински вестник „Велико Търново“, бр. 19–20 от 16.XI.1931 г.

Гоев 2005: А. Гоев. Календарни празници на балканджиите. Габрово, 2005.

Гоев 2009: А. Гоев. Занаятчийските празници през XIX век като сакрално покровителство. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. А. Гоев (Съст. и ред.). Т. IV. Габрово, 2009, 209–219.

Даскалов 1906–1907: Х. Даскалов. Празници и обичаи в Тревненско – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XXII–XXIII, 1906–1907, 1–14.

Димитрова 1982: Д. Димитрова. Развитие на занаятите и търговията в Плевен. Дипломна работа. – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, Архив на Катедра „Нова и Най-нова история на България“, Ръкопис № 156. В. Търново, 1982.

Дражева 1994: Р. Дражева. Трудови и професионални празници и обичаи. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. Р. Попов (Ред.). София, 1994, 209–229.

Еснафски празник 2015: Еснафски празник „Св. Спиридон“. – <http://www.visitplovdiv.com/en/node/3509> – публикувана информация на 12.12.2015 г. (изтеглена информация на 15.06.2020 г.).

Етнография на Македония 1992: Етнография на Македония. Извори и материали в два тома. М. Василева, Ю. Царева, В. Николова, Л. Димитрова (Съст.). София, 1992.

Ечков 2000: П. Ечков. Покровителят на занаятчиите. – Известия на Исторически музей – Ловеч, 2000, 5, 235–241.

Житие и чудеса 2020: Житие и чудеса на Свети пророк Илия. – <http://svetiilia.bg/> (изтеглена информация на 30.03.2020 г.)

Жития 1991: Жития на светиите. Партений, епископ Левкийски, архимандрит д-р Атанасий (Ред.). София, 1991.

Захариев 1935: Й. Захариев. Каменица. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 40, 1935.

ИБЕ 1992: Извори за българската етнография. Т. I. Из българския възрожденски печат. М. Василева, Ю. Царева, В. Николова, Л. Димитрова, А. Кралев (Съст.). София, 1992.

Иванова 1972: Л. Иванова. Кожухарството в София и някои софийски села през XIX и началото на XX век. – Известия на Етнографския институт с музей, XIV, 1972, 111–137.

Иванова 1974: Л. Иванова. Сарачеството в София и Софийско през първите три десетилетия на XX век. – Известия на Етнографския институт с музей, XVI, 1974, 315–335.

Каменова-Борин 2010: А. Каменова-Борин. Споменът за един традиционен занаят в село Митровци, Чипровския край (кожарството – минало, настояще и бъдеще) – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. А. Гоев (Съст. и ред.). Т. V. Габрово, 2010, 97–109.

Клисаров 2000: Н. Клисаров. Икони на Апостол Тома – покровител на дялгерите в България. – Проблеми на изкуството, 2000, 4, 53–58.

Ковачева-Костадинова 1991: В. Ковачева-Костадинова. Занаяти в Югозападните български земи XV–XIX век. София, 1991.

Крусев 1942: П. Крушев. История на В. Търновския терзийски еснаф според кондиките му (1856–1919 г.). В. Търново, 1942.

Маринов 1981: Д. Маринов. Избрани произведения. Т. I. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София, 1981.

Маринов 1982: В. Маринов. Сарашкият занаят в България. София, 1982.

Маринов 1984: Д. Маринов. Избрани произведения. Т. II. Етнографско (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско). София, 1984.

Маринов 1995: Д. Маринов. Българско обичайно право. Второ фототипно издание. М. Василева (Съст.). 1995.

Меченов 1961: Л. Меченов. Мутафчийството в Панагюрище. – В: Панагюрище и Панагюрският край в миналото. П. Е. Пеева (Ред.). София, 1961, 134–142.

Михайлова 1992: Г. Михайлова. Традиционната материална култура на населението от Троянския край. – В: Културно-историческото наследство на Троянския край. Т. Тотевски (Съст.). Кн. V. София, 1992, 103–123.

Мутафов 1989: В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. С. Генчев, Р. Попов (Съст. и ред.). Ч. I. София, 1989, 194–222.

Натан и др. 1969: Икономика на България. Т. I. Ж. Натан, В. Хаджиниколов, Л. Беров (Ред.). София, 1969.

Начов 1893: Н. Начов. Тиквешки ръкопис. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, IX, 1893, 85–160.

Опис на документите 2019: Опис на документите за стопанската история на България. Част първа (1648–1879). В. Василева (Съст.). София, 2019.

Пенчева 1997: Ж. Пенчева. Еснафският празник през Възраждането (По материали от Централна Северна България) – Българска етнология, 1997, 1–2, 134–145.

Петканова 1990: Д. Петканова. Народното четиво през XVI–XVIII век. София, 1990.

Попов 1991а: Р. Попов. Светци-близнаци в българския народен календар. София, 1991.

Попов 1991б: Р. Попов. Народният култ към Св. Атанас у българите. – Българска етнография, 1991, 4, 23–31.

Попов 1994: Р. Попов. Календарни празници и обичаи. – В: Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. Р. Попов (Ред.). София, 1994, 82–117.

Попов 1997: Р. Попов. Български народен календар. София, 1997.

Попов 1999а: Р. Попов. Народен светоглед – В: Ловешки край. Материална и духовна култура. Г. Михайлова, Р. Попов (Ред.). София, 1999, 268–293.

Попов 1999б: Р. Попов. Календарни празници и обичаи. – В: Ловешки край. Материална и духовна култура. Г. Михайлова, Р. Попов (Ред.). София, 1999, 293–320.

Попов 2008: Р. Попов. Светци и демони на Балканите. Пловдив, 2008.

Попова 2000: Е. Попова. Праотец Ной – култ, икони, апокрифи (XVIII–XIX в.) – Проблеми на изкуството, 2000, 4, 46–52.

Попова 2013: Е. Попова. Еснафи и светци. Светците – покровители на занаятите през Възраждането. В. Търново, 2013.

Примовски 1955а: А. Примовски. Медникарството в Родопската област. София, 1955.

Примовски 1955б: А. Примовски. Ковачите-агупти в гр. Мадан. – Известия на Етнографския институт с музей, 1955, 2, 217–265.

Примовски 1973: А. Примовски. Медникарският занаят в Кюстендил. – В: Кюстендил и Кюстендилско. Г. Кръстева, Б. Колев, Г. Константинов (Съст. и ред.). София, 1973, 217–223.

Примовски 1979: А. Примовски. Медникарството в Карлово, Калофер и Казанлък. – Българска етнография, 1979, 1, 36–54.

Райчевски 2008: С. Райчевски. Странджа. Етноложки изследвания. София, 2008.

РИМ – ВТ, ТН/ОИМ-ВТ НСФ: Регионален исторически музей – Велико Търново, фонд Тодор Николов/Окръжен исторически музей – Велико Търново, Научно-спомогателен фонд, Инв. №43.

Рогева 1994: Т. Рогева. Календарни празници в Лясковец и околните села през първата половина на XX век – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 183–206.

Руменов 2010: Д. Руменов. Шуменски занаятчийски по Джумалиев. – В: Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще. А. Гоев (Съст. и ред.). Т. V. Габрово, 2010, 50–77.

Сапунджиев 1961: Д. Сапунджиев. Устав на бояджийския еснаф в Панагюрище от 1866 г. – В: Панагюрище и Панагюрският край в миналото. Е. Пеева (Ред.). Ч. II. София, 1961, 128–133.

Сапунджиева 2007: В. Сапунджиева. Почитанието към Св. Харалампий в народното християнство и връзките му с богослужебната практика. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 339–353.

СБНУ 1891: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VI, 1891, Раздел „Народни умотворения“, 1–237.

СБНУ 1894: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XI, 1894, Раздел „Народни умотворения“, 1–195.

СБНУ 1896: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XIII, 1896, Раздел „Народни умотворения“, 1–273.

СБНУ 1897: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XIV, 1897, Раздел „Народни умотворения“, 1–222.

СБНУ 1900: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVI–XVII, 1900, Раздел „Материали“, 1–409.

Сиракова 1992: И. Сиракова. Патронни празници на занаятчийски сдружения в Русе (втората половина на XIX в. – първата половина на XX в.) – Българска етнография, 1992, 1, 70–79.

Славейков 2006: Р. Славейков. Български народни обичаи и вярвания. София, 2006.

Стара българска литература 1982: Стара българска литература Апокрифи. Д. Петканова (Съст. и ред.) (Новозаветни апокрифи, Слово за светия Апостол Тома). София, 1982. – http://macedonia.kroraina.com/bg_ap/dp_32.html (изтеглена информация на 05.06.2020 г.).

Старева 2005: Л. Старева. Светци и празници. София, 2005.

Събев 2011: П. Събев. Ноевият ковчег в една възрожденска икона – символика, фолклоризация, визуални съответствия. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XXVI, 2011, 257–268.

Тенева 1999: Н. Тенева. Занаяти. – В: Ловешки край. Материална и духовна култура. Г. Михайлова, Р. Попов (Ред.). София, 1999, 104–162.

Тенева 2008: Н. Тенева. Свети Спиридон във вярванията и представите на балканските народи – В: Християнска агиология и народни вярвания. А. Милтенова, Е. Томова, Р. Станкова (Ред.). София, 2008, 253–267.

Цепенков 1898: М. Цепенков. Еснафите в град Прилеп. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XV, 1898, 176–181.

Цончев 1996: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1996.

ЦДИА: Централен държавен исторически архив, фонд 1679, опис 1, архивна единица 3.

Шапкарев 1968: К. Шапкарев. Сборник от български народни умотворения. Т. I. Обредни песни. Народни обичаи. София, 1968.

“A GUILD WITHOUT A SERVICE IS NOT A GUILD”. FOLKLORE
SOURCES FOR THE ELECTION OF A GUILD PATRON AND SAINT

Temenuga Georgieva

(Abstract)

The purpose of this study is to cover and analyse a large number of narratives, the content of which is relevant to the choice of a guild patron. Respect for the patron saints is inseparable from the Christian cult and is based on the belief that their protection will ensure the health and well-being of the masters and the flourishing of their crafts. In the pantheon of guild patrons one can find the names of a number of saints such as St. Athanasius, St. Elijah, St. Spyridon, St. Nicholas, St. Thomas, St. Andrew, St. Tryphon, etc. There are local, regional or ethnic patron preferences according to the popularity of the saint and the territory where the saint was venerated. The ideological basis of the guild patronage tradition is perceived through the Christianised worldview in folk narratives, and although in some cases it is generated by the canonical traditions, it has essential-ly strong folklore roots.

The analysis of the studied folklore sources provides grounds to identify the various motives underpinning the choice of a saint as a guild patron. The most important consideration when choosing a patron was the craft practiced by the saint and the professional skills of the saint, which place the saint in the same cultural environment with the representatives of a specific professional association. In other cases, certain attributes of the preferred patron saint appear directly or indirectly related to the production of the respective craft guild or related to the successful production of separate economic groups. Also important are the supernatural abilities of the chosen patron, and the miracles performed by the saint or the blessings given by him, which can be associated with a practiced craft. There are also examples where a major factor in choosing a patron for the guild was the significance of the saint in Christianity, notably saints whose sacred protection had already been established and tested over time.

The roots of the guild patronage tradition can be found far back in time. Considering the semantics with which mythologized images of Christian saints are charged, the choice of a patron saint was an essential moment in the conceptual evolution of the guild feast. Probably the appearance or rather the process of establishing and structuring of this feast go side by side with the regulated formation of professional associations among craftsmen, which is supported by the belief that “a guild without a service is not a guild.”

УЧИТЕЛСКАТА ДЕЙНОСТ НА РАЙНА ПОП ГЕОРГИЕВА В ТЪРНОВО (ДОКУМЕНТИ, СПОМЕНИ, КРАЕВЕДСКИ ПРОУЧВАНИЯ)

Светла Атанасова

Подвигът и саможертвата на младата учителка Райна поп Георгиева Футекова (1856–1918 г.) – извезала и носила знамето на панагюрските въстаници в бунтовната пролет на 1876 г., остават завинаги „живи“ в националната памет. Нейният бурен и изпълнен с изпитания живот преди и след Освобождението е обект на множество историографски проучвания (Паскалева, Патърчанова 1976, 7–10; Паскалева 1984, 106, 190–192, 213, 220, 249–251, 285; Божинов и др. 2000, 277–278; Райна Княгиня 2021).

Въпреки това сведенията за просветителската дейност на Райна Княгиня в Търново от 1879 г. до 1882 г. са твърде фрагментарни. Наличните документи, спомени и краеведски изследвания по темата не са систематизирани и анализирани. В редица случаи отделни факти, свързани с престоя на Райна поп Георгиева в Търново са интерпретирани в друг контекст (Симеонова 2016, 27) или са представени в научно популярни публикации (Кулелиев 1928; Вълва 2014; Александрова 2019, 1, 6). Автобиографичните бележки на героинята от Априлското въстание, отпечатани в Москва през 1877 г., дават представа за конкретни исторически събития и отразяват нейните идеи за просвещението и революционната борба, но за съжаление не включват следосвобожденския период (Георгиева 1877). Потомците на Райна поп Георгиева Футекова-Дипчева не съумяват да съберат и предадат документи и спомени за нейната дейност след 1879 г. в българските архиви. Изброените факти и дистанцията на времето заличават „неписаната“ историческа памет.

Сведения за учителската дейност на Райна поп Георгиева се съхраняват в Държавен архив – Велико Търново. В главната книга на Търновската девическа гимназия за разни кореспонденции за периода 1879–1880 г. се разкриват редица факти около назначението на младата учителка в новооткритата Девическа гимназия, методиката на преподаване и управление на училището, годишните заплати на преподавателите, финансовото подпомагане на бедни девойки – възпитанички на училището и създаването на пансиона към учебното заведение (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42). В личния фонд на търновския учител и краевед Йордан Кулелиев се пазят ръкописи, свързани с живота и делото на

Райна Княгиня в Търново. Той е един от ревностните събирачи на спомени, снимки и лична кореспонденция от нейни ученички и колежки в Девическата гимназия. Местният родолюбец установява контакт с наследниците на Райна поп Георгиева в София и по-специално с нейния син ген. Иван Дипчев. Ценна информация за историческото наследство оставя кореспонденцията на Йордан Кулелиев с Руска Аргирова – уредник в родната къща – музей на Райна Княгиня в Панагюрище (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 196, 286, 442, 554).

Райна поп Георгиева е представител на поколението образовани млади българи, които превръщат възрожденските идеи за просвещение и национална независимост в своя кауза. На 13-годишна възраст Райна напуска родното Панагюрище, за да продължи образованието си в Старозагорското девическо класно (главно) училище – център за подготовка на млади учителки. За четири години тя натрупва солидни знания в областта на математиката, физиката, педагогиката, историята, географията, физиологията. Придобива умения в чертането, рисуването и изящното ръкоделие. Идеята за просвещение на младите българки я завладява изцяло и тя се включва в живота на местното женско дружество. Завършва с отличие Старозагорското училище и през учебната 1874–1875 г. е назначена за учителка в девическото училище в Панагюрище (Паскалева, Патърчанова 1976, 5–6, 20–21; Паскалева 1984, 285).

В своята автобиография Райна поп Георгиева споделя ценни мисли за новобългарската просвета и участието на отделните прослойки от възрожденското общество в това европейско обновление. Коментира нагледния метод за първоначално обучение, който предизвиква нова епоха в историята на грамотността: *„За българското простолудие той безспорно имаше голямо значение, защото то, след като забеляза неговите първи плодове, вече не се колебаеше да изпраща всички деца на училище, обаче не беше по силите му да открива и да поддържа училища, което се падна на други“* (Паскалева, Патърчанова 1976, 24). Училища са открити във всички населени места, където функционират български общини. Райна поп Георгиева е убедена, че стремежът на българите към просвета не се харесва на турската власт и те измислят различни начини за ограничаване и отслабване на задружните усилия. Затварят училища, преследват учители, подготвят нови проекти за смесени училища. Знанието дава свобода и този факт е в разрез с управлението и традициите на Османската империя. Опитите за задушаване на стремежите към просвета и получаване на нови умения е *„най-близката причина за последвалото въстание“*, според нея (Паскалева, Патърчанова 1976, 25).

В края на март 1876 г. Панагюрският революционен комитет и лично Георги Бенковски възлагат на младата учителка да ушие знамето на панагюрските въстаници. Това събитие е повратен момент в спокойния живот на нашата героиня (Паскалева, Патърчанова 1976, 7, 29–32; Паскалева 1984, 285). След разгрома на Априлското въстание Райна поп Георгиева се сблъсква с крайното страдание и нечовешки усилия за оцеляване. Тя е арестувана и отведена в

Пловдивския затвор. Тук е подложена на изтезания. Изнемощяла и бълнуваща от треска, младата българка е открита в безпомощно състояние от специалната международна комисия, която разследва турските зверства в българските земи. Три седмици след освобождението от затвора, Райна поп Георгиева Футекова напуска родния град и заминава за Истанбул. От там с подкрепата на руското посолство се установява в Москва. Следва акушерство и литература в Русия и успешно се дипломира в двете специалности (Паскалева, Патърчанова 1976, 7–10, 32–56; Паскалева 1984, 249–251, 285; Божинов и др. 2000, 277–278).

След Руско-турската война от 1877–1878 г. на територията на българските земи се откриват пет правителствени девически гимназии. Министерството на Народното просвещение възлага на търновския губернатор да състави комисия за проучване на нагласите на гражданите към подобен просветен институт. Резултатите показват, че в Търново през 1879 г. има силно изразено желание за обучение на младите девойки както от богатите, така и от бедните семейства. Могат да се открият три класа и да се съберат до 200 ученички от града и близките околности. Образователната система разполага с две подготвени учителки и съществува възможност към гимназията да се учреди пансион. Отговорът на търновския губернатор дава основание на Министерството на Народното просвещение да възложи на епископ Климент организацията по откриването на гимназията. Тя става факт на 1 ноември 1879 г. За провеждане на учебните занятия са изпратени временни програми и са предвидени щатове за преподаватели. През първата учебна година Девическата гимназия разполага с бюджет от 11 150 франка (Симеонова 2016, 25–26).

През 1879 г. героинята от Априлското въстание се завръща в свободна България и започва работа като учителка в Търново по покана на епископ Климент – първи директор на Втора девическа гимназия в старата столица и ректор на Петропавловската духовна семинария. Нейни колеги са Марийка Ферадова и Тодорка Илиева – получили добро образование в Русия и Румъния. Първоначалното финансово възнаграждение на трите преподавателки е по 1500 фр. на година. През учебната 1879–1880 г. Девическата гимназия има 119 възпитанички. Райна поп Георгиева преподава ботаника, история и ръкоделие (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 1; ф. 931 К, оп. 1, а.е. 442).

В книгата на Търновската девическа гимназия за разни кореспонденции за периода 1879–1880 г., първият препис е на писмото, изпратено от епископ Климент до министъра на Народното просвещение, с дата 5 ноември 1879 г. В него се съдържа молбата на директора за потвърждаване на назначенията на три учителки за учебната 1879–1880 г. Сред тях фигурира и Райна поп Георгиева Футекова.

„До господина Министра на Просвѣщението.

Г-не Министре!

Като е необходимо да се почнатъ вече преподаванията на уроците въ откриващата се, по Ваше залѣгане, Дѣвическа гимназия въ Търново, моля да

благоволите и се разпоредите да се потвърдят отъ 1-й Ноемврий с. г. (същата година) учителки въ речената гимназия дъвицитъ Райна Футекова, Марийка Ферадова и Тодорка Илиева и тритъ съ по 1500 фр. годишна заплата. Първите двѣ отъ поименованитъ дъвици ся получили своето образование въ Россия, а третата въ Румуния. София, 5 Ноемвр. 1879. Епископъ Климент“ (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 1), **(Обр. 1)**.

По-късните записи от месеците ноември и декември 1879 г. съдържат финансови извлечения на Търновското окръжно ковчежничество за месечните заплати на преподавателите в училището. От тях става ясно, че възнаграждението на Райна Футекова е 125 фр. (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 1–2). Заплащането остава непроменено и в началото на 1880 г. (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 3).

Един от основните принципи на новооткритото трикласно училище за девизи в Търново още от самото му основаване е равният достъп до образование и възпитание на български девойки от различни социални прослойки. В писмо до Министерството на просвещението епископ Климент моли реализираните икономии за учебната 1879–1880 г. да бъдат използвани за стипендии на бедни момичета и сирачета. Той определя годишна издръжка на всяка възпитаничка в размер на 500 фр. (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 1). За правителствена стипендия кандидатстват момичета от различни краища на българските земи. Свидетелство за това е писмото на епископ Климент до свещеник в Тулча от 20 ноември 1879 г. С него той уведомява Мария Цанева от Бабадаг, че може да кандидатства за стипендиант на Девическата гимназия. За целта нейните родители трябва да пристигнат незабавно в Търново и да подадат документи (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 2).

Реформите в девическото образование след Освобождението и новите програми за обучение изискват квалифицирани кадри. Образователният ценз на преподавателите в българските училища става достояние както на директорите, така и на контролните органи в сферата на просвещението. На тези мисли навежда изпратеното писмо от епископ Климент до Негово Високо Преподобие архимандрит Стефан в Търново на 28 март 1880 г. С него той информира висшия духовник, че Министерството на просвещението изисква от директорите на гимназиите информация за всички назначени учители (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 3).

През лятото на 1880 г. за директор на Търновската девическа гимназия е назначен Никифор Константинов – опитен педагог, завършил Одеската духовна семинария. На 7 август той приема всички административни документи от своя предшественик епископ Климент (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 4–5). В писмо до министъра на просвещението Иван Гюзелев, новият ръководител на учебното заведение моли за разпореждане и назначение на старите учителки за учебната 1880–1881 г. В изложението си той прилага информация за тяхната квалификация.

Ценни сведения за придобитите знания и умения от Райна поп Георгиева Футекова съдържа изпратеното писмо с дата 26 август 1880 г. (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 6). В изложението си Никифор Константинов цитира три свидетелства за обучение на Райна Княгиня: „*Райна Футекова во време на ученичеството си в Стара Загора са е наричала само съ кръстното си бащино име Попъ Георгиева. Свидетелството което и е било дадено при излязванието и от училището е пропаднало во време на войната и ланѣ е изискала да и се даде ново свидетелство, на което преписа Ви пращам. Друго свидетелство Райнино от игуменката на Страския манастир в Москва, на което преписа также са прилага, не е по настоящему у Райна. Защото го пратила в Москва на реченната игуменка за да напише при датата на свидетелството думата Москва, която била пропусната. Райна има и трете свидетелство от Императорскій Московскій Университетъ за повивална бабка напечатано на пергаментъ, препис на което также са прилага*“ (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 6).

Райна поп Георгиева е преназначена за учителка в Търновската девическа гимназия за учебната 1880–1881 г. със заплата 2000 фр. Въпросното събитие е документирано в книгата за кореспонденции на гимназията чрез препис на уведомителното писмо от Никифор Константинов до младата учителка с дата 11 септември 1880 г.:

„До учителката госпожица Райна Футекова.

Имамъ честта да Ви явя госпожице, че Министерството на Просвещението съ телеграмата си отъ 21 миналаго августа под №2010 ми яви, че сте утвърдена за учителка въ поверенната ми Търновска гимназия за началната вече 1880/81 година. Съ друга пак телеграма отъ 4 текущаго септемврия подъ №2260 ми яви, че годишната Ви плата за учителствуването Ви се определя две хиляди (2000) франка, като започва отъ първий текущаго септемврия. Директор: Н. Константинов“ (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 8).

През учебната 1880–1881 г. Търновската гимназия става четирикласна с общо 157 ученички. За да се подпомогне обучението на бедни девойки на стипендия към гимназията се разкрива пансион на 1 октомври 1880 г. Отпуснати са 11 500 фр. годишна държавна издръжка. Директор на пансиона става учителката Теодора Трайлович. Това учреждение се помещава в наета от гимназията частна къща на ул. „Воеводска“ в Търново (Симеонова 2016, 27).

Информация за това събитие оставя ръкописа в книгата на Търновската девическа гимназия. Никифор Константинов сключва договор с Велизар Георгиев, живущ на ул. „Воеводска“ №98 за наемане на къща за пансион към училището. Тази сграда трябва да обслужва нуждите от подслон на възпитаничките-стипендиантки. Благородната инициатива е задвижена на 10 септември 1880 г. (ДА – В. Търново, ф. 77 К, оп. 1, а.е. 42, л. 8). Новият директор, още при встъпването си в длъжност, приема от епископ Климент сумата от 2000

фр. – реализирани икономии с уговорката да бъдат използвани за строеж на девически пансион (Вълева 2014).

Сведения за пристигането на Райна поп Георгиева в Търново като учителка, откриването на Девическата гимназия и отношението на националната героиня към учебния процес и учениците оставят ръкописите на Йордан Кулелиев (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, 442). Те са базирани предимно на спомени на нейни ученички, колежки и приятелки. *„Вестта че легендарната революционерка Райна поп Георгиева, „Райна Княгиня“ е в Търново и то учителка е засилила твърде много желанието у много девизи от града и околните села и градове да се учат при нея“*, споделя Кулелиев (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 22–23).

Девическата гимназия в Търново първоначално се помещава в къщата – конак на Етем бей. За тържественото откриване на новото учебно заведение на 1 ноември 1879 г. си спомня ученичката Мария Петрова Богданова: *„При влизането ни в зданието на Етем бей имаше водосвет, извършен от епископ Климент. Той държа реч, а една ученичка – София Атанасова, от рода на Тодор и Сава Иванчеви – му поднесе кошничка с изкуствени вълнени цветя, изработена от ученичките под ръководството на Райна Футекова“* (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 23–24).

Младата учителка от Панагюрище въвежда новите учебни програми в обучението по ботаника, история и ръкоделие. Самата тя, добила широки познания по отделните дисциплини още в Старозагорското училище, се стреми да възпита у своите ученици любов към знанието.

Фактът, че първият зрелостен изпит по български език за завършилите випуск 1882–1883 г. е върху исторически материал, разкрива огромната необходимост у младите българки от патриотично възпитание (Симеонова 2016, 28).

Райна поп Георгиева Футекова въвежда лятно и зимно униформено облекло за своите възпитанички. Ефросина Бъчварова разказва: *„По настояване на Р. Футекова, ние носехме шаечени блузи, цвят кафяв. Носехме зимно време черни престилки, а лятно време – бели. Беше много уважавана от всички. Идеална жена. Тя се отнасяше другарски с ученичките. Тя носеше вишнева рокля, тъкана шаечена рокля“* (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 25). И в това отношение тя е новатор като дава добър пример за организацията и естетиката в учебния процес. Нейната идея се възприема от училищното ръководство, но доста по-късно през учебната 1882–1883 г. Директорът Никола Бендерев въвежда униформено облекло от едноцветни рокли за отделните класове с бели престилки и пелерини. Униформата става задължителна обаче едва през 1889 г. (Симеонова 2016, 28).

Защо Райна поп Георгиева след Освобождението не се завръща в Панагюрище, а избира Търново за своето професионално развитие е въпрос, който най-силно вълнува Йордан Кулелиев. Той търси контакт с нейното семейство в София и на 12 септември 1938 г. получава желаня отговор. В писмото до

търновския учител нейният син ген. Иван Дипчев разказва за майка си: „*След връщането си от Русия е била поканена от дядо Климент, Търновския митрополит, да учителствува в Търново. Със същия е била в кореспонденция, още когато е била в Русия. Както разменените с него, така и с други високопоставени лица писма се намират понастоящем в Народната библиотека* (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 26). Оказва се, че нейните наследници знаят твърде малко за търновския период. Дипчев моли Кулелиев да му изпрати своите проучвания и публикуваната статия за нея (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 26–27; ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 442; Кулелиев 1928). Нейният син вероятно има бегла представа какво точно е предадено от архива на Райна поп Георгиева в Националния фонд. Изследователката на запазеното от нея документално наследство Виржиния Паскалева твърди, че Райна не е кореспондирала с висши духовници, а само със свещеници – приятели на нейния баща (Паскалева, Патърчанова 1976, 208). Извън всякакво съмнение обаче остава фактът за доброто познанство на Райна поп Георгиева Футекова с епископ Климент преди 1879 г. и последвалата покана за учителското място в Търново. Тази привързаност към нейния благодетел е засвидетелствана и по-късно през декември 1882 г., в писмото до Тодорка Илиева – колежка от Девическата гимназия в Търново: „*Моля, ако видиш дядо Климента целуни десницата му заради мен*“ (Паскалева, Патърчанова 1976, 214).

Райна поп Георгиева Футекова преподава в Търновската девическа гимназия три години. На 1 юли 1882 г. тя напуска по собствено желание учителското място със заповед на министър Теохаров. Трогателна е раздялата с колегите, учениците и търновската общественост. Жителите на старата столица я обичат и уважават за проявения героизъм по време на Априлското въстание. Райна се завръща в Панагюрище и се омъжва за Васил Дипчев – кмет на града, бивш учител и въстаник от Брацигово (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 286, л. 25; Паскалева, Патърчанова 1976, 206). Тя не прекъсва контактите с Търново. За това свидетелства кореспонденцията с нейни колежки и ученички от гимназията. Най-близката ѝ приятелка Тодорка Илиева съхранява нейно писмо от декември 1882 г., малък портрет от 28 февруари 1882 г., голяма снимка на Райна поп Георгиева – Дипчева с нейния съпруг и четиримата синове, портрет напomniaщ революционната ѝ дейност, и автобиография на руски език. Тези ценни вещи тя показва на Йордан Кулелиев през 1928 г. (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 286, л. 25).

Родната къща на Райна Княгиня в Панагюрище е превърната в музей през 1950 г. През 1959–1960 г. започва обновяване на музейната експозиция. За новото художествено оформление са привлечени специалисти от София. Уредникът в музея Руска Аргирова подготвя тематико-експозиционен план и събира нови снимки, документи и спомени за живота на Райна поп Георгиева преди и след Освобождението. Тя изпраща писма до Окръжния исторически музей в Търново и до местния краевед Йордан Кулелиев, като се надява на съдействие

от тяхна страна за издирване на нова информация за Райна поп Георгиева Фуктекова като учителка в Търново и желае да получи документи от този период за нуждите на музея (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 196, л. 3, 8–9). Кулелиев откликва на нейната молба.

В Държавния архив във Велико Търново се пази част от кореспонденцията между Руска Аргирова и Йордан Кулелиев. Тя съдържа 13 писма, писани на машина и ръкописи за периода от 28 октомври 1959 г. до 10 октомври 1960 г.

В първото писмо от Аргирова до Кулелиев, с дата 28 октомври 1959 г., се посочва: *„Вие притежавате в музея една таква снимка, която представя Райна и възпитаничките ѝ от учебната година 1881/1882, изпратена на музея през 1954 год. от Калуша Златева /или нейни потомци/. Ако можете да намерите и някоя друга снимка направете фотокопие...Ако можете да получите оригинал, още по-добре“* (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а. е. 196, л. 3). Тя моли търновския краевед да изпрати събраната от него информация за учителската дейност на Райна поп Георгиева в Търново. Интересува се дали Райна е била директор на пансиона или само редовна учителка, има ли неин бюст-паметник в Търново, къде е живяла в града и т.н. Интересен е коментарът, който добавя Кулелиев в края на полученото писмо със синьо мастило: *„На 6 XI.1959 г. петък изпратих за къща – музей „Райна Княгиня: 1. Нейно писмо от 1882 г. 2. Печатна статия с хубав неин портрет знаменоска със сабя. 3. Моя статия на пишеща машина 4. Сведения за драмата на Добри Войников „Райна Княгиня“. Пиша и за двете девически училища къщата на бр. Паница и къщата на Етем бея, в които е учила и там е живяла, а не в частни къщи“* (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 196, л. 3) **(Обр. 2)**.

Търновският учител описва първото дарение, което прави за музея в Панагюрище. Относно създаденото на 1 август 1869 г. Първо класно девическо училище в Търново с преподавателка Еленка х. Ангелова, Кулелиев го споменава и в други свои по-ранни ръкописи. Училището се помещава в дарената фамилна къща на братя Паница в близост до църквата „Рождество Богородично“ (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 27). Вероятно при пристигането си в Търново Райна поп Георгиева е настанена именно на това място, а по-късно се премества в сградата на Етембеевия конак.

В следващото писмо, с дата 15 ноември 1959 г., Руска Аргирова благодари на Кулелиев за направеното дарение и моли да ѝ изпрати автобиографията на панагюрската героиня на руски език, която е библиографска рядкост, и писмото на нейния син ген. Дипчев от 1928 г. (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 196, л. 5).

На 2 декември същата година уредничката на къща музей „Райна Княгиня“ отново благодари на търновския родолюбец за второто дарение, което съдържа автобиографията, писмото на ген. Дипчев и един оригинален портрет на Райна Княгиня във въстаническа униформа. Тя споделя, че до 1 май 1960 г. трябва да отвори обновената музейна експозиция в Панагюрище и в нея ще

бъдат показани дарените две писма, снимка и автобиография от родолюбивия българин (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 196, л. 6–7) (**Обр. 3**).

През 1960 г. Йордан Кулелиев получава писмена благодарност от Историческия музей в Панагюрище за щедрия дарителски жест към всички българи, които ще посетят родната къща на Райна Княгиня. Неговото благодеяние е отново документирано (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 196, л. 11) (**Обр. 4**).

В архива на Йордан Кулелиев се съхранява и една оригинална фотография, която буди интерес и отваря нови въпроси относно нейния притежател. Портретът е на млада жена, облечена в униформа, с калпак и кокарда. Косата е сплетена и грижливо прибрана от двете страни към главата. Тя е приседнала и в едната ръка държи сабя, а в другата пушка. Снимката е правена в студио, ясно личат декорите. Каширана е и е тонирана. В долната част на фотографията под самото изображение е записано с печатни букви: „*Отъ Панагюрското възстание извъстната Българска героиня Олга*“. Над името „*Олга*“ със синьо мастило е добавен нов текст: „*Райна п. Георгиева „Райна Княгиня*“. Фотографията е заведена в личния фонд на търновския учител като портрет на Райна Княгиня (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 554) (**Обр. 5**).

Снимката е правена след Освобождението. Подобни практики са използвани от редица революционни дейци – доживели свободата, за да ознаменуват годишнини от въстания или освободителни движения. Дали портретът е на Райна Княгиня? По-скоро не. На това твърдение навеждат няколко факта. Липсват чисто физически прилики с другите известни фотографии на нашата героиня. При сравнение се откриват различия в овала на лицето, формата на носа и очите и т.н. Относно оръжието, с което е декорирана в случая младата жена, също има разминавания (Къща музей „Райна Княгиня“ – Панагюрище, ОФ, К1-104, К1-42) (**Обр. 6, Обр. 7**) В своите автобиографични бележки Райна посочва, че по време на Априлското въстание е била въоръжена със сабя и револвер (Паскалева, Патърчанова 1976, 32). Интересен за отбелязване е фактът, че самият Йордан Кулелиев не е изпратил този портрет в музея в Панагюрище. Или го е открил по-късно или е имал съмнение относно неговата автентичност. Въпреки това снимката остава в неговия архив с поправената анотация. Фотографиите на Райна Княгиня преди и след Освобождението са много популярни за изследователи, краеведи и любители историци. Въпросният портрет обаче не е публикуван.

Съхранените свидетелства и историческата памет за Райна поп Георгиева като учителка в Девическата гимназия в Търново – издирени, грижливо пазени и документираны от Йордан Кулелиев, намират своята естествена среда за битуване в родната къща музей на националната героиня.

Учителската дейност на Райна поп Георгиева в Търново от 1879 г. до 1882 г. оставя ярки следи в сферата на проходащото девическо гимназиално образование. Младата учителка полага началото на съвременната методика за обучение и възпитание на девойките. Тя въвежда в практиката разширените

учебни програми в преподаването по дисциплините ботаника, история и ръкоделие. Възпитава в младите дами усет за ред, дисциплина, етика, хигиена и хармония. Въвежда лятно и зимно униформено облекло за своите възпитанички – идея, която се внедрява доста по-късно в учебно-образователния процес на гимназията. Самата тя дава добър пример със своето поведение. Създава неповторима интелектуална среда, в която нейните ученички да усещат потребност от знания и да се чувстват съпричастни към каузата за просвещение на българските жени. Отношенията с колегите и учениците освен професионални са и приятелски. Райна поп Георгиева живее заедно с гимназистките в пансиона и споделя техните радости и неволи. След напускането на Търново през лятото на 1882 г. тя продължава да поддържа контакти с търновци и да се вълнува от живота в града. Интересът към девическото образование в Търново и околните селища се засилва благодарение и на нейното осезаемо присъствие в културния живот на общността. За отношението на гражданите на старата столица към героинята от Априлското въстание са показателни обобщенията на Йордан Кулелиев: „*Непосредствено изпита любовта и уважението, които търновци, а и целият български народ храни към нея, заради проявения героизъм и понесените страдания за майка България!*“ (ДА – В. Търново, ф. 931 К, оп. 1, а.е. 286, л. 25).

ЛИТЕРАТУРА

Александрова 2019: С. Александрова. Документи и сведения за учителката Райна Княгиня пази Държавния архив. – Вестник Борба, Велико Търново, XXVIII, бр. 15 (6575) от 23 януари 2019 г., 1, 6.

Божинов и др. 2000: П. Божинов, Е. Давидова, М. Георгиева, Ж. Колева, К. Мирчева, О. Тодорова, С. Янева. Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. София, 2000.

Вълева 2014: И. Вълева. 135 години Държавна девическа гимназия – Велико Търново. – Вестник Янтра Днес, Велико Търново, XV, бр. 207 (4079) от 30 октомври 2014 г. <https://www.dnesbg.com/goreshiti-novini/135-godini-darzhavna-devitcheska-gimnaziya-veliko-tarnovo.html> (изтеглена информация на 26.04.2021 г.)

Георгиева 1877: Р. Георгиева. Автобиография на панагюрската учителка Райна Георгиева, наречена от турците Българска Княгиня. Москва, 1877.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 77 К Държавна девическа гимназия „Митрополит Климент“ – Велико Търново (1879–1944), опис 1, архивна единица 42.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Христов Кулелиев, опис 1, архивна единица 196.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Христов Кулелиев, опис 1, архивна единица 286.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Христов Кулелиев, опис 1, архивна единица 442.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 931 К Йордан Христов Кулелиев, опис 1, архивна единица 554.

Кулелиев 1928: Й. Кулелиев. Панагюрката Райна поп Георгиева Футекова – учителка в Търново. – Общински вестник Велико Търново, V, бр. 33 от 16 ноември 1928 г.

Къща – музей „Райна Княгиня“ – Панагюрище, Основен фонд, КИ-104.

Къща – музей „Райна Княгиня“ – Панагюрище, Основен фонд, ОФ, КИ-42.

Паскалева, Патърчанова 1976: В. Паскалева, Р. Патърчанова. Райна Княгиня (Райна Попгеоргиева Футекова). Автобиография, документи и материали. София, 1976.

Паскалева 1984: В. Паскалева. Българката през Възраждането. София, 1984.

Райна Княгиня (Автобиография). А. Шопов (Съст.). В. Търново, 2021.

Симеонова 2016: Ю. Симеонова. Девическата гимназия „Митрополит Климент“ в Търново – един от символите на града (1879–1912). – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Николай Кънев (Ред.). Т. IX. В. Търново, 2016, 25–33.

RAYNA POP-GEORGIEVA AS A TEACHER IN TARNOVO
(DOCUMENTS, MEMORIES, LOCAL HISTORY STUDIES)

Svetla Atanasova

(Abstract)

The life and work of Rayna Pop-Georgieva Futekova (Rayna Knyaginya) have been the subject of numerous historiographical studies. Yet, the information about her teaching practice in Tarnovo from 1879 to 1882 is rather fragmentary.

Documents about this period of her life are kept in the State Archive – Veliko Tarnovo. In the register of the Girls' High School in Tarnovo there are various letters from 1879–1880 revealing a number of circumstances relating to the appointment of the young teacher, her salary, teaching methods and the new academic curricula. The personal archive of Yordan Kuleliev, a teacher and local historian from Tarnovo, contains manuscripts, letters and memories of Rayna Pop-Georgieva's students and close relatives. Invaluable, in terms of the national heritage, is the correspondence between Yordan Kuleliev and Ruska Argirova, curator of Rayna Knyaginya house-museum in Panagyurishte.

The teaching of Rayna Pop Georgieva in Tarnovo from 1879 to 1882 left bright traces in the early history of the girls' high school education. The methods that the young teacher used laid the foundations of the modern education and up-bringing of girls. She introduced an extended curricula in botany, history and needlework. She instilled a sense of order, discipline, ethics, hygiene and harmony in the young ladies. She introduced the summer and winter uniform clothes for her students – an approach to be adopted much later in the secondary school. She herself set an excellent example to follow. She managed to create a unique intellectual environment, where her students were eager to learn and embraced the cause of educating the Bulgarian women. Her relations with the other teachers and students apart from being highly professional were also quite friendly. Interest in educating girls in Tarnovo and the surrounding settlements was growing due to her notable involvement in the cultural life of the community.

№ 1.

До Господина Министъра на Народното просвещение.

Вие Министре!

Како е необходимо да се увеличи вие преподавателите на училиштѣ въ сѣверноруската се, въ Ваше заведение. Искрено желаятъ въ Търново, мисля да Екавашица и се разпоряди да се отпуснатъ отъ 1-и Ноември с.г. за училища въ речената Епархія Епископъ Сайма Франциска, Матейка Ферадѣла и мажека Климентъ, — и турнитъ отъ 1500 фр. седмично рачиса. Мислятъ отъ оми комитетинистъ Ивизи се поучила много образованието въ Русия, а турнежа въ Румуния.

Търн., 5 Ноемвр. 1879.

Епископъ Климентъ

№ 2. До 1-ия Министъра на Народното просвещение.

Вие Министре!

Турнежа, както и сѣмми турнежи, има надеждна турнежа да се даде хаконото е въпросъ на нѣколко епархиски манастира едно правично образование и възражение, въ похвално мисля да се отдамъ за да се употреби епархискима, както ще може да се постави така гадина въ Търновина на турни. Искрено желаятъ да се поддържа и възражение отъ речената епархиски турни манастира една на нѣколко епархиски манастира, както се гадина за седмично отъ турнежа на едно едно манастира отъ 500 фр.

Търн., 5 Ноемвр. 1879.

Епископъ Климентъ

Обр. 1. Писмо от епископ Климент до Министъра на Народното просвещение от 5 ноември 1879 г. (ДА – В. Търново).

Fig. 1. Letter from Bishop Kliment to the Minister of National Education of 5 November 1879 (SA – V. Tarnovo).

28 X 1959 год.
Плевнярище.

Уважаеми другарю Кулелиев,

Получих вчера Вашето писмо, което пристигна много късно време. Аз бях писала едно писмо до Окръжния нар. музей в Търново, в което молех да направят каквито сведения имат относно пребиваването на Райна княгиня в Търново. Не мога да разбера по писмото Ви, дали Ви е писало в отговор на това мое писмо или пишете по ваш личен начин.

Този брой от Църковен вестник за който ми пишете не съм получила. Средах един наш свещеник, когото помолих да ми го даде, но той каза, че го събирал и не иска да го даде. Ще пиша до редакцията на вестника в София.

Другарю Кулелиев, Вашето писмо ме много зарадва, защото видях в Вашето лице човек, който може много да ми бъде в помощ. До края на тази година и началото на другата ние ще направим художествено оформление на къща музей "Райна княгиня", за която цел дойдох художници специалисти от София. Много ще Ви моля ако има някоя снимка на Райна от това време ако можете да издирите и я изпратите. Ние притежаваме в музея една такава снимка, която представя Райна и възпитателките ѝ от учебната година 1881/82, изпратена на музей в 1954 год от Калудра Златева /или нейни потомци/. Ако можете да намерите и друга някоя снимка или писмо, изпратено фотокопие, ние ще Ви заплатим. Разбира се, ако можете да получите оригинал, още по-добре.

Аз не съм идвала в Търново, но съм чувала, че Райна имала там бйст. Верно ли е. Ако е вистина така, моля да ми изпратите снимка. Ако училището където тя е била учителка съществува, моля изпратете ми снимка.

Писете ми била ли е Райна директорка на пансиона или е била само учителка. Ако по някакъв начин може да научите къде е живяла, въобще всякаква снимка в връзка с живота на нашата героиня от Априлското ще бъде за нас много важна.

Другарю Кулелиев, извънредно много разчитам на Вас. Много Ви моля да помогнете на музея, и благодаря Ви предварително.

Изпращам Ви другарски поздрав

Руска Аргирова
уредник на музей 4 Райна княгиня"

Другарю
На б.х. 1959г. Писане
изпратете за къща-музей Райна
княгиня:
1. Нейно писмо от 1882г.
2. Писане статията ѝ за хубав
моя портрет - снимка
3. Моят статията на писане
Светеницата на майката
4. Къща Райна княгиня

*Пиша ѝ за двесте девиз. училища - къщата на др.
Паница и къщата на 8тема бей - в които е учила и там
е убитата, а не в тази къща.*

Обр. 2. Писмо от Руска Аргирова до Йордан Кулелиев от 28 октомври 1959 г. (ДА - В. Търново).

Fig. 2. Letter from Ruska Argirova to Yordan Kuleliev of 28 October 1959 (SA - V. Tarnovo).

2 XII 1959 год.
Пловдив.

Уважаеми др. Кулеуев,

Получих Вашата пратка съдържаща "Автобиография" на Райна Княгина, която ми изпрати на вайбуци, както и на Димитър и Вашето писмо.

Докато Кулеуев, докторът Ви благодарно казва за това, че и на него не му е трудно посетил на музей за да види как се охраняват и изграждат на музей, защото у нас няма нищо от това, както изграждане, държавното Райна в Асеновград, дрехи, които не бързаха да Ви спрат на изградата в Търново благодарно на Димитър, но организира чакане.

Всичко това ще го дадем на

савана в архива на музей, а факсимилета на "Автобиографията" ще ги дадем и попомо да Тодорка Петкова, която ще изпрати в съответния

Благодаря Ви за скръпването и много ми изпращаме.

До 1 май 1960 г. ще изпратя през държавата в музей - ще изпратя в съответния, но и да не изпращаме нищо за изпращане през държавата, защото в Пловдив няма за да разгледаме музей на Райна Княгина и да не Ви изпратя. Ще Ви даде ново право да Ви върне.

Изпращам Ви своите най-скръпотно благодарности

Руска Аргирова

Обр. 3. Писмо от Руска Аргирова до Йордан Кулеуев от 2 декември 1959 г. (ДА – В. Търново).

Fig. 3. Letter from Ruska Argirova to Yordan Kuleliev of 2 December 1959 (SA – V. Tarnovo).

БЛАГОДАРНОСТ.

14

Музейният съвет и уредничката на къща-музей "Райна Княгина" в Плевнярине се чувствуват морално задължени да изкажат голямото си благо-дерност на др. Йордан Хр. Кулеуев - учител пенсионер, жител на град Търново, заради това, че той с радост се отзова на молбите ни и ни даде следните сведения и предмети за къщата музей, които до тагава грижливо е съхранявал:

- I. Сведения за учителските години на Райна, поп Георгиева в Търново, за което време имаме твърде оскъдни сведения.
- II. Едно ценно писмо на Райна Княгина от 1882 год., изпратено до колежката ѝ в Търново Тодорка Петкова, *учителка в Деветсината гимназия*.
- III. Книгата "Автобиография пенягурской учительницы Райна Георгиевой, пловдивской турчанки Болгарского королевства" Москва 1877 г., която е била оградена рядност.
- IV. Портретче на Райна Княгина *възстановено дрехи от 1882 г.*
- V. Едно писмо от сина ѝ Ив. Дитчев, в което съобщава каква е макарта майка му да остане в Търново като учителка, още през учебната 1888-89 г.

Всичко това е дарение от И. Кулеуев на къщата музей "Райна Княгина" в Плевнярине.

Уредник на музей
Руска Аргирова.

1960 г.

Обр. 4. Благодарствено писмо от 1960 г. (ДА – В. Търново).

Fig. 4. A thank you letter of 1960 (SA – V. Tarnovo).

Обр. 5. Портрет с анотация: „Отъ Панагюрското възстание извъстната Българска геройка Райна п. Георгиева „Райна Княгиня“ (ДА – В. Търново).

Fig. 5. Portrait with a note: „From the Panagyurishte uprising the well-known Bulgarian heroine, Rayna pGeorgieva, “Rayna Knyaginya“ (SA – V. Tarnovo).

Обр. 6 Портрет на Райна Княгиня след Априлското въстание (Къща музей „Райна Княгиня“ – Панагюрище).

Fig. 6. Portrait of Rayna Knyaginya after the April Uprising (Rayna Knyaginya house museum, Pnagyrishhte).

Обр. 7. Портрет на Райна Княгиня от 1901 г. (Къща музей „Райна Княгиня“ – Панагюрище).

Fig. 7. Portrait of Rayna Knyaginya in 1901 (Rayna Knyaginya house museum, Pnagyrishhte).

СРЕБЪРНА КАНИЧКА ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Пламен Събев

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново, сред множество ценности, които са свързани с духовници, участвали в борбата за връщане на българската църковна независимост, е експонирана една интересна старинна каничка, датирана в последната четвърт на XIX в. (Ил. 1.1). В действителност тя е част от постъпила колекция принадлежности, използвани за литургични нужди в манастира „Свето Преображение Господне“ край Велико Търново. Заведена е под № 121 ХИ-П/ТОМ ВрП в отдел „Християнско изкуство“ на РИМ – В. Търново. Във връзка със 150 години от създаването на музея в старопрестолната столица предложих тази културна ценност да се включи в юбилеен каталог (Каталог 2021). Мотивите ми за този избор се основаваха не само на факта, че е изработена от благороден метал, но и затова че притежава високи художествени качества и има историческа стойност. Съществуващата идентификация и описание в инвентарната книга на отдел „Християнско изкуство“ за нея изглеждат твърде кратки, с липсващи точни данни за украса, стил, производител и точна датировка. Това наложи да се направи ново проучване. Освен това възникнаха съществени въпроси за това как такъв ценен съд, изработен от сребро и позлатен, попада в пределите на манастира и дали това е свързано с дарителство по време на Руско-турската Освободителна война от 1877–1878 г.?

Като първа стъпка използвах възможността музейният фотограф да направи професионално заснемане на каничката в специална среда, без рефлекси, с увеличаване на детайлите с подходяща фототехника (Olimpus OM-D E-M5 Mark III, обектив ZD micro 12–50 mm). Още с първите опити се получиха много добри резултати. Всички снимки, направени от различни гледни точки с изкуствено осветление, се отложиха в компютъра с HD резолюция, спомагаща да се определят ръчно изработените орнаменти, степента на износване на метала, дори микроскопичните щемпели на производителя и годината на проверка, гарантиращи качеството на среброто.

Първите данни за тях се регистрират на дъното на съда (Ил. 1.2). В миниатюрно правоъгълно поле, предназначено за идентификация при експорт, на три реда, разчитам няколко щемпела. Първи ред – „84“. Това е стандартното

руско обозначение, т. нар. „золотникова проба 84“, която се равнява на съвременното 0,875 сребро и 0,125 мед от общата маса (Поляков 2000, 133). Втори ред – кирилски букви „ПК“ и герб между тях. Гербът е на Санкт Петербург, с хералдическите символи две кръстосани котви (речна и морска) и поставен в средата скиптър с императорска корона. Под инициалите „ПК“ всъщност се разпознава името на „*пробырен золотник Павел Андреевич Костычев*“. Той бил назначен от руската имперска канцелария за периода от 1873 до 1876 г. (Online Encyclopedia 2018; Shapiro 2021). На третия ред е годината „1875“.

Върху вътрешната страна на капачето, в миниатюрна елипсовидна форма, има втори щемпел „84“ в комбинация с герба на град Санкт Петербург (Постникова-Лосева, Платонова, Улянова 1995, 178). Любопитно е обаче, че до тях е поставен още един щемпел, който до този момент на изследването, остава неидентифициран (**Ил. 2.3**). Бъдещи проучвания могат да допринесат за по-конкретен отговор¹.

На дъното на каничката, в по-малка правоъгълна рамка, са отпечатани инициалите на производителя „*Ф.А*“ (**Ил. 1.3**). Това е финландецът Фабиан Фредерик Алениус (Fabian Frederick Allenius), роден през 1818 г. в Кангасала (Постникова-Лосева, Платонова, Улянова 1995, 191). Съобразно архивите, през 1840 г. този човек се установява в Санкт Петербург и само след 10 години вече е регистриран като дизайнер и собственик на фабрика за бижутерски изделия и домакински съдове от благороден метал (Иванов 2002, 66; Hermann Historica 2008, 56). Странно съвпадение обаче е това, че в годината на нанесена проба върху каничката от Павел Костычев, фабрикантът Фабиан Алениус умира, едва навършил 57 години. Все пак, за периода от 50-те години на XIX в. до неговата смърт, в Руската империя се произвеждат и изкупуват от заможни потребители множество разнообразни скъпи изделия, маркирани с неговите инициали (**Ил. 3.2**). Така днес в престижни колекции и аукциони попадат добре запазени празнично-трапезни съдове от сребро (прибори за хранене, чаши, канички, самовари, огледала с обкови) с марката „*Ф.А*“ (**Ил. 2.1, 2.2, 3.2**)². Те се отличават със своите изчистени форми, без претоварване със сложни декоративни елементи, в противовес с моделите от затихващия стил Барок. По-скоро стилистиката във формите и украсата на този дизайнер е в унисон с тенденциите на неокласицизма.

Необходимо е да припомним, че неокласицизмът (в различните художествени направления, например в живописа: Жак-Луи Давид, Жан Огюст Доминик Енгър) представлява връщане към композиционна чистота и използване на елинистични и древноримски символи и орнаменти (Rosenblum 1985, 123; Chadour, Jorrien 1985, 59). Произведенията от този период служат като примери и дори критика срещу по-ранните разточително триумфиращи и сложни стилове Барок и Рококо. Дори, от философска гледна точка, тези новости на XIX в. в декоративното изкуство могат да се разглеждат като резултати от еволюцията на Просвещението, особено що се отнася до бижутерски стоки в

Западна Европа и имперска Русия. Появяват се стилове: Луи XVI, Robert Adam, Biedermeier (Marquardt 1982, 47). Интересно е обаче какво се случва в големите градове като Москва и Санкт Петербург по отношение на тези новости. Френският неокласицизъм безспорно влияе в дизайна на множество дворцови интериори, предмети, бижута, облекло, живопис, скулптура, декорация. Но едновременно с това остават живите корени на руската култура, те се смесват с новия западен стил и дори доминират чрез типичните стари символи, православна религиозност и/или фолклорни представи (Dorchy, Pomez 2013, 39). Пример за високи постижения в творческата дейност на Фабиан Алениус е изработката на т. нар. „*A vermeil goblet*“, регистриран в Hermann Historica auction, Lot № 1290 (Hermann Historica 2008, 56). Това е наградна купа, надписана на староруски „*Вальтеръ Скоттъ*“, връчвана за високи достижения в областта на литературата през 1878 г. (Ил. 2.1). Реално погледнато тук става дума за гласувано огромно доверие от страна на петербургските академици за изработката на такава ранна и престижна награда. Всъщност защо точно на този шотландски писател е посветена награда и то в руски среди? Оказва се, че романите и поезията на сър Уолтър Скот вдъхновяват и влияят на творчеството на класици като Пушкин и Достоевски, като в този смисъл дори се очертава цяла епоха на възраждане на историческия руски роман (Альтшуллер 1996, 7).

Наградата „*Вальтеръ Скоттъ*“ е изработена след смъртта на Алениус от негов достоен фирмен последовател. В престижните интернет аукционни Christie's и Vitber засичам името Йохан Константинович Алениус (Johan Konstantinovich Allenius), също така бижутер в Санкт Петербург, но с твърде голяма разлика във времето на изработка на сребърните изделия: 1815 г. (Christie's 2008, Lot № 117) и 1898 г., (Vitber 2012, Lot № 10669; Иванов 2002, 66). Няма доказателство за това дали 1815 или 1898 г. са коректно цитирани, а също така не е уточнено Йохан какъв роднина е на Фредерик. В архивите се споменава само, че през 1898 г. той е назначен за „*депутат для осмотра торгово-промышленных заведений в Петербурге*“ (Sinamon 2007, 77; Иванов 2002, 66).

Независимо от това, украсата върху купата „*Вальтеръ Скоттъ*“ се характеризира с изчистване от сложни плетеници и барокови палмети, с фино замрежен фон, маркиране на зони с гладки полета, фризове със зиг-заг елементи, руска къщичка – тип *избà* (*избушка*) с палмети, гръцки колони с бази и капители, и други геометрични модули.

Част от гореописаните украси всъщност са сходни с тези, които са гравирани върху каничката от колекцията на Великотърновския музей. Преглеждайки много други съдове, изработени преди 1875 г. с марката „*FA*“ (а също и след тази дата, до късния XIX в.), предложени за продажба в съвременни интернет аукционни и публикувани каталози (сервизи за хранене, канички за горещи напитки, самовари), установявам прилики във формите и декоративните орнаменти, като например три сервизни съда от 1877 г., предложени за

продажба в аукцион Bukowskis (**Ил. 2.2**) (Bukowskis 2021). Фабриката на Алениус действително предлага разнообразни изделия от благородни метали (най-често с маркирано сребро „84“, отвътре с живачна позлата), като умело в структурата на дръжките зароботва костени пръстенчета, вероятно направени от срязани и полирани бивни на моржове или слонова кост (Dorchy, Romez 2013, 112; Mehrgardt 2013, 1293).

Каничката от музея във Велико Търново в стилово отношение не прави изключение. Тя е направена за напитки (чай, кафе, течна сметана или мляко), но поради универсалния стил и чистота на дизайн е могла да се използва и като свещен съд за приготвяне и изливане на гореща вода в потир за Св. Причастие в Преображенския манастир. Има формата на пресечен конус и солидно дъно за нагриване. Висока е 13 см, с диаметър на капачето 6,3 см, а диаметъра на основата е 7 см. Отвътре сребърните стени са позлатени (**Ил. 2.4**). Отгоре е прикачено капаче за отваряне и вливане на течността. По вертикала на корпуса е запоена елегантно извита дръжка, а от другата страна високо е изтеглен чучур със стеснени краища за изливане на загрялата течност. По дръжката и капачето са зароботени пръстенчета от полирана светложълта животинска кост (вероятно бивни на морж). Отгоре и близо до основата на корпуса, както и по лицевата част на капачето, са гравирани фризове с повтарящи се геометрични мотиви. По лицевата страна те са общо 9 модула, оформени само от прави линии и широко разтворени ъгли. От двете страни се виждат контури на традиционна дървена руска къщичка с кръстосани летвички в най-високата част на стряхата, тип *избушка* (**Обр. 1**). Върху лицевата страна на капачето са вплетени две звезди с по 8 лъчи, а в тях са вписани кръстчета (**Обр. 2**). Страничните зони, между краищата на лъчите, са радиално позиционирани разтворени ъгълчета и двусъставни съединителни елементи (**Ил. 3.1**).

Съществена част от настоящото изследване е да се опитам да открия личността, която донася или подарява каничката и с това допринася за увеличаване богатството на манастирската обител, разположена край град Велико Търново. Не е задължително съдът да е пристигнал на българска територия скоро след пробата на Павел Костычев през 1875 г. Подобен тип стоки, поради високите цени, могат да останат непродадени в магазините в Санкт Петербург за години.

Фактически през Освободителната война (1877–1878 г.) Преображенският манастир е превърнат в болница, където за ранените войници активно се грижат представители на Червения кръст. Тогава времената са напрегнати и изпълнени с трудности, едва ли точно тогава е направена покупката или дарението. Подобен тип съдове се представят като израз на заможност и авторитет след военни затишия. Каничката, след като е била донесена (подарена?) в манастира, най-вероятно е била пазена в трезор или в заключен шкаф (Чаушев 2020, 58), а само по време на тържествени литургии, при наличие на виши свещенослужители и високопоставени гости, тя се е ползвала за топлина. Това е

традиционен начин, при който в олтара, по време на изпълнението на *каталѐтасма*, след освещаване, първосвещеникът излива горещата вода в потира със Светите дарове и възглася: „*Вонмем. Святая святым. Благословенна теплота святых Твоих*“. Ритуалът предполага внимание и пазене както от изливане, така и на самия свещен съд. Поради тези обстоятелства днес каничката е в сравнително добро състояние, без значителни повреди и протърквания, видимо запазена дори във вътрешната част, където е покрита с тънък слой злато.

Свещеноиконом Асен Петков през 70-те години на ХХ в., преглеждайки старите кондики и други оригинални документи, прави мащабно проучване за историята на Великогърновската епархия. Резултатите завещава в непубликувани записки, набрани на печатна машина през 1980–1981 г. Сред множеството данни той обръща внимание на една личност, която най-много, след отец Зотик, допринася за забогатяването на Преображенския манастир. Става дума за архимандрит Никифор. Той бил игумен на обителта за периода от 1878 г. до часа на своята смърт през 1897 г. Родом е от село Ганчовец, Дряновско. Бил най-образованият и благочестив схимонах измежду братята, поради което се ползвал с голяма почит и уважение. Митрополит Иларион Макариополски лично го ръкополага за йеромонах. Друга видна личност – митрополит Климент (Васил Друмев) го въвежда в чин архимандрит (Петков 1980–1981, 181; Петков 2017, 155–160). Изобщо, от архивите става ясно, че този човек се ползва с доверие сред обществото, разполага с пари и пътува до далечни духовни центрове като Атон, Египет и Йерусалим. В този смисъл Асен Петков пише следното: „...*йеромонах Кирил Денчев, наследник на Никифор. Като такъв по това време, заедно с отец Никифора, той е ходил на Св. Гора, Синая и Божи гроб.*“ (Петков 1980–1981, 183).

Несъмнено това е личност, която е носила от далечните пътешествия за собствения си манастир богати дарове. Нищо чудно да е пътувал и до Русия. Асен Петков също така многократно отбелязва че: „*През време на неговото игуменствуване Преображенският манастир достигнал до най-голяма висота в материално и духовно отношение.*“ (Петков 1980–1981, 182). В контекста на тези търсения е редно да добавя и едно друго интересно обстоятелство, което също така не бива да се пренебрегва. Асен Петков, преглеждайки личния тефтер на архимандрит Никифор, цитира един негов спомен:

„*В тази същата 1884 год. месец юлия на 9 ден, благоволи Негово Величество любезния Княз Александър Александрович I-ви Български княз, да поживее в манастиря ни 21 ден за променение на въздуха със се сичката свита и на тръгване си подарява КРЪСТ за покачване на шия.*“ (Петков 1980–1981, 200).

Това означава, че към пъзела от неизвестни се добавя още един съществен елемент. Несъмнено това е голяма чест и знаменито събитие, личност от най-висок ранг в българското общество, Александър I Батенберг (1879–1886 г.), да пребивава 21 дни в манастира³. Подаряването на личен нагръден кръст

несъмнено е знак за висока признателност и това е направило силно впечатление на монасите, но дали е било само това? Бъдещи проучвания, конкретно преглеждане на личните записки на отец Никифор могат да хвърлят повече светлина по отношение на великодушните дарения, натрупани в манастира през тези години. Сред тях би могла да бъде записана и въпросната сребърна каничка.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Относно неразпознатият щемпел могат да се направят различни предположения. Проблемът е в това, че той не е достатъчно четливо отпечатан. Лично на мен ми изглежда като класически тип допоясно изображение на девойка, повдигнала над главата си своята ръка, с извивка на китката надолу, към спуснати дълги коси. Възможно ли е това да е вдъхновено от живописните творби на Жан Огюст Доминик Енгър (Jean-Auguste-Dominique Ingres) *La Source* (Изворът на пролетта, 1856 г., днес в Musée d'Orsay) и *Venus Anadyomene* (Венера, 1848 г., днес в Musée Condé)? В тези две картини всъщност се повтаря един и същ жест на женските ръце, както в щемпела. Красивите девойки се превръщат в образци за неокласическо изящество, достатъчно популярни в Западна Европа и Русия още през 50-те години на XIX в. и тиражирани в различни сфери на изобразителните изкуства (плакати, гравюри, по-късни живописни варианти на същата тема за Афродита). Възможно е това да е щемпел, създаден от ученик или син на Алениус, защото, както вече отбелязах, през 1875 г. той умира. Наследникът поема ръководството на фабриката и съответно може да се предположи, че придава нов облик на изделията с експортна цел. Липсват обаче подробни данни в тази насока. Освен това, не бива да бъде изключена възможността това да е някаква по-късна маркировка, нанесена извън пределите на Русия.
- ² В контекста на настоящото изследване попаднах на различен тип образци от втората половина на XIX в. с общи художествени характеристики. Става дума за аукциони, в които на високи цени се предлагат сребърни изделия с марката „F.A“ (Sothebys 2004; Schuller Auktionen 2014; Sworders 2017; Baltic Auction Groop 2019; Русский кубок 2020; Salvgräti röngas 2020; Beussant Lefevre 2020; Hampel 2020).
- ³ Изказвам благодарност на доц. д-р Николай Кънев, декан на Исторически факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ за историческите насоки и критически забележки в настоящото изследване.

ЛИТЕРАТУРА

Альтшуллер 1996: М. Г. Альтшуллер. Эпоха Вальтера Скотта в России. Москва, 1996.

Иванов 2002: А. Н. Иванов. Мастера золотого и серебряного дела в России (1600–1926). Руководство для экспертов – искусствоведов. Т. I. Москва, 2002.

Каталог 2021: Каталог 150 години Регионален исторически музей – Велико Търново. В. Търново, 2021 (под печат).

Петков 1980–1981: А. Петков. История на Великотърновската епархия. Т. I. В. Търново, 1980–1981 г. (текст на печатна машина). – Научен архив на Регионален исторически музей – В. Търново.

Петков 2017: П. Петков. Митрополит Климент Тырновский – болгарский православный архиерей и государственный деятель (1841–1901). – В: Первый международный конгресс православных ученых. Евангельские ценности и будущее православного мира. „Наука и Православие: стратегии развития“. 20–26 февраля, 2017. Велико Тырново, Болгария. Воронеж, 2017, 155–160.

Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995: М. М. Постникова-Лосева, Н. Г. Платонова, Б. Л. Ульянова. Золотое и серебряное дело XV–XX веков [территория СССР]. Москва, 1995.

Поляков 2000: А. В. Поляков. Проба – качество благородных металлов. – Нумизматический сборник, 7, 2000, 128–136.

Русский кубок 2020: Русский серебряный кубок. Серебро 84-й пробы, золочение, гравировка. Клеймо мастера Фабиана Фредерика Аллениуса, Санкт-Петербург, середина 19-го века. Lot 73. – <https://veryimportantlot.com/en/lot/view/russkij-serebranyj-kubok-332902> (извлечена информация на 16.04.2021 г.).

Чаушев 2020: П. Чаушев. Заклучващи системи в българските земи през XVI–XIX в. – Сборник Градиво за изследване на традициите. В. Тырново, 2020, 46–61.

Baltic Auction Groop 2019: Baltic Auction Groop. Russian silver creamer in neoclassical style. – <https://online.bag-auction.eu/listing/russian-silver-creamer-in-neoclassical-style/> (извлечена информация на 16.04.2021 г.)

Beussant Lefèvre 2020: Beussant Lefèvre. Theière de forme ronde montée sur bâte en argent niellé. Lot 304. – <https://www.beussant-lefevre.com/lot/26008/5782852> (извлечена информация на 16.04.2021 г.).

Bukowskis 2021: Bukowskis online auction. A Russian 19th century parcel-gilt three-piece coffee-set, possibly of Fabian Allenius, St. Petersburg, 1877. – <https://www.bukowskis.com/en/auctions/586/603-a-russian-19th-century-parcel-gilt-three-piece-coffee-set-possibly-of-fabian-allenius-st-petersburg-1877> (извлечена информация на 16.04.2021 г.).

Chadour, Joppien 1985: A. Chadour, R. Joppien. Schmuck I and II, Kataloge des Kunstgewerbemuseum Köln – band X. Köln, Germany, 1985.

Christie's 2008: Christie's Live Auction. Russian Works of Art A pair of silver-gilt, plique-à-jour and cloisonné enamel goblets, 7630, Lot 117, 2008. – <https://www.christies.com/lot/lot-5151567/?intObjectID=5151567&lid=1&From=salesummery&sid=a3374c2a-8350-440e-8a96-660b0308b7a2> (извлечена информация на 16.04.2021 г.).

Cinamon 2007: D. Sanders Cinamon. All About Antique Silver with International Hallmarks. San Bernardino, 2007.

Dorchy, Pomez 2013: L. Dorchy, O. Pomez. Pichet rectangulaire en argent inspiré d'un modèle anglais et portant des armoiries gravées non identifiées. – Millon Catalogue Art Russe & Historia. Paris, 2013.

Hampel 2020: Hampel Auction Russische Kunst. Sankt Petersburger Deckelpokal. Lot 676. – <https://www.hampel-auctions.com/a/Sankt-PetersburgerDeckelpokal.html?a=71&s=127&id=65925&g=Russische-Kunst> (извлечена информация на 16.04.2021 г.).

Hermann Historica 2008: Hermann Historica München Auction. Sir Walter Scott Prize 1878, Fabian Frederick Allenius. – <http://www.hermann-historica-archiv.de/auktion/hhm56.pl?f=>

KAPITEL&c=RUSSIAN+SALE&t=temgroup_o_GB&start=281&dif=20&db=kat56_o.txt
(изтеглена информация на 16.04.2021 г.).

Marquardt 1982: B. Marquardt. Schmuck, Klassizismus und Biedermeier 1780–1850 Deutschland, Osterreich, Schweiz. Munich, 1982.

Mehrgardt 2013: S. Mehrgardt. Becher. St. Petersburg. Um 1859. Fabian Fredrik Allenius. – 321. Auktion Europäisches Kunstgewerbe. Köln, 2013.

Online Encyclopedia 2018: Online Encyclopedia of Silver Marks, Hallmarks & Makers Marks. – https://www.925-1000.com/Frussia_assay_02.html (изтеглена информация на 16.04.2021 г.).

Rosenblum 1985: R. Rosenblum. Jean-Auguste-Dominique Ingres. London, 1985.

Shapiro 2021: Shapiro Auctions. A Russian silver and champleve enamel presentation set, Moscow, 1874. – <https://www.lofty.com/products/a-russian-silver-and-champleve-enamel-presentation-set-moscow-1874-1-111btk> (изтеглена информация на 17.04.2021 г.).

Salvräti rõngas 2020: Salvräti rõngas, Tsaari-Venemaa. Lot 25. – <http://vmantiik.ee/salvr%C3%A4ti-r%C3%B5ngas-tsaari-venemaa-0> (изтеглена информация на 16.04.2021 г.).

Schuller Auktionen 2014: Schuller Auktionen. Russische Teekanne. Lot 4352. – <https://www.schulerauktionen.ch/de/items/134-4352-russische-teekanne> (изтеглена информация на 16.04.2021 г.).

Sothebys 2004: Sothebys Fine Jewels. A silver covered tankard, Fabian Allenius, St. Petersburg, 1874. Lot 322. – <https://www.sothebys.com/fr/auctions/ecatalogue/2004/russian-sale-104110/lot.437.html> (изтеглена информация на 16.04.2021 г.).

Sworders 2017: Sworders Fine Art Auctioneers A Russian silver coffee pot. Lot 528. – <https://www.sworder.co.uk/auction/lot/528-a-russian-silver-coffee-pot/?lot=192674&sd=1> (изтеглена информация на 16.04.2021 г.).

Vitber 2012: Vitber Art & Antiques auction. Knife, silver, 84 standart, Johan Allenius, 1898, 53.8 g, St. Petersburg, Russia. Lot. 10669, 2012. – <https://www.vitber.com/en/lot/10669> (изтеглена информация на 18.04.2021 г.).

A SILVER JUGLET FROM THE COLLECTION OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Plamen Sabev

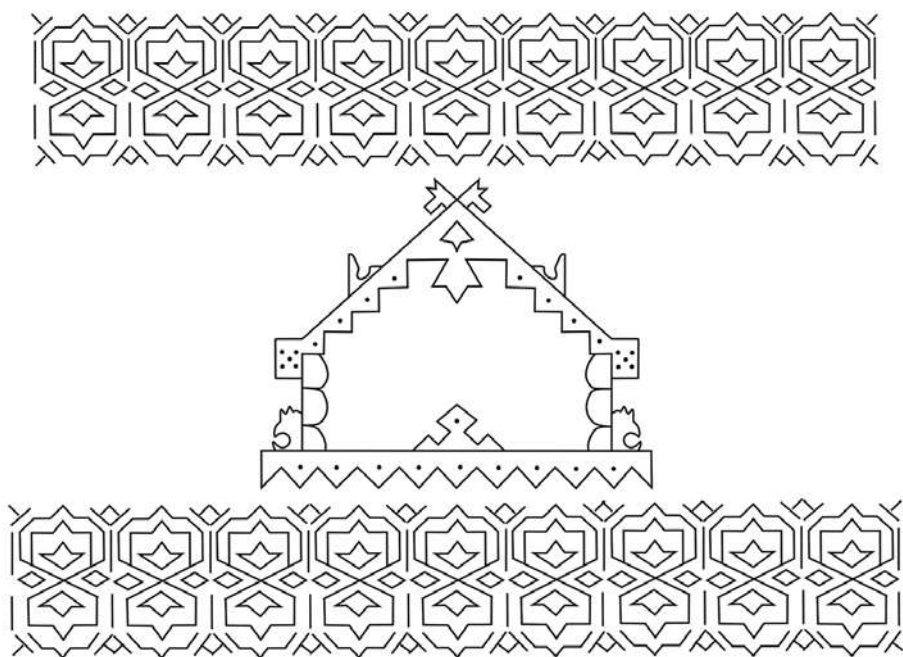
(Abstract)

In the collection of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo there is a Russian silver juglet, which stands out with its workmanship, and is also of great historical value (**III. 1.1**). At the very end of the 19th c. it was used for liturgical purposes in the Transfiguration Monastery near Veliko Tarnovo. There are stamps on the bottom of this vessel (**III. 1.2, 1.3**). Several stamps can be identified in three lines in a miniature rectangular frame, designated for export data. Line 1 – “84” (the standard Russian designation for the modern 0.875 silver and 0.125 copper of the total mass). Line 2 – the Cyrillic letters “PK” can be seen and there is a coat of arms in between them. This is the coat of arms of St. Petersburg with the heraldic symbols of two crossed anchors and a sceptre with an imperial crown placed in the middle. The “PK” initials, indeed, stand for the name of the goldsmith Pavel Andreevich Kostychev. The Russian Imperial Chancellery appointed him an inspector on the quality of precious metals, for the period from 1873 to 1876. Line 3 – contains the year “1875”. Moreover, “FA” the initials of the producer are also stamped on the bottom in a smaller rectangular frame (**III. 1.3**). This is the Finn Fabian Frederick Allenius, jeweller – a manufacturer, established in St. Petersburg as early as the 40s of the 19th c. His branded products are famous worldwide and at present are on offer in expensive auctions.

On the inside of the lid, in a miniature elliptical frame, the “84” stamp was also struck again in combination with the coat of arms of St. Petersburg. Next to them there is another stamp, which, at this point of the study, remains unidentified (**III. 2.3**.)

Neoclassic trends can be noticed in the artistic design and the decorative scheme of this silver vessel. Friezes with repeating geometric motifs are engraved at the top and near the base of the body, as well as on the surface of the lid. On the obverse there is a total of 9 modules, formed only by straight lines and wide open angles. On both sides you can see the outlines of a traditional wooden Russian house with crossed small laths at the highest point of the eaves, of the *izbushka* type (small log houses) (**Fig. 1, 2**). On the front side of the lid there are two interwoven stars with 8 rays each, and crosses inscribed in them (**III. 3.1**). The juglet was, certainly, intended to contain drinks, yet, due to its universal style and pure design, it was used only as a sacred vessel to prepare and pour hot water into a chalice for the Holy Communion (warmth).

Historically, it is believed that the abbot of the Transfiguration Monastery located near Veliko Tarnovo, Archimandrite Nicephorus, had personally contributed to increasing the monastery wealth, this juglet being one of many pieces. He was the abbot of the monastery from 1878 till the time of his death in 1897. Alternatively, the valuable vessel might have been donated personally by the first Bulgarian Prince, Alexander of Battenberg (1879–1886), who spent 21 days in this Bulgarian monastery in July 1884. The matter is still under research.

Обр. 1. Графична разгъвка на украсата по стените на каничката от колекцията на РИМ – Велико Търново.

Fig. 1. Graphic design of the decoration on the walls of the juglet from the collection of RИM – Veliko Tarnovo.

Обр. 2. Декоративни елементи по лицевата страна на капачето на каничката от колекцията на РИМ – Велико Търново.

Fig. 2. Decorative elements in the front side of the lid of the juglet from the collection of RИM – Veliko Tarnovo.

ТРАДИЦИОННИТЕ НАРОДНИ СВЕТИЛИЩА –
„МЕСТА НА ПАМЕТ“.
„ПЕТРОВСКИЯТ КРЪСТ“ НА СЕЛО ДИМИТРОВЦИ,
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Миглена Петкова

При теренни етнографски изследвания в Килифаревския район беше регистрирано непубликувано до момента в научната литература оброчище. Става въпрос за т. нар. „Петровски кръст“, намиращ се в село Димитровци, в непосредствена близост до гробищния парк на селището, на североизток от него. То е маркирано с два паметника – плоча и кръст (Ил. 1). Първият представлява каменна плоча с неправилна форма, силно повредена (Ил. 2). Изработена е от местен камък – пясъчник, с размери: дължина на основата 0,70 м, височина 1,10 м, дебелина 0,12 м. Украсата е представена от кръст, тип „латински“, оформен чрез вдълбаване повърхността на камъка. Плочата е без надписи, което до известна степен затруднява нейното датироване. На базата на съществуващите методи за анализ може с приблизителна точност да бъдат определени хронологични граници на поставяне на каменната плоча и начало на функциониране на оброчището. При определяне годината на поставяне на маркера на светилището е необходимо да се вземат под внимание два основни фактора. Първият е свързан с наличната информация относно възникване на колибарски поселения по северните склонове на Средна Стара планина и по-конкретно около прохода Хаинбоаз. Вторият – аналогията с оброчни паметници от такъв тип с доказана датировка.

В научната литература съществуват данни, които доказват че процесът на заселване в посочената територия е пряко свързан със съдбата на селищата от Търновската предбалканска котловина през XV–XVI в. и по-специално с основното селище, охраняващо прохода Хаинбоаз – Килифарево (Андреев, Лазаров, Иванова 1987, 57–59, 126, 127; Георгиева 1979; Драганова, Станева 1977, 38–64; Иванова 1996, 5–11; Калицин, Мутафова 2003, 71, 100, 124; Мутафов 1985, 251–259; Мутафов 1991а, 159–182; Мутафов 1991б, 19–22; Станев 1993; Топузанов 2006; Цветкова 1956, 75–81). Приведеният фактически материал, информацията от османските документи, археологическите проучвания, селищните предания и легенди на практика показват, че съществува една приемственост в селищния живот от българското средновековие и едно-

временно с това се очертават тенденциите за развитието му през следващите векове. Документално е засвидетелствано оцеляването на 70 селища, сред които фигурира и Килифарево. Съществуват проучвания, според които от 127 полски и предпланински селища и прилежащите им землища от Търновския край в 105 са открити следи от средновековни поселения. На практика, още в първото столетие на османското владичество, са възстановени селища около столицата на Втората българска държава (Мутафов 1985, 162).

Най-ранните селища на населението, живеещо в предпланинските и планински части на Средна Стара планина трябва да се свържат с необходимостта от поддръжка и охрана на четирите прохода – Тревненския, Хаинбоазки, Твърдишки и Железни врата, за които съществуват данни, че са използвани още през ранновизантийския период. Военно-стратегическото им значение се запазва и по време на Втората българска държава. Освен историческите данни за това свидетелстват и достигналите до наши дни предания и легенди, свързани с охраната и съществуването на селища в Балкана през XIII–XIV в.

След завладяването на българските земи и включването им в състава на Османската империя проходите продължават да имат първостепенна роля за осъществяване и поддръжане на връзка между земите от двете страни на Балкана, както и за комуникацията между възникналите малки поселения в планинските части. На базата на данъчните регистри и локализираните оброчни паметници може сравнително точно да се възстанови процеса на възникване на селищата, разположени по северните склонове на Средна Стара планина, около Хаинбоазкия проход, към което спада и Димитровци. Отправната точка за анализ е Килифарево, което има първостепенна роля при охраняване на прохода още по време на Второто българско царство, а през османския период запазва функциите си на дервентджийско селище. В началото на XV в. Килифарево е с население около 300 души, в средата на XVII в. – около 1300, а през втората половина на XVIII в. населението рязко намалява на около 980 души, независимо че в него са регистрирани много преселнически семейства (Мутафов 1985, 251–259). В регистъра за джизие на Килифарево от XVII в. са отбелязани редица рядко срещани имена – Деветак, Дупин, Гащо, Райко, Първо, Семко, Бижо, Бойо, Боян, Диман, Малчо, Маной и др. В следващите десетилетия, вследствие на кърджалийските размирици, голяма част от населението от полските и предбалкански територии търси убежище в Балкана. Така в края на XVIII в. и началото на XIX в. възникват множество махали и колиби, разположени около прохода Хаинбоаз. Съпоставяйки техните наименования, става видно, че наред с непознатите названия на селища, се срещат имената от регистрите на същите тези първи заселници, дали названията на много от колибите и махалите – Деветаци, Горни и Долни Дупини, Радковци, Гащевци, Райковци,

Първовци, Семковци, Бижовци, Бойовци, Бояновци, Велковци, Димановци, Маноя, Малевци, Габровци, Димитровци и т. н., възникнали по пътя на патронимната сигментация (Мутафов 1991а, 166; Петкова 2020, 18).

В контекста на настоящото изследване е необходимо да се уточни, че намирайки убежище в закътаните места на Балкана, първите заселници започват да маркират своите сакрални територии – на дома, селището, землището. Една от първите задачи е да отвоюват „дивата“ част от природата и да я превърнат в „културно“ усвоена. Успоредно с изграждане на места за живеене, те определят и своите свещени пространства, израз на духовни потребности. Така, традиционно, всяко колибарско селище, още при възникването си, изгражда своето (едно или няколко) оброчище. Много точно и прецизно се определя сакралното място, което е специфично за отделните територии. По принцип в планинските и полупланински райони за поставяне на оброчни маркери се избират хълмове, малки или големи върхове. Хората бележат народните светилища със знаци – антични архитектурни детайли, блокове с изсечен кръст, дървени кръстове, каменни плочи, колони и др. Наред с църкви и манастири те представляват част от системата на християнското сакрализиране на българската територия (Мутафов 1989, 148; Топузанов 2006, 27; Петкова 2016, 30–31). Запазените оброчни паметници хронологически се свързват с най-вече периода на Българското възраждане. Със завладяването на българските земи от османските нашественици, държавата и нейните институции престават да съществуват като обществена организация, а религиозната власт е съсредоточена в ръцете на Вселенската патриаршия и една от възможностите за самосъхранение, идентификация и разграничаване на местното население от „другите“, „чуждите“ се оказва вярата на ниво фолклорно християнство. То се проявява чрез ритуалните практики, свързани с народните светилища на локално равнище (Петкова 2014, 329). В това отношение не прави изключение и оброчището „Петровски кръст“ на село Димитровци, маркирано с два паметника.

По отношение на аналогични паметници, локализирани в близост до „Петровския кръст“, интерес представляват оброчищата на село Големаните, маркирани с по два паметника – съответно стара плоча от края на XVIII – началото на XIX в. и нова от края на XIX в. (Петкова 2016, 247–249). По тип и хронология старите оброчни паметници са сходни с каменната плоча от село Димитровци.

Направеният анализ дава възможност да се очертаят приблизителните граници на поставяне на каменната плоча и началото на функциониране на оброчището. Както беше отбелязано, основните задачи на първите заселници са да очертаят сакралните пространства – на дома, селището, землището. Т.е. годините на първоначалното заселване на практика съвпадат с периода на възникване на оброчището и поставяне на маркера. Тезата се допълва и от аналогията с оброчните плочи от село Големаните с доказана датировка (Петкова 2016, 247–250). Въз основа на горепосоченото се налага изводът, че каменната плоча

е поставена в периода края на XVIII – началото на XIX в. От тогава започва да функционира и оброчището „Петровски кръст“ на село Димитровци.

Характерна особеност на сакралните обекти е тяхната приемственост. Маркирането им, с малки изключения, не е прекъсвано през годините. В случай, че вследствие на атмосферни влияния или човешки посегателства се наруши целостта на паметника, местната общност, която го поддържа, изгражда нов в непосредствена близост или използва част, вграждайки я в новия. По този начин енергията и силата му се запазват и пренасят във времето. Тази традиция е съхранена и при „Петровския кръст“. В близост до повредената стара оброчна плоча, сравнително по-късно, е поставен каменен кръст (**Ил. 3**). Според формата си той спада към типа „латински“ кръст, вариант на „Голготски“, с правоъгълни горно и странични рамене и разширяващо се долно рамо със стъпаловидна, дъговидно извита форма. Размерите на оброчния паметник са: височина 0,87 м, ширина 0,65 м, дебелина 0,15 м. Изработен е от местен камък – пясъчник. Основната техника при обработката на каменния кръст е графичната, която позволява надпис и декорация. Надписът е нечетлив, различават се отделни букви на новобългарски език. Въпреки очевидните повреди от атмосферните условия, сравнително добре се разчита годината на поставяне – 1880.

Оброчището „Петровски кръст“ е част от микрокосмоса на населението от Килифаревския район, допълващо пъзела от история и фолклор на местните балканджии. Неговото датиране затвърждава информацията от историческите източници за началния етап на възникване и развитие на селищата от Килифаревския район и в частност на колибарското селище Димитровци – края на XVIII – началото на XIX в.

Наличието на двата оброчни паметника са доказателство за съхраняване и приемственост на традицията, за значението на „Петровския кръст“ за конкретната селищна общност. Обредността, свързана с поставянето, честването и поддържането на култовия обект въплъщава в себе си основни черти от бита и душевността на местното население. И не на последно място регистрирането на оброчището обогатява картата на „места на памет“, съхраняващи локалната история и идентичност на населението от Централния Балкан.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Лазаров, Иванова 1987: Й. Андреев, И. Лазаров, М. Иванова. Асимилаторската политика на османските завоеватели във Великотърновския край. София, 1987.

Георгиева 1979: В. Георгиева. Миграционни процеси за Великотърновско от Освободителната война до началото на XX в. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 96–105.

Драганова, Станева 1977: Т. Драганова, С. Станева. Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на османското владичество. – Годишник на музеите от Северна България, X, 1977, 38–64.

Иванова 1996: М. Иванова. Патронимичното название на балканското село и неговото значение за социалното му устройство. – В: Народна култура на балканджиите. А. Гоев (Ред.). I. Габрово, 1996, 5–11.

Калицин, Мутафова 2003: М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновската каза. В. Търново, 2003.

Мутафов 1985: В. Мутафов. Османски документи за административния статут, социален, стопански и етнически облик на Килифарево в края на XVII и началото на XVIII в. – В: Юбилеен сборник на Великотърновския университет. В. Търново, 1985, 251–259.

Мутафов 1989: В. Мутафов. Възрожденска каменна пластика във Великотърновския край. – Годишник на музеите от Северна България, XV, 1989, 137–150.

Мутафов 1991а: В. Мутафов. Поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край в края на XIX и началото на XX в. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VI, 1991, 159–182.

Мутафов 1991б: В. Мутафов. Поселищен облик на планинската част на Търновския край. – В: Народна култура на балканджиите. А. Гоев (Ред.). II. Габрово, 2001, 19–21.

Петкова 2014: М. Петкова. Оброчищата между езичество и християнство. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2014, 327–338.

Петкова 2016: М. Петкова. Българска оброчна пластика. В. Търново, 2016.

Петкова 2020: М. Петкова. „Разказаната идентичност“. Селищната памет на балканджиите от Килифаревския район в разкази, предания и легенди. В. Търново, 2020.

Станев 1993: Н. Станев. История на Търновската предбалканска котловина. София, 1993.

Топузанов 2006: И. Топузанов. Сакралните кръгове. В. Търново, 2006.

Цветкова 1956: Б. Цветкова. Принос към изучаване на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI в. – Известия на Института за българска история, VI, 1956, 75–81.

TRADITIONAL POPULAR SANCTUARIES – “PLACES OF MEMORY”.
“PETROVSKY CROSS” IN THE VILLAGE OF DIMITROVTSI,
VELIKO TARNOVO REGION

Miglena Petkova

(Abstract)

The purpose of this announcement is to register and publicize Petrovsky Cross consecrated ground in the village of Dimitrovtsi, Veliko Tarnovo region. It is one of the few surviving popular consecrated grounds that have not been studied, part of the microcosm of the population inhabiting the examined territory, which completes the history and folklore puzzle of the local Balkan population. Its dating confirms the information recorded in historic sources in relation to the emergence and development of the settlements in the Kilifarevo region and in particular of the hamlet of Dimitrovtsi in the late 18th – early 19th centuries.

The two votive monuments indicate that the tradition has survived, that Petrovsky Cross is of significance for this particular local community. Moreover, the registration of the consecrated grounds completes the map of the “places of memory”, preserving the local history and identity of the population in the Central Balkans.

УЧИЛИЩЕ-ПАМЕТНИК „МИТРОПОЛИТ ИЛАРИОН МАКАРИОПОЛСКИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Атанаска Стамболийска

На 21 декември 1923 г. Министерството на народното просвещение, ръководено от Александър Цанков, изпраща писмо до директорите на учителските институти, гимназиите, педагогическите и реалните училища, и окръжните училищни инспектори, с което ги уведомява, че в столицата е основан комитет във връзка с подготовката за тържественото отбелязване на 50-годишнината от смъртта на митрополит Иларион Макариополски (1812–1875 г.). Комитетът има идея да се издаде биографичен труд за живота на висшия духовник и сборник в негова чест, в столицата да бъде издигнат негов паметник, а в Елена, родното място на Иларион Макариополски, да се построи училище, което ще носи неговото име. Учреденият Централен комитет в София, с почетен председател митрополит Максим и председател проф. М. Арnaudов, заявява че ще търси съдействието на общинските и училищни власти, и на духовенството, за да може на територията на страната да бъдат сформирани и други местни комитети, които със своята дейност да подкрепят предприетата инициатива (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 3, л. 13).

Търновци подкрепят идеята и три месеца по-късно, на 12 април 1924 г., основават търновския комитет „Иларион Макариополски“. Членове на комитета в старата столица са окръжният управител Ю. Пенчев, окръжният училищен инспектор Н. Кушев, председателят на окръжната постоянна комисия Т. Бончев, общинският кмет Д. Юрданов и финансовият ревизор на митрополията А. Жеков. За председател е определен търновския митрополит Филип. (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 4.) Два дни по-късно, на 14 април 1924 г., членовете му изпращат своето официално становище към централния комитет в София. От началните редове на текста се вижда, че търновските дейци изявяват готовността си да сътрудничат за осъществяване на благородното дело, а именно да се почете паметта на изтъкнатия български духовник. В писмото си те обаче споделят и неразбирането, и недоумението си относно искането мястото на издигане на паметника да бъде в София, а не във Велико Търново – град, с който Иларион Макариополски е духовно свързан. Обосновано изразяват и своите съображения: „*Митрополит Иларион Макариополски в своята дейност и борба не е мал нищо общо със София или пък да е ходил някога в нея... В борбите по*

църковния въпрос Търново е държало едно от най-първите места след Цариград. След провъзгласяването на независимостта на българската църква, учредяването на българската екзархия и закрепването ѝ, Иларион Макариополски бе избран за търновски митрополит и през септември 1872 г. пристигна в старопрестолния град Велико Търново, тържествено посрещнат от цялото си паство и пръв през дългото робство възседна на престола на древните български йерарси. Тук той продължи да служи на народа и църквата, положи основите на самоуправлението на епархията си, обходи я и навсякъде пръска светлина, съзнание и народна свяст, като на много места по негово настояване се откриха училища и се построиха нови училищни здания. Той въздигна в епархията си и първото българско Богословско училище в Петропавелския манастир... Изобщо той извърши дела, които го обезсмъртяват и неразривно свързват с Търново... Иларион Макариополски свърши своя земен път като Търновски митрополит, гдето спомените за него още се носят от уста на уста...“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 1). В писмото членовете на търновския комитет подчертават мястото и значението на Търново като водещ духовен център през епохата на Средновековието и продължаващите традиции през Възраждането. В заключение обществениците подчертават, че се надяват Централният комитет в София да удовлетвори тяхната молба, а именно: „*първият паметник издигнат по случай 50-годишнината от смъртта на Иларион Макариополски, първият търновски йерарх след тъмното робство, да бъде построен в престолния му град...*“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 1).

Явно в София не бързат с отговора, тъй като две седмици по-късно, на 28 април 1924 г., от Велико Търново изпращат ново писмо до Централния комитет, в което се настоява да се даде отговор на молбата им за издигане на паметник на видния духовник в старата столица, защото „*намъ предстои твърде много организаторска работа*“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 6). За даденото съгласие от Централния комитет, първият паметник на митрополит Иларион Макариополски да се издигне във Велико Търново, се разбира в писмо от 23 юли 1924 г., разпратено до кметовете, учителите и свещениците на Търновска епархия и подписано от председателя на търновския комитет митрополит Филип. В него се казва: „*Централният комитет „Иларион Макариополски“ в София, поради ред исторически, културни и национални основания е обещал вече да бъде издигнат първия паметник на великия труженик в старата столица...*“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 7). В писмото се призовава „*всички административни, училищни и църковни органи в епархията да проявят особени грижи и старание за учредяването даже и в най-последното селище на същата местни комитети...*“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 7). Търновският комитет възлага на общинските кметове, учителството и свещеничеството да подпомогнат учредяването на комитети в отделните селища и „*влизайки като членове на същите комитети, да прис-*

търпят веднага на работа, като обяснят на населението големите национални и културни заслуги на Макариополски и приканят същото, с каквото може да подпомогне издигането на паметника...“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 7).

Следващите редове на писмото дават и отговор на въпроса за вида на самия паметник. Изявените общественици на старата столица обсъждат и вземат решение първият паметник да не е барелеф или монумент, самотно стоящ някъде в града и често пъти подминаван от населението, а да бъде различен като замисъл, олицетворяващ духа, живота и дейността на митрополит Иларион. Идеята на търновския комитет е *„този паметник да бъде една от прогимназиите на града, която ще носи името на Макариополски и със своя стил, мозайки и барелефи ще напомня някои моменти от живота на великия покойник“*. Управниците и интелектуалците в града, както и духовенството в епархията много точно са оценили значението на делата на Иларион Макариополски за духовното, просветно и обществено развитие на града и държавата. Стремят се населението да пази жив спомена за него. Паметникът-училище, който ще се построи, ще бъде символ на стремежа към просвета, който притежава българинът. В писмото се подчертава, че по този начин поколенията ще отдадат своята признателност към делото на търновския митрополит, който *„положи извънредно много грижи за откриването на всякъде училища из епархията и по негова инициатива се построиха не малко училища. Той въздигна и първото българско богословско училище в Петро-Павловския манастир“* (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 8). С идеята за построяването на нетипичен и различен паметник за преклонение и възхвала, търновската общественост изразява готовност и демонстрира желанието си да следва просветното дело на митрополит Иларион Макариополски.

Идеята за построяване на сграда за училище се заражда няколко месеца по-рано. В протоколите на Градския общинския народен съвет от 19 февруари 1924 г. е отбелязано, че кметът докладва, че *„вследствие на писмо на търновския окръжен училищен инспектор от 9 февруари 1924 г., да се посочат в съгласие с училищното настоятелство няколко места в града, да могат да послужат за построяване на нови прогимназиални здания.“* (ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 96, л. 97). След оживени дискусии сформираната комисия изказва следното мнение: *„За място на прогимназията се посочват следните места: на мястото при църквата Св. Богородица, включващо къщите на х. Славчеви, Н. Селвели и др; и на мястото над Марно поле, сега общинска овощна градина.“* (ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 96, л. 99). От протокол на комисията, с дата 6 март 1924 г., става видно, че членовете ѝ решават тя да бъде построена на мястото на общинската овощна градина. По-късно, на заседание на 4 юни 1925 г., е записано, че бъдещата прогимназия ще носи името на Иларион Макариополски (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 23, л. 97).

Отбелязването на годишнината от смъртта на българския йерей се оказва удобна и подходяща възможност да се увековечи името на митрополит Иларион чрез именуване на училище, чийто патрон ще бъде той.

За построяването на училището-паметник са необходими значителни средства. Призовава се създадените местни комитети в Търновско да подпомогнат финансово делото като се отбелязва, че с част от получените средства ще се подпомогне изграждането на училището в Елена, родното място на Иларион Макариополски (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 8). От запазените документи е видно, че за построяването на училището в Търново Общинският съвет предвижда да отдели сумата от 1 200 000 лв. Към председателя на Търновската окръжна църковна ливница е отправено искане да предаде сума от 5 000 лв. като помощ за „фонда паметник на Иларион Макариополски“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 8, л. 15). Финансовите средства се набират предимно от дарителски акции. Търновският комитет изпраща множество писма до населените места в областта, за да информира създадените там локални комитети, начело с местните кметове, учители и духовни лица за предприетото начинание и да ги подкани да подкрепят финансово делото. За набиране на средства Централният комитет в София, съвместно с останалите комитети в страната, отпечатва брошурата „Иларион Макариополски“, с автор Н. Начов; изследването „Биография, спомени и изучвания за Илариона Макариополски“ от проф. М. Арнаудов; юбилейни календари, отделни фотографски карти на паметници и лица от миналото, фотографски албум, илюстриращ биографията на митрополит Иларион. Тези печатни издания се изпращат до населените места в епархията и се предлагат на населението за закупуване (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 14, 17, 31, 32, 34, 35, 71, 72, 74).

Общинските и околийските управления по места активно се включват в предприетата акция. Така например Свищовското околийско управление изпраща сумата от 3771 лв.; Севлиевското околийско управление дарява 4000 лв.; Дряновското общинско управление внася 731 лв.; Лясковското градско общинско управление дарява сумата от 2034 лв. (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 23, л. 41, 46, 67; ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 24, л. 21, 40). Множество малки и по-големи населени места даряват суми в зависимост от възможностите на населението.

Училищата в областта също се включват в започнатата кампания и дават своята финансова подкрепа за благородното дело. До търновския комитет са изпратени писма от различни образователни институции за закупени отпечатани книги и албуми, свързани с живота на българския духовник или отделни дарения. Севлиевската смесена прогимназия дарява 150 лв.; Търновската втора прогимназия дарява 1600 лв. – събрани по време на обичая „лазаруване“; Търновското първоначално училище „Митрополит Панарет“ от закупени картички и брошури изпраща 296 лв.; Търновското първоначално училище „Силвестър Пенев“ изпраща сумата от 115 лв. за закупени брошури, картич-

ки и албуми; Търновската девическа гимназия „Митрополит Климент“ дарява 520 лв.; Държавната мъжка гимназия „Св. Кирил“ дарява 520 лв. (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 23, л. 8, 71, 83, 88, 122).

От изпратените множество писма и разплащателни документи се вижда, че населението на Търновска епархия с готовност и желание се отзовава на молбата на ръководителите на местните комитети да подкрепят делото. Това илюстрира отношението на тогавашното българско население към този вид благотворителни акции. Представява ярък пример за уважението и преклонението към личността на митрополита, за отношението на българина към историята и може би най-вече погледът му към бъдещето. Построяването на училище като сграда е еднократен акт, но неговият замисъл остава за поколения напред. Защото именно в училище се полагат основите на знанието, трудолюбието, отговорността и родолюбието. За българите, живели столетия преди нас, знанието е онази сила, която им дава самочувствие и ги прави свободни. С придобитите знания и умения образованите личности водят държавата си напред.

От запазените писма на търновския комитет „Иларион Макариополски“ до кметовете на отделните населени места се вижда, че тържественото отбелязване на 50-годишнината от смъртта на митрополит Иларион ще бъде общонародно и ще се проведе не в деня на смъртта му – 4 юни, а в най-близкия неделен ден – 21 юни 1925 г. (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 77). До кметовете е изпратен специално отпечатан позив, който трябва да бъде разлепен на видни места в селищата. Позивът информира населението за годишнината от смъртта на Иларион Макариополски, отбелязва ролята на търновци в църковната борба и отбелязва как ще протекат предвидените мероприятия: „1. В събота вечер да се украсят улиците, къщите, заведенията с народни знамена и зеленина; 2. В неделя на 21.VI. ще има едноцърквие в църквата „Св. Никола“, гдето ще се отслужи литургия от Негово Високопреосвещенство митрополит Филип и панихида за приснопамятния митрополит Илариона Макариополски; 3. Шедствие от църквата „Св. Никола“ до местността над градската градина, гдето ще се положи основният камък на училището-паметник Иларион Макариополски; 4. В това шедствие вземат участие: духовенството, войската, учениците, всички културни, спортни, търговски и занаятчийски дружества със знамената си; 5. Извършване водосвет и полагане основния камък на училището.“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 86).

За тържественото отбелязване на годишнината търновският комитет праща специална покана до цар Борис III (1918–1943 г.), министрите и висшите архиереи в страната, както и членове на Светия синод да уважат с присъствието си годишнината (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 80, л. 86).

За атмосферата на отминалото събитие свидетелства търновският митрополит Филип в телеграмата си до Дирекцията на печата в София. Според думите му годишнината е преминала при особена „тържественост“, с „величествено шедствие, при полагане на първия камък на училището-памет-

ник“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 88) и още, че „Комитетът „Иларион Макариополски“ е получил ред поздравителни телеграми от Царя, министър-председателя и други министри, от Светия синод и някои архиепископи, от Екзархийския заместник в Цариград и други лица“ (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 90).

От запазената кореспонденция между касиера на комитета и местните кметове, свързана с изпращане на суми от закупени книги е видно, че в края на 1925 г. комитетът преминава в ликвидация (ДА – В. Търново, ф. 805К, оп. 1, а.е. 22, л. 119, л. 128). Запазените архивни документи на комитета „Иларион Макариополски“ не дават по-нататъшна информация за предприетата инициатива.

Запазените спомени, отразени в местния периодичен печат, дават отговор на въпроса дали търновската общественост успява да постигне поставената си цел. Три години след обявяването на инициативата, новата сграда на прогимназията е вече факт (**Обр. 1**). Освещаването става на 16 септември 1928 г. от митрополит Филип. От произнесените тържествени речи се изясняват и някои подробности, отнасящи се до пътищата за набавянето на необходимите средства „... Общинският съвет още през 1924 г. решава да се построи специално здание за втора прогимназия, като обложат на първо време гражданите с еднократен акт за целта. От този данък за училището е събрана сумата от 500 000 лв. При Светата митрополия имаше основан фонд, от който за целта са дадени 300 000 лв. След две години започна постройката, която днес струва 2 610 000 лв. Направи се заем в размер на 1 900 000 лв., а останалите разходи са покрити от общински средства“ (Кулелиев, 1928, 204–205). Днес в тази историческа сграда се помещава Професионалната гимназия по туризъм „Д-р Васил Берон“ (**Обр. 2**).

Реализираната инициатива за построяването на училище-паметник, посветено на митрополит Иларион Макариополски, свидетелства за паметта, гордостта и самочувствието на тогавашните българи и в частност търновци. За мястото и ролята на църквата в обществото, за социалната ангажираност, които за съжаление днес не се наблюдават. За делата на хората, подкрепили и осъществили проекта в пълна сила важи мисълта, че „всяка историческа епоха има своето разбиране за величие“. Пред нас, техните наследници, остава задачата не само да осмислим и оценим по достойнство извършеното от тях, а и да оставим своята следа в опазването на историческата памет и наследство.

ЛИТЕРАТУРА

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 805К, опис 1, архивна единица 22.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 805К, опис 1, архивна единица 23.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 805К, опис 1, архивна единица 24.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 29К, опис 1, архивна единица 96.

Кулелиев 1928: Й. Кулелиев. Освещаване на прогимназия „Иларион Макариополски“ – Общински вестник „В. Търново“, бр. 26 от 21.09.1928 г., 204–205.

THE MONUMENT-SCHOOL OF BISHOP
ILARION MAKARIOPOLSKI IN VELIKO TARNOVO

Atanaska Stamboliyska

(Abstract)

This announcement is focused on the inception and implementation of the project of Ilarion Makariopolski Committee in Veliko Tarnovo, set up in 1924 on the occasion of the 50th anniversary of the bishop's death, for the purpose of building a monument-school, which will be named after the bishop. To achieve this a large-scale fundraising campaign was started. Schools in the town and in the adjacent villages, various institutions – the metropolis with the metropolis fund, and the local authorities in the region joined the campaign. The following materials were printed to raise funds: a photo album illustrating the biography of Bishop Ilarion, brochures, and jubilee calendars, which were put on the market. Many small and large settlements donated as much money as they could. The newly built junior high school opened in September 1924. The initiative to build a monument-school dedicated to Bishop Ilarion Makariopolski points to the local memory, pride and self-esteem of the then Bulgarians, and in particular of the Tarnovians. This also shows the significant role of the Church and its social responsibility. The implemented project demonstrates that the donor tradition was one of the major pillars on which the then Bulgarian society rested.

Обр. 1. Прогимназия „Иларион Макариополски“, 1929 г.

Fig. 1. Ilarion Makariopolski junior high school, 1929.

*Обр. 2. Професионалната гимназия по туризъм „Д-р Васил Берон“
(съвременен вид на сградата).*

*Fig. 2. Dr. Vassil Beron vocational secondary school in tourism
(the contemporary building).*

АЛБУМ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА СТЕНОПИСИТЕ В ТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1961 Г. (ВИЗУАЛНИЯТ И ПИСАНИЯТ РАЗКАЗ НА ЕДИН ФОТОГРАФ)

Станислава Ботева

Желанието на човечеството да остави видимо свидетелство за съществуването си датира от неговото зараждане. Открива се под различни форми – от изображенията в пещери и гробници, през написаното върху камък, папирус, пергамент и хартия, до картините на художници, пресъздали значими събития и личности. Изобретяването на процесите за запечатване на образи в края на XIX в. и последвалото развитие на фотографската техника предоставят възможност да се пресъздава действителността по-реално. Прецизността на фотографските изображения ги превръща в исторически документи, носещи важни сведения за миналото.

Във време на масово приложение на дигиталната фотография албум с черно-бели снимки от 1961 г. привлече моя интерес. В него фотографът Петър Тарасенко¹ пресъздава конкретно събитие – изработване на стенописите „Влизането на Ивайло в Търново“ (Ил. 1) от проф. Илия Петров (1903–1975 г.) и „Въстанието на Асен и Петър“ (Ил. 2) от проф. Георги Богданов (1910–1974 г.) във фойето на сградата на Окръжния исторически музей², днес Археологически музей с експозиция „Търновград – столица на България XII–XIV в.“. Албумът е откупен с Протокол № 1/29.11.1976 г. от Димитрина Иванова³. На 2 февруари 1977 г. е инвентиран под инв. № 3991 СС/ТОМ в основен фонд на Търновския окръжен музей. В графа „Наименование, описание“ на инвентарната книга е вписано следното изречение: „Албум за създаването на стенописите във фойето на музея на Втората българска държава, съдържа текст и 33 снимки, 1961 год., запазен“.

Настоящата публикация има за цел да представи и дефинира посланието на фотографа, застъпено в албума, за да се очертаят неговите функции и предназначение. Фотоалбумът се анализира като инструмент за създаване на памет и изследване на миналото. Очертава се неговата роля като първичен исторически извор, който представя изработването на стенописите и хората, участвали в дейността. За обогатяване на визуалния разказ на фотографа и за внасяне на яснота и достоверност в текстовата част на албума е направена съпоставката с научни публикации и статии в националната и местната преса.

Фотографският албум е с размери 25,5 x 18 x 3 см. Конструктивно той се състои от 20 листа от черен картон, подвижно прикрепени с помощта на тъмно-червен шнур между твърди зелени корици. Върху предната корица са изобразени геометрични фигури в нисък релеф. Липсват ръчно изрисувани декоративни шрифтове, изображения и други елементи, характерни за албумите от 50-те и 60-те години на ХХ в. Включва текст в 4 страници, 33 черно-бели фотографии и 15 анотации към тях.

Цялостният преглед на албума позволява да се очертаят два основни елемента в него – текстови и фотографски. В своята същност те представляват самостоятелни разкази – „казаното“ или писаното слово и „показаното“ или визуалния разказ. Тяхното взаимодействие оформя в цялостен вид историята за създаването на монументалните стенописни композиции.

Фотоалбумът започва с текст, който има функция на въведение (**Обр. 1, Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4**). Съставен е от Петър Тарасенко, музеен фотограф от края на 50-те години на ХХ в. до 1985 г. Подпечатан е с неговия печат „*Петър В. Тарасенко / ФОТОЖУРНАЛИСТ*“ (**Обр. 4**), което установява автора на фотографиите в албума. Изложението завършва със следното: „*8.VII.1961 г. / гр. В. Търново*“ (**Обр. 4**), което позволява да се датира изготвянето на албума около посочената дата.

Въвеждащият текст е машинописен. Разположен е върху четири номерирани хартиени листа с размери 20,9 x 14, 8 см, залепени върху четири последователни листа от албума. Наблюдават се множество ръкописни корекции с неизвестен автор, нанесени с червен молив, червен и син химикал. Една от тях е правописна поправка, две са граматични, на пет места думата „прах“ е заменена с „грис“. Едно дописване, направено вероятно от автора на текста, предвид използването на писалка с черно мастило, уточнява фамилното име на студента, който помага на художниците (**Обр. 4**). Видно е, че когато е съставяно въведението, авторът знае само собственото име, а фамилното вписва допълнително в предвидливо оставено празно място в напечатания текст. Още при първоначалното ми запознаване с албума любопитството ми беше привлечено от плътно задраскване със син химикал под името „*П. Тарасенко*“, което се оказва опит да се заличи текста „*Фоторепортер при МУЗЕЯ*“ (**Обр. 4**).

Въведението, озаглавено „История на стенописите“, започва с кратка информация за авторите и наименованията на монументалните картини. Записано е, че Илия Петров създава стенописа „Влизането на Ивайло в Търново“, а Георги Богданов рисува композицията „Въстанието на Асен и Петър“. „*Дватамата професори са преподаватели във Висшия институт за изобразително изкуство „Н. Павлович“⁴ – София*“, уточнява след това авторът.

Изложението е структурирано в шест части. Първата, наименувана „Кратка история“, и последната – „Заклучение“, са носители на важна информация за историята на събитието. Разкрива се, че идеята за изработване на монументалната живопис принадлежи „на музея, с подкрепата на Изпълкома на

Окр. [Окръжния] нар. [народен] съвет“. Става ясно, че през 1960 г. се случва „договорянето с професорите“. Описва се продължителната дейност, която включва изготвяне и многократно одобрение на идейни проекти и картони на композициите в различни мащаби и цвят. Последното се потвърждава от статия в местната преса, която информира, че „самият идеен проект е плод на продължителни проучвания и консултации. Художниците са се допитвали до историка проф. Ив. Дуйчев, директорката на музея Янка Николова и другите сътрудници в музея“ (Филипов 1961, 1). Текстът от албума разкрива факта, че същинската работа по изработване на стенописите като част от интериора на фойето на музея продължава от 24 април до 24 май 1961 г. Същото се разбира и от горепосочената статия във в. „Борба“: „Ден след ден в продължение на месец върху стените се появяваха фигура след фигура и се сливаха в монументалните картини на епичните исторически събития“ (Филипов 1961, 1). Въведението уточнява, че „през цялото време (един месец) художниците работиха от тъмно до тъмно. Подпомогнати от своите жени и двама студенти Григор Спиридонов и Борис Христов те не прекъсваха работа нито за ден“.

Обект на останалите четири части на въвеждащия текст, озаглавени „Подготовка на стените“, „Начин на работа“, „Нужни са опитни мазачи“ и „Приготвяне на боите“, е предварителната работа и отделните етапи в изработването на стенописните композиции. Техниката, която прилагат художниците, е описана с конкретни пропорции на използваните материали и детайлна информация за технологичното време, както следва⁵:

„ПОДГОТОВКА НА СТЕНИТЕ

Там където трябваше да бъде картината се направи основно сваляне на старата мазилка до тухлите, почистени бяха дълбоко и самите фуги. За отстраняване на влагата, на всички циментови пояси се направи изолация с найлоново платно покрито с рабица (мрежсена тел) закована с тънки железни скоби. Това се направи с цел в следствие да не проникне влага в мазилката, а от там и в рисунката.

НАЧИН НА РАБОТА

Преди започване на измазването на оная част, която ще се работи през деня, стената се намокря изобилно с вода (направо с маркуча). Това се прави с цел да се получи добра спойка на мазилката.

Първият пласт мазилка е най-дебел и съставен от едър бял мраморен прах [в оригинала, тук и по-долу, думата „прах“ има ръкописна поправка „грис“ – бел. Ст. Б.] и стара вар (тази беше 3 годишна) в съотношение 1:1. В другите страни по думите на Г. Богданов се е работило с вар най-много от преди 20 години. Този слой мазилка (първата) се полага 1 – 2 дни преди втората.

Втората мазилка е по-тънка. Мраморният прах е по дребен от този на първата мазилка и е в съотношение 1:2 (примерно към 50 кг вар се прибавя 100 кг прах) С втората мазилка се цели грубото изравняване на стената. При тази мазилка не се прави мокрене на стената, както при първата.

Третият слой мазилка се полага един ден след втората, непосредствено преди започване на рисуването. Измазаното днес, може да се използва само същия ден. Сместа за този слой се състои от съвсем ситен прах, който се смесва с варта в съотношение 3:1 (15 кг вар плюс 45 кг прах). С този слой се постига идеалното иззявяване на стената. Измазаната стена престоява около 1 час за попиване на влагата и веднага започва копирането на детайла и рисуването със съответните бой.

НУЖНИ СА ОПИТНИ МАЗАЧИ

От голямо значение е мазачите да бъдат опитни хора с възможности да изпълнят всички поръчки на художника. Всяко парче от детайла трябва да бъде изрязано под наклон за да се избегне забелязването на отделните детайли – да се получи единна равна стена.

ПРИГОТВЯНЕ НА БОИТЕ

По сведения на професорите, бойте са доставени от Западна Германия (постни бой). Първоначалното разтваряне става с чиста вода по-гъсто. При работата върху стената разреждането и смесването за да се получи желаният цвят се използва варена вода (от същата стара вар). Изисква се голям опит и безпогрешна работа. При евентуална грешка обезателно трябва да се изстърже третият пласт от мазилката, да се направи нов, наново да се копира детайла и да се оцветява (през цялата работа такава грешка, поради прекомерното изсъхване на основния пласт се получи само на един от детайлите на проф. Г. Богданов – „Човекът който подава копията“).

Съпоставката с научни публикации за монументалната стенна живопис (Цонев 1974, 28; Енциклопедия 2006, 110) разкрива познанията на автора за специфичната техническа разновидност „мокро фреско“ („буоно фреско“). Това обстоятелство, в комбинация с подчертано информативната същност на въведението, го определя като достоверен извор за изследване на историята за създаването на стенописните творби.

Въвеждащият текст се явява важен елемент в албума, но фотографиите, като носители на сведения, които трудно могат да бъдат извлечени от класическите извори, каквито са текстовете, заслужават самостоятелно представяне.

Албумът съдържа 33 черно-бели фотографии, систематизирани в два дяла, условно наречени основен и допълнителен. Към основния дял се отнасят 26 снимки, внимателно подбрани и разположени върху лицевата страна на 13 листа от албума (**Обр. 5, Обр. 6, Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17**). Снимките са подредени по двойки, а всяка двойка е придружена от машинописен кратък поясняващ текст. Кадрите представят различни моменти от работния процес и всеки от участниците в него. Допълнителният дял включва 7 фотографии на технически картони и проекти (**Обр. 18, Обр. 19, Обр. 20, Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23, Обр. 24**). Видно е, че за разлика от внимателно избраните и аранжирани снимки в основния дял, тук снимките са залепени върху предната и задната страна на листите, сякаш за

да се попълни оставащото празно място от три листа в албума. Любопитно е, че върху задната страна на последния 20-ти лист не е залепена снимка (там се вижда отчетното обозначение на инвентарния номер), а последната снимка се намира на вътрешната страна на задната корица.

Следвайки презентационната схема на въвеждащия текст, визуалният разказ започва с две фотографии на професорите Илия Петров и Георги Богданов, уловени в работни моменти (**Обр. 5**). От 1972 г. проф. Петров е академик (Енциклопедия 1987, 336), което е отразено чрез ръкописна добавка в анотацията под неговата снимка.

Във фокуса на основния дял са три теми, представени в настоящата публикация в оригиналната им последователност в албума.

Първият тематичен цикъл от фотографии е посветен на стенописа на проф. Илия Петров „Влизането на Ивайло в Търново“ (**Обр. 6, Обр. 7, Обр. 8, Обр. 9**). Начало поставят две снимки с обща анотация: „Илия Петров бе не само художник, но и учител на мазачите и двамата студенти. Точно е необходима както при подготовката на стената, така и при копирането“ (**Обр. 6**). На преден план е художникът в процес на копиране на детайл върху стената. В единия кадър зад него са майсторите-мазачи, които подготвят следващия участък за предстоящото копиране като нанасят последен пласт от мазилката. В другия фотос са студентите, които помагат на професора. Тези кадри илюстрират значението на всеобщата работа и отдават признание на труда на студентите и майсторите на специфичната мазилка. Следваща фотография показва Илия Петров и неговата съпруга, които придържат към стената „картон в черно с размери 1:1, на който бяха точно нарисувани фигурите и предметите от композицията. По този картон, при работата ставаше копирането на отделните моменти от общата композиция“, както информира уводният текст (**Обр. 1**). Обща анотация пояснява, че „най-близък помощник на Илия Петров бе неговата другарка Анка, но неразделна бе и цигарата“ и действително професорът е запечатан с цигара в уста (**Обр. 7**). От осем снимки в този цикъл три изобразяват фрагменти от готовата монументална композиция, придружени от следните анотации: „Идваше края, фигурите ставаха все по сложни, но енергията на професора на намаляваше...“ и „Скелите вече се махаха, а фигурите ярко се открояваха...“ (**Обр. 8, Обр. 9**). Тематичният цикъл започва с групови фотографии, следвани от индивидуални, за да завърши със снимки на отделни фрагменти от стенописната творба. Същата презентационната схема е използвана и в следващата тема.

Вторият тематичен цикъл от фотографии представя стенописа на проф. Георги Богданов „Въстанието на Асен и Петър“ (**Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12, Обр. 13**). Включва осем снимки, с което важността на двете теми в общото представяне е равнопоставена. Отново в началото е кадър, който подчертава изключителната роля на съвместната работа на художниците и майсторите-мазачи. Визуалното послание е подсилено с текст: „Майсторите бяха еднакво

необходими и на проф. Георги Богданов. Петър Митев и Денчо Петров чувствуваха това и се стремяха навреме да подготвят мазилката. Още малко и конят ще бъде готов да „политне“ напред...“. Вторият кадър показва художника, докато рисува сбруята на коня, за да илюстрира една от характерните особености в творчеството на Богданов – прецизност в пресъздаването на детайла (**Обр. 10**). Двойка снимки изобразява другите помощници на професора, а анотацията представя имената^б и ролята им в работния процес: „Гриша, така наричаха Григор Спиридонов бе и „крояч“ на следващите детайли от картината. А отрязаното парче веднага се копираше от Олга Богданова и студента Борис Христов“ (**Обр. 11**). Обект на следващите две фотографии е един и същ детайл от стенописата, по който поотделно работят професорът и съпругата му (**Обр. 12**). Обща анотация разкрива последователността в работата: „Грубото“ очертаване на фигурата е направено от Олга Богданова, а Георги Богданов окончателно оформя човека който подава копията...“. Забелязва се внимателният подбор на снимки на точните фрагменти от композицията. Чрез фигурите на Асен и Петър, подаващият копия човек, сбруята на коня, гората от копия и хоругви са показани специфични художествени черти на проф. Георги Богданов: майсторското претворяване на човешката анатомия с подчертаване израза на лицето и внушението на позата и жеста, умелото рисуване на детайлите (Труфешев 1979, 38). Две снимки – едната показва голяма част от композицията, все още с дървеното скеле, на което се виждат художникът и съпругата му, а другата – централния фрагмент с фигурите на Асеневици, поставят края на тематичния цикъл със следната патосна анотация: „Последни проверки и картината на Георги Богданов ще се освободи от дървеното скеле. Ще „политнат“ въстаниците на Асен и Петър...“ (**Обр. 13**).

Третият тематичен цикъл от осем фотографии акцентира върху лицата, свързани с изпълнението на стенописните композиции (**Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17**). Водещи образи на визуалния разказ са както специалистите, така и работниците. Началото поставят майсторите-мазачи, отново заснети в момент на работа. Те са представени в две отделни снимки с общ надпис, който гласи: „А ето ги и майсторите. Гор е Денчо Петров, а долу майсторът с голям опит Петър Митев“. По-нататък анотацията продължава: „За тях художниците пазят добри спомени“, с което обогатява визуалния разказ с информация за отношенията в екипа (**Обр. 14**). Следват две групови снимки, единствените статични в албума, които разкриват „колективът, който работи от начало до край“ (**Обр. 15**). Едната фотография показва „Анка Петрова, Олга Богданова, Г. Богданов, Ил. Петров, Гриша, Петър Митев, Борката и Денчо Петров“, застанали плътно един до друг, зад тях се вижда, все още с дървеното скеле, част от стенописа „Въстанието на Асен и Петър“. От текста, изброяващ имената на персонажите отляво надясно в реда, в който позират, е видно познанието на автора за правилно описване на групови снимки. Същите лица участват и във втората фотография, направена пред входа на сградата. Този път сред тях,

между двамата професори, позира Янка Николова⁷, директор на музея в разглеждания период. Третата двойка фотоси е уловила работниците Марко Николов и Веселин Мешеков, за които анотацията пояснява, че „*бяха също от значение за бързото рисуване. Марко бе и съветник, като даваше „компетентно“ мнение кое как да се направи*“ (Обр. 16). Въпреки че първоначално авторът знае само собственото име на първия, той включва снимките им в албума, а фамилното име на Марко и трите имена на втория работник вписва допълнително след изготвянето на анотацията. Визуалният разказ за персонажите завършва с два кадъра, обединени чрез надписите: „*И тук инвеститорския контрол бе на мястото си. Винаги сериозни, без всякаква усмивка, хората които виждат безпристрастно посочваха грешките, „помагаха“ за изправянето им...*“ и „*(от ляво на дясно) Катя Колева (шпрыхен зи дойч), Тодорка Драганова, Надка Дончева (домакин) и Богдан Султович*“ (Обр. 17). Всъщност фотообективът е уловил широко усмихнатите лица на Катя Колева⁸, Тодорка Драганова⁹, Надка Дончева и Богдан Султов¹⁰.

Допълнителният дял, включващ седем фотографии на работни картони, се явява финален штрих на визуалния разказ на албума (Обр. 18, Обр. 19, Обр. 20, Обр. 21, Обр. 22, Обр. 23, Обр. 24). Подбрани са технически картони за творбата на Илия Петров. Върху първата снимка със следния сюжет: Мария Палеологина Кантакузина – третата съпруга на загиналия цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), посреща предводителя на селското въстание Ивайло и предава ключовете на столицата Търновград, се открива ръкописен надпис, нанесен със син химикал: „*РАБОТНИ / КАРТОНИ И / ПРОЕКТИ*“ (Обр. 18).

Направеното проучване установява, че албумът конструира общата история за цялостния процес по създаване на монументалните стенни композиции. Двама разказа – визуалният и писаният, изграждат многопластовото послание на автора. Паралелното разглеждане на отделните елементи – въвеждащият текст, фотографиите и анотациите към тях, води до някои изводи.

Изработването на стенописите е описано детайлно в текстовото въведение, а чрез фотографиите е илюстриран всеки етап от работния процес – от подготовката и полагането на специалната трислойна мазилка, през разкрояването и копирането на отделните части на композицията до финалното рисуване на картините. Персонажите задължително са представени в работен момент с изключение на двете статични снимки на екипа. В резултат е постигнато разкриване на същността и сложността на специфичната техническа разновидност на монументалната стенна живопис „мокро фреско“.

Акцентира се върху качествата и заслугите на всеки участник в създаването на стенописите. На фокус в текстовете и снимките са както художниците и техните сътрудници – съпругите и студентите, така и майсторите-мазачи и обикновените помощни работници. Тъй като авторът не знае имената на някои от тях, той оставя празно място в машинописния текст, където впоследствие нанася ръкописни допълнения. С равен брой фотографии – по 11, образите са

показани индивидуално и в общи работни моменти. Неслучайно първите два тематични цикъла започват с еднакъв фотомотив – художникът и майсторите-мазачи. Постигнато е подчертаване на изключителното значение на съвместната работа, която е задължително условие при изпълнение на сложната технология „мокро фреско“.

Анотациите на фотографиите разкриват допълнителна информация за конкретните работни моменти, запечатани в кадрите, за имената на персонажите-изпълнители, дори и за отношенията помежду им. Линията, която минава през пояснителните текстове, определя особеностите на автора като личност с развито историческо чувство. Забелязват се и други нейни проекции, не помалко съществени за разбирането на авторовото послание. Срещат се няколко патосни надписа и няколко с хумористично-закачлив нюанс, но по-голямата част от текстовете са изцяло информативни.

Темите, посветени на двата стенописа, са визуализирани с равен брой фотографии – по осем на четири листа от албума. Тяжната тежест в общата презентационна схема е изравнена. Вследствие е постигнат баланс между представянето на работата и художествените качества на двете композиции и авторите им. В същото време е видно, че не е спазен хронологичният ред на историческите събития, които картините пресъздават. Стенописът на проф. Петров, показващ посрещането на Ивайло в Търново пред главния вход на Царевец през пролетта на 1278 г., е представен преди стенописа на проф. Богданов, посветен на въстанието на Петър и Асен срещу византийците, обявено в Търново през 1185 г.¹¹.

В заключение може да се обобщи, че албумът, с неговата презентационна същност и мемориален характер, се явява достоверен източник за изследване на музейната история. Пътят на създаването на стенописните композиции от идеята до тяхното реализиране предстои да бъде проучен.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Петър Василев Тарасенко работи във Фотолабораторията при Търновския музей (Бъчварова 1991, 25) от януари 1966 г. до 1 септември 1985 г. (по запазени в музея ведомости), но неговото постъпване в музея се отнася в края на 50-те години на XX в. (според спомени на музейни служители).
- ² През разглеждания период това е името на музея. Тогава той се помещава в новопостроената за библиотека, музей и художествена галерия сграда. От 1955 г. до 1966 г. тук е разположена музейна експозиция за историята на Търновския край, която обхваща периодите праистория, античност, средновековната и възрожденската епохи, времето на революционно движение и социалистическо строителство (Бъчварова 1991, 12; Димитров, Драганова 1981, 135). Впоследствие се създават три самостоятелни експозиции, разположени в отделни сгради: „Велико Търново – столица на Втората българска държава XII–XIV в.“ (1966 г.), „Възраждане и етнография“ (1970 г.) и „История на капитализма и

- работническото революционна движение“ (1971 г.) (Бъчварова 1991, 22; Димитров, Драганова 1981, 136).
- ³ Димитрина Петрова Иванова е дъщеря на Петър Тарасенко. Тя работи като музеен фотограф в периода 1981–1996 г.
- ⁴ От 1995 г. Институтът е преобразуван в Национална художествена академия.
- ⁵ Текстът от албума е цитиран навсякъде в статията с допуснатите правописни и граматични грешки.
- ⁶ Фамилното име на втория студент Борис е допълнително вписано с черно мастило на обособено с точки място в машинописния текст по същия начин, по който е направено и във въведението на албума.
- ⁷ Янка Николова постъпва в музея през 1951 г., а от 1957 г. до 1963 г. е директор (Бъчварова 1991, 11, 12).
- ⁸ Катя Колева работи в отдел „Културно-масов“ от 1960 г. (Бъчварова 1991, 11).
- ⁹ Тодорка Драганова постъпва в музея през 1954 г., работи в отдел „Възраждане и етнография“ (Бъчварова 1991, 11).
- ¹⁰ Богдан Султов работи в отдел „Археология“ от 1955 г. (Бъчварова 1991, 11).
- ¹¹ Стенописите са представени в същата последователност в публикации в националната и местната преса (Иванова 1961, 2; Начев 1961, 4; Филипов 1961, 1). В този ред ги разглежда и изкуствоведът Николай Труфешев в свой монографичен труд (Труфешев 1969, 31).

ЛИТЕРАТУРА

Бъчварова 1991: Н. Бъчварова. 120 години Исторически музей в град Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 6, 1991, 5–28.

Димитров, Драганова 1981: Й. Димитров, Т. Драганова. Развитие на музейното дело във Великотърновски окръг (Принос към изследването му). – Годишник на музеите от Северна България, 6, 1981, 123–156.

Енциклопедия 1987: Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 2. М–Р. София, 1987.

Енциклопедия 2006: Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 3. С–Я. София, 2006.

Иванова 1961: В. Иванова. Нови стенописи в Търново. – Вестник Работническо дело, София, бр. 165 от 14 юни 1961, 2.

Начев 1961: Д. Начев. Монументална живопис в Търновския музей. – Вестник Отечество фронт, София, бр. 5213 от 4 юни 1961, 4.

Труфешев 1969: Н. Труфешев. За монументалното изкуство. София, 1969.

Труфешев 1979: Н. Труфешев. Георги Богданов. Монографичен очерк. София, 1979.

Филипов 1961: Д. Филипов. Голямо постижение на монументалната живопис. – Вестник Борба, Велико Търново, бр. 67 от 3 юни 1961, 1.

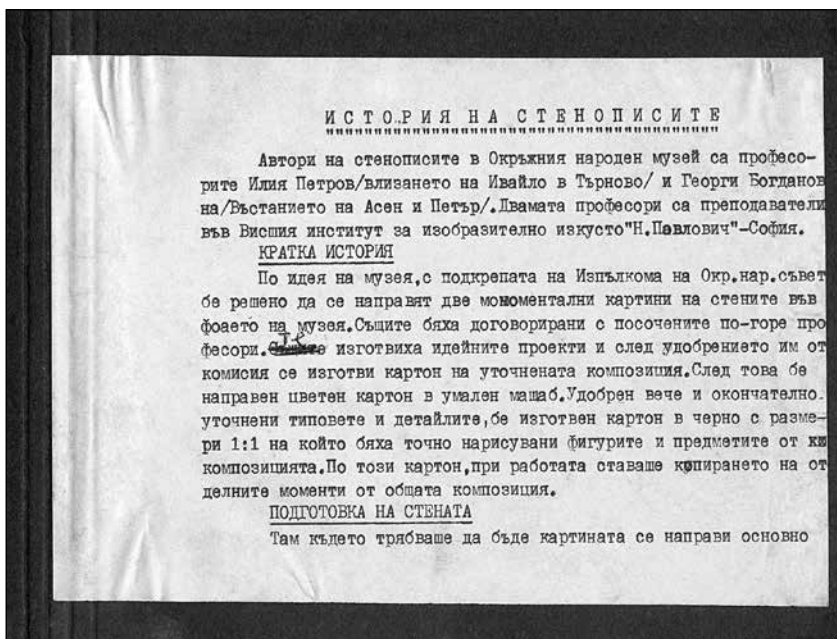
Цонев 1974: К. Цонев. Технология на изящните изкуства. София, 1974.

AN ALBUM ON THE PROCESS OF PAINTING
THE MURALS IN THE TARNOVO MUSEUM IN 1961.
(VISUALISED AND NARRATED BY A PHOTOGRAPHER)

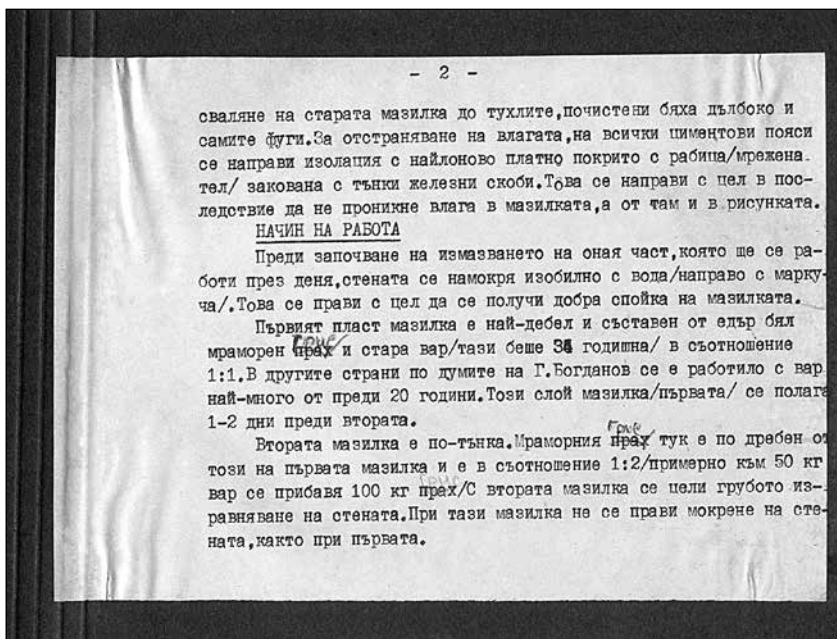
Stanislava Boteva

(Abstract)

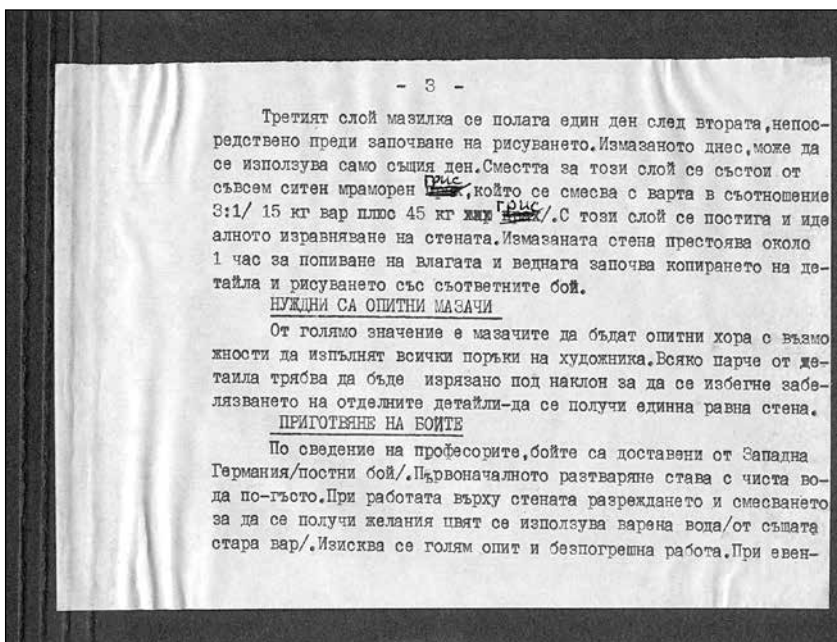
The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo keeps a photo album from 1961 on the painting of “Ivaylo Entering Tarnovo” mural (**III. 1**) by Prof. Iliya Petrov (1903–1975), and “The Uprising of Assen and Petar” (**III. 2**) by Prof. Georgi Bogdanov (1910–1974), which are in the lobby of the building of the District Museum of History, at present the Archaeological Museum with an exhibition “Tarnovgrad – the Capital of Bulgaria in the 12th – 14th cc.” The album has two major sections: texts and photos, with a 4-page introduction, 33 black-and-white photos and 15 annotations. The paper examines both the visualised and the written stories in the album that present a multifaceted picture as seen by the author. The mixture of what is “shown” with what is “told” traces the whole process of how the monumental mural compositions developed. It reveals the representative and commemorative nature of the album. Thus the album is, indeed, a primary historic source.

Обр. 1. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 1.
Fig. 1. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 1.

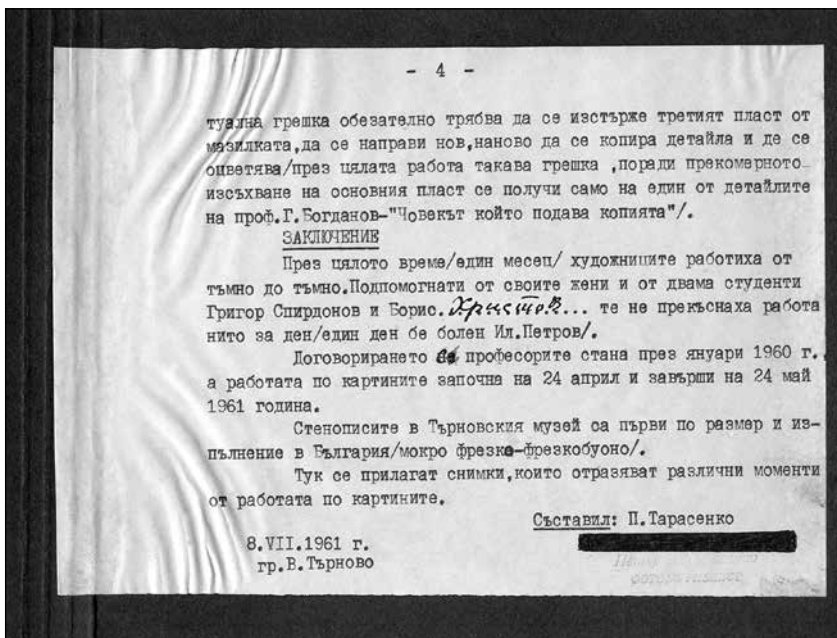

Обр. 2. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 2.
Fig. 2. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 2.

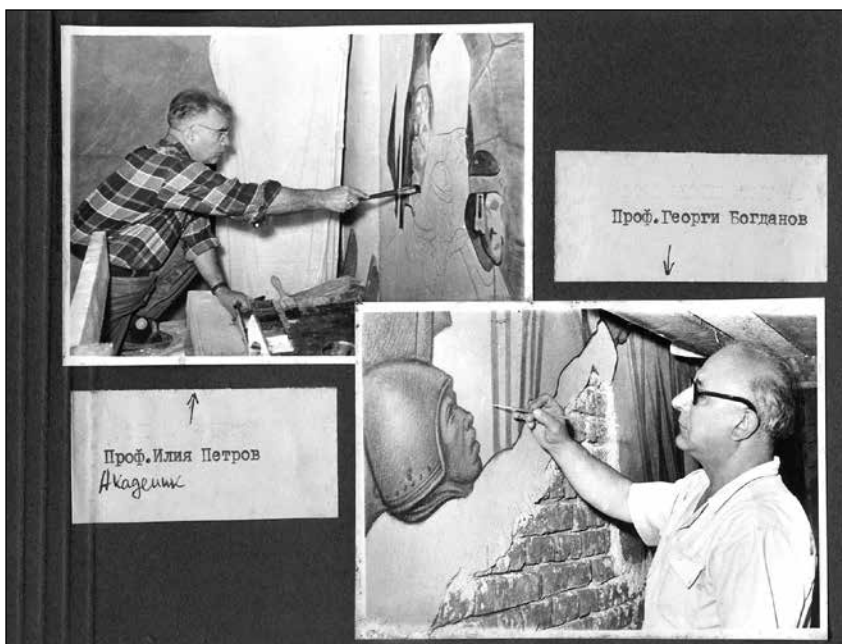
Обр. 3. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 3.

Fig. 3. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 3.

Обр. 4. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 4.

Fig. 4. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 4.

Обр. 5. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 5.
Fig. 5. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 5.

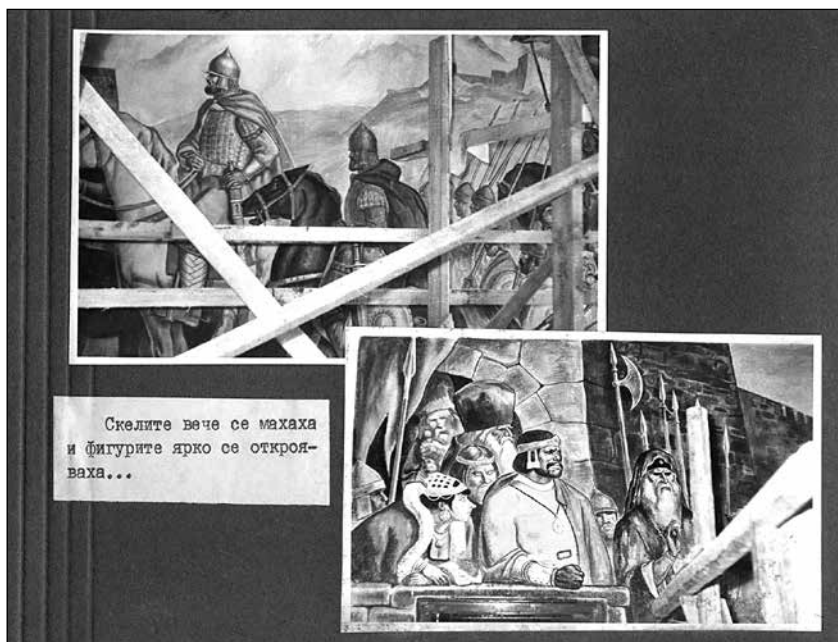
Обр. 6. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 6.
Fig. 6. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 6.

*Обр. 7. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 7.
 Fig. 7. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 7.*

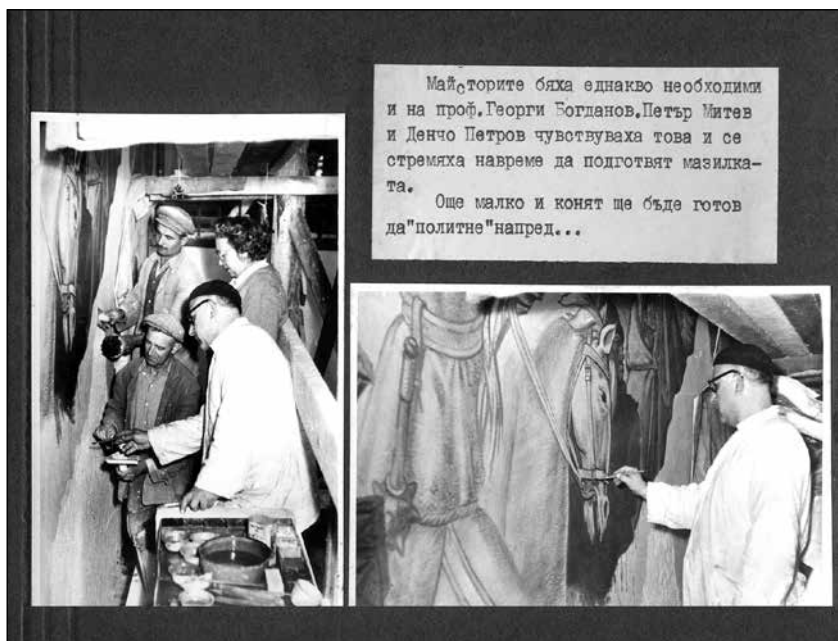

*Обр. 8. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 8.
 Fig. 8. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 8.*

Обр. 9. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 9.

Fig. 9. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 9.

Обр. 10. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 10.

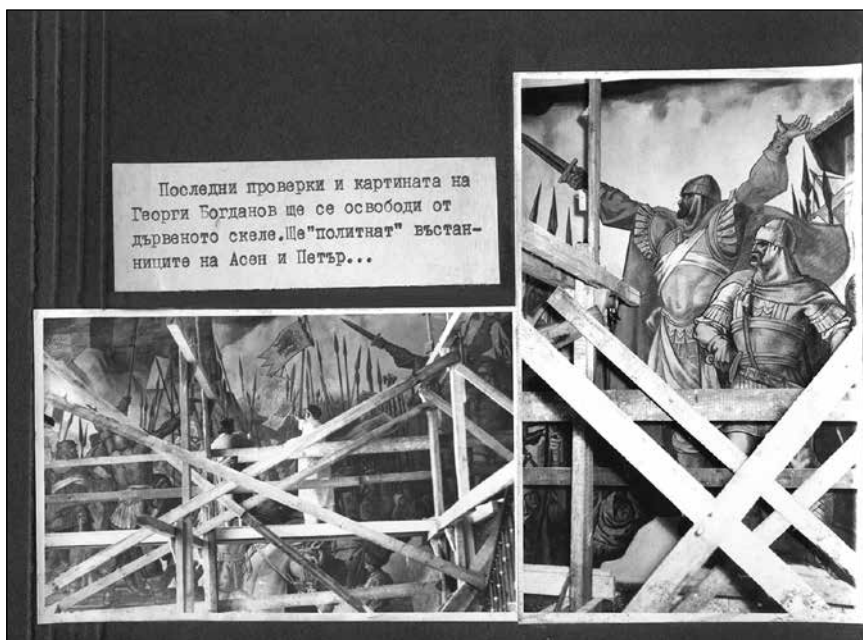
Fig. 10. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 10.

*Обр. 11. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 11.
Fig. 11. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 11.*

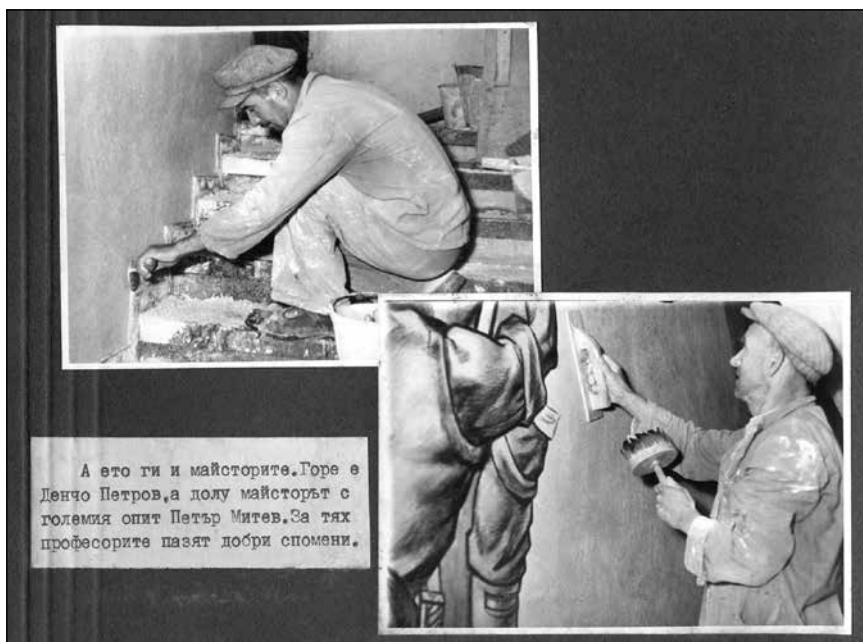

*Обр. 12. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 12.
Fig. 12. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 12.*

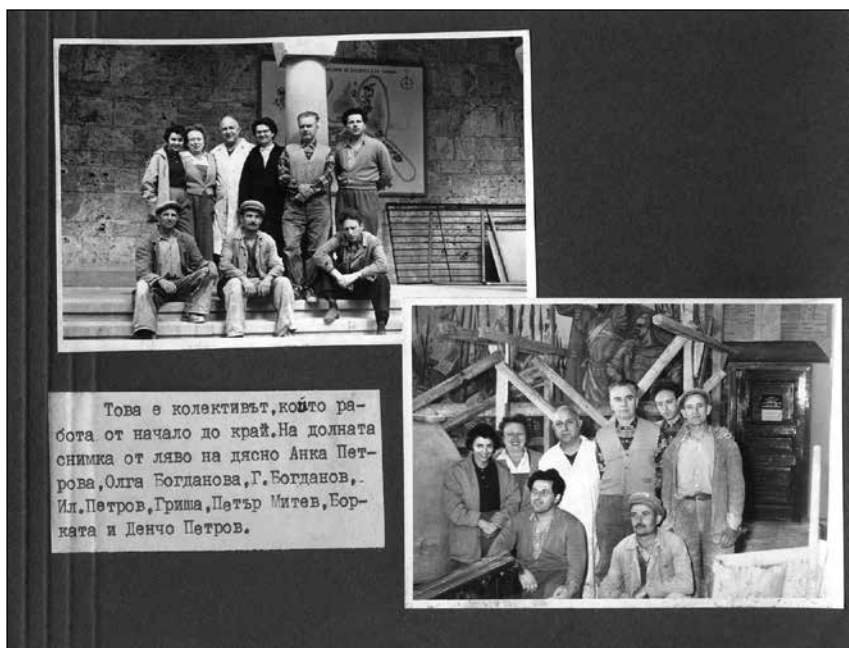
Обр. 13. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 13.

Fig. 13. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 13.

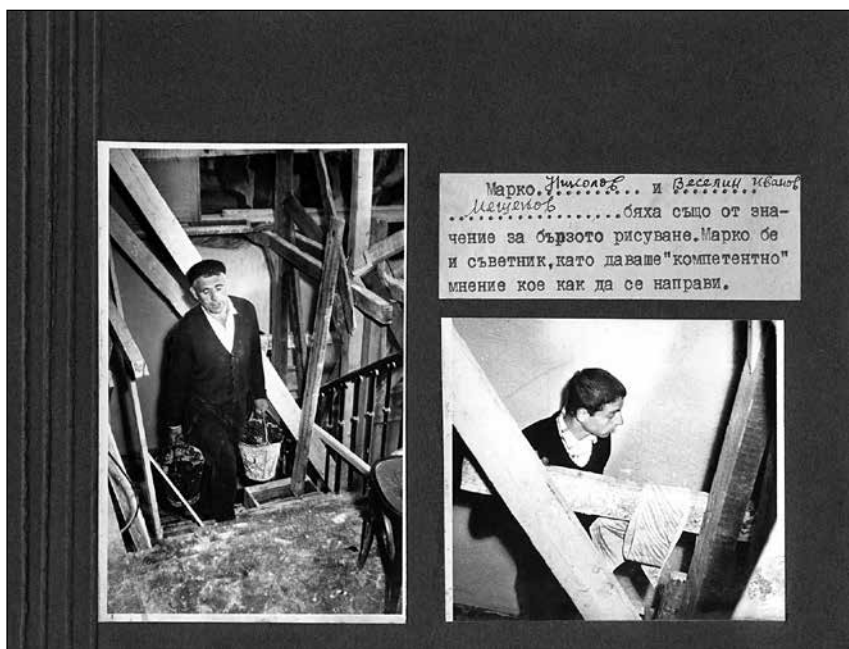

Обр. 14. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 14.

Fig. 14. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 14.

Обр. 15. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 15.
Fig. 15. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 15.

Обр. 16. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 16.
Fig. 16. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 16.

*Обр. 17. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 17.
Fig. 17. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 17.*

*Обр. 18. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 17 – гръб.
Fig. 18. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 17 – back.*

Обр. 19. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 18.

Fig. 19. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 18.

Обр. 20. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 18 – гръб.

Fig. 20. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 18 – back.

Обр. 21. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 19.

Fig. 21. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 19.

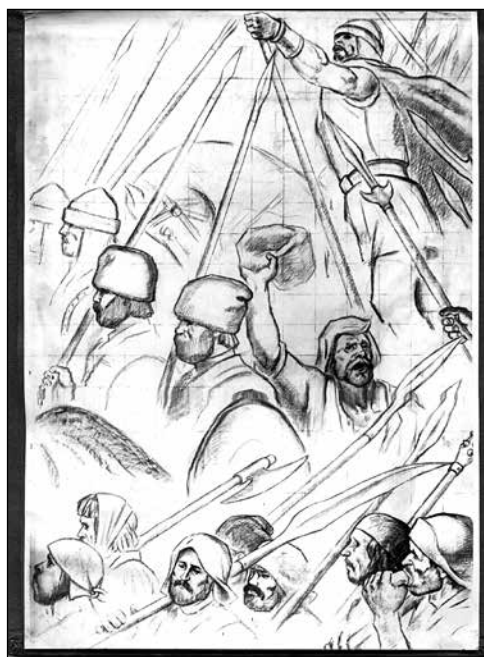

Обр. 22. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 19 – гръб.

Fig. 22. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 19 – back.

Обр. 23. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., лист 20.
Fig. 23. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, page 20.

Обр. 24. Албум за създаване на стенописите в Търновския музей през 1961 г., вътрешна страна на задната корица.
Fig. 24. Album on the painting of the murals in the Museum of Tarnovo in 1961, inside back cover.

В ОТГОВОР НА ЕДНО МНЕНИЕ ЗА „БОЛЯРСКИТЕ КЪЩИ“ В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени Дерменджиев

Статията „Болярският квартал в Асенова махала – между научните колебания и обикновените фантазии...“ на Д. Косева (Косева 2020, 233–241) се явява кратък отзив за моята студия „Болярските къщи в квартал „Асенов“ във Велико Търново“ (Дерменджиев 2019, 122–186). Забележките и коментарите, които прави Д. Косева, са свързани основно с разчитането на надписа „... СПОЖДА БОН ...“, архитектурата и датировката на „Къщата на госпожда Бойка“ и на други 3 къщи, известни в научаната литература като „Болярските къщи“.

1. За неточните изрази

Д. Косева пише: „*Дерменджиев предлага план за вътрешното разпределение и на още четири къщи, като в крайна сметка достига до обособяването им в средновековен квартал в столичното подградие*“ (Косева 2020, 233). Никъде в студията не съм посочвал или твърдял, че тези къщи образуват средновековен квартал, а на още по-малко места съм казал, че става въпрос за „*Болярски квартал*“, както е написала Д. Косева в заглавието на своята статия (Косева 2020, 233). Въпросният „*Болярски квартал*“ е напълно измислен и съществува само в заглавието на нейната статия, но не и в моята студия, а и доколкото си спомням не съм го срещал в никоя друга научна публикация. Думата „квартал“ съм използвал единствено във връзка със съвременното име на квартала, в който са се намирали тези къщи – квартал „Асенов“ (Дерменджиев 2019, 121–122, 129–130, 132, 134–137, 140, 141, 143–145, 147–150).

Д. Косева пише: „*Именно за този квартал, дискутиран в разглежданата пространна студия Е. Дерменджиев насочва усилия да внуши, че е средновековен, т. е. столичен, от времето на Второто българско царство*“ (Косева 2020, 233). В студията ми никъде няма текст, в който да се дискутира някакъв средновековен квартал, защото изобщо не пиша за такъв. Това прави единствено Д. Косева в своята статия, като по някаква причина си мисли, че аз съм се занимавал с такова нещо и изглежда се опитва да го приписва на мен.

Аз разглеждам възможностите някои от представените къщи в квартал „Асенов“ да датират от времето на Второто българско царство, като тук трябва

да подчертая, че това по начало не е моя идея, а е мнение на почти всички учени, които са писали за тях през последните 117 години (Дерменджиев 2019, 121). Посочените от мен неоспорими факти и достатъчно сигурни доказателства показват (Дерменджиев 2019, 136–147), че 2 от разглежданите къщи имат връзка със средновековната архитектура в столичната цитадела на хълма Трапезица и поради това предполагам, че не е изключено те да са били построени през XIII–XIV в. (Дерменджиев 2019, 148–149), но приемам че могат да се датират и в XV–XVII в. (Дерменджиев 2019, 149). Поради това неслучайно, а напълно логично и съвсем преднамерено ги сравнявам с изцяло запазените каменни двуетажни къщи от село Арбанаси – къщата на поп Панайот и къщата на хаджи Русевич (Балкански), които със сигурност са изградени през османската епоха, като коректно изтъквам и приликите между тях (Дерменджиев 2019, 147–148).

Д. Косева пише: „*Аз отричам съществуването на т.нар. Болярска къща (№1) в Асенова махала*“ (Косева 2020, 236). Никъде в студията не съм написал „*Болярска къща (№1) в Асенова махала*“. Това е още един неверен и изцяло неточен израз, който Д. Косева използва по такъв начин, все едно е мое определение за тази къща. Навсякъде в студията ми правилните названия са „*Къща №1*“ или „*Къщата на госпожда Бойка*“ (Дерменджиев 2019, 121–122, 125–126, 129–137, 140, 141–144, 147–153). Както вече посочих по-горе, аз не съм измислил определението „*болярски*“ за тези къщи – то датира още от началото на XX в. и е отбелязано в научните трудове на проф. Б. Цонев, К. Шкорпил, проф. Б. Филов, акад. К. Миятев, проф. М. Бичев, арх. Т. Златев, арх. Л. Захариева, арх. Н. Тулешков и др. Названието „*болярски*“ съм го поставил в кавички в заглавието на моята студия и така съм го посочвал и на други места в нея (Дерменджиев 2019, 121, 136, 150), но не като определение или характеристика за всяка отделна къща, а общо за всички тях, единствено защото така те са известни в научната литература.

2. За надписа „...СПОЖДА БОН...“

Д. Косева пише: „*Разчитането на надписа, който аз правя, като „(го) СПОЖДА БО (городица) Н (присно дева)“, вместо „ГОСПОЖДА БОН (ка)“, т.е. името, което става известно като собственицата на въпросната болярска къща, някак „не се връзва“ на Е. Дерменджиев и той решава, че тук е мястото да го ревизира*“ (Косева 2020, 234). Д. Косева е разчела надписа като „(ГО)СПОЖДА БО (ГОРОДИЦА) Н“, (Косева 2018, 230; Косева, Тотев 2017, 96), но е предложен и вариантът „[ГО]СПОЖДА БОГ[ОРОДИЦА] Н“ (Тотев, Косева 2017, 170). Обаче в тези свои публикации Д. Косева не беше посочила нито един конкретен пример за подобно съкращение (БО) или (БОГ) на думата „Богородица“. Първият и единствен такъв пример е представен едва

в коментиранията сега от мен нейна статия (Косева 2020, 234–235) и то само за съкращението „БО“.

Тук трябва да отбележа, че Д. Косева не е вникнала в същността на направената от мен забележка или просто не е обърнала внимание какво точно съм написал. Цитатът от моята студия е: *„Не ми е известно обаче в друг кирилски надпис върху камък да има засвидетелствано съкращение по този начин (БОГ) на думата Богородица“* (Дерменджиев 2019, 128). Видно е, че в този случай не става въпрос дали нещо „не ми се връзва“, според израза на Д. Косева. Забележката ми е за това, че тя произволно добавя буква (Г), каквато не съществува в надписа, и въз основа на нея прави ново разчитане на текста (Тотев, Косева 2017, 170), за което впрочем както преди, така и сега не предлага паралел.

В случая от моя страна няма никакво „ревидиране“, защото при липсата на посочени паралели от Д. Косева в първите ѝ публикации за подобно съкращение на думата „Богородица“, предложих да остане вариантът „госпожда Бойка“ с възможности и за друго четене на този надпис (Дерменджиев 2019, 129).

Д. Косева пише: *„По отношение на граматическата форма на текста от моя прочит, забележките на Е. Дерменджиев, че не може да съществува съкращение на името Богородица до първите два буквени знака, без титла, се опровергават от няколко примера, които сочат обратното. Точно таква съкращение на Богородица – (БО), без означение на титла се среща на една икона от втората половина на XIII в., съхранявана в Третяковската галерия. Текстът, който е написан върху иконата през XIV в. е посветителен (Государственная Третяковская галерея 1995, 123–125, ил. на с. 124, кат. № 50). Освен това в този надпис към името на Богородица е използван няколкократно и епитета „Госпожа“ (Обр. 2)“* (Косева 2020, 234–235). Никъде не съм написал, че *„не може да съществува съкращение на името Богородица до първите два буквени знака“*, както абсолютно невярно твърди Д. Косева (Косева 2020, 234), като дори предложих и примери за таква съкращение (Дерменджиев 2019, 128). Изводът, който направих е, че *„Всъщност в края на запазената част от корниза с този надпис не съществува буква Г и такава не е имало там. Така се установява, че не е възможно трите последни букви от надписа (БОН) да са съкращение на думата Богородица“* (Дерменджиев 2019, 128–129). Основната ми забележка обаче е, че няма пример за изписване по този начин (БОГ), както и в другия вариант (БО) и без надреден знак на думата „Богородица“, предложени от Д. Косева, в известните официални или по-обикновени български каменни надписи (Дерменджиев 2019, 128), а не във всички средновековни кирилски надписи в Европа. И като най-близък и отлично запазен паралел на начина на изписване и формата на буквите от надписа „...СПОЖДА БОН...“ посочих текста на известния каменен надпис с името „Девинград“ от Патриаршията в столичния Гърнов: *„ПРИСНОДВЪИ БЦЖ МРИЖ, като и над трите думи са врязани надредни титли за съкращение“* (Дерменджиев 2019, 128) и въз основа на това предположих, че двата надписа са издълбани от един

майстор по владетелска поръчка (Дерменджиев 2019, 129). Понеже Д. Косева не е направила специален коментар по този въпрос, мога да приема, че е напълно съгласна с този мой извод. Тогава защо каменоделецът от Търнов, който е издялал надписа с името „Девинград“, е трябвало да изпише „Богородица“ в надписа от „Къщата на госпожда Бойка“ по друг начин и без надреден знак? В такъв случай не е необходимо да се ходи чак до Москва, за да се търси паралел за друг начин на съкращение на думата „Богородица“ (Косева 2020, 234–235, Обр. 2), като такъв има в самия Търнов.

И какво всъщност е общото между зографа, направил надписа върху иконата в Москва, и съдържанието на каменния надпис от столичния Търновград, за да се твърди, че те трябва да се четат по един и същи начин? Наличието на паралел за нещо (сграда, предмет, надпис) някъде на друго място (много далечно или по-близо) не означава, че и коментираният обект трябва задължително да е правен по същото време, от същия човек, да има същото значение, начин на изписване и т. н. Паралелът показва, че е възможно това да е така, а не че непременно е точно така, освен ако не се установи някаква съвсем пряка връзка между тях – абсолютно сходство, изписано лично име, дата, специфичен индивидуален почерк и др., но такава връзка между иконата от Москва и надписа „... СПОЖДА БОН...“ от Велико Търново няма. Освен това Д. Косева посочва само един такъв пример (Косева 2020, 234–235, Обр. 2) – ако такава съкращение (БО) на думата „Богородица“ е било обичайна практика, то би трябвало да го има в много повече кирилски надписи, в това число и каменни.

Тук мога да направя и още една забележка. В примера, който Д. Косева дава с иконата от Москва (Косева 2020, Обр. 2) се вижда, че на няколкото места, където има думата „госпожда“ пред Богородица, тя е изписана със съкращение (ГЖЕ). В търновския надпис обаче тази дума е била цяла и без пропуснати букви (първите 2 букви сега липсват, защото левият край на корнизата е отчупен). Тогава защо думата „Богородица“ в него трябва да е написана със съкращение (БО) или (БОГ), както предлага Д. Косева?

Примери за изписване по всякакви различни начини на думата „Богородица“ могат да се намерят на различни места, върху различни материали или предмети, от различно време, направени от хора с различни граматически знания, способности и умения, но това не означава, че те задължително и непременно трябва да се свързват с конкретния надпис от Търновград.

Д. Косева пише: *„Съчетанието на собствено име с епитета „госпожда“ не е известно сред средновековните славянски надписи на Балканите и Русия. По това време то се използва със значението на „господар“, „владетел“ (съответно „господарка, владетелка, владичица“) и се прилага като определение към имената на Христос и Богородица, или в отделни случаи към имена на царски особи, което е отразено в езиковедските и литературоведски изследвания“* (Косева 2020, 235). Именно поради това обаче не трябва да се изключва и възможността използването на думата „госпожда“ в коментирания надпис от

„Къщата на госпожда Бойка“ да има връзка с женско владетелско име, независимо че такава комбинация се среща само в отделни случаи. Това наистина е твърде интересна идея, към която насочва последният извод в този цитат на Д. Косева.

И в тази връзка мога да предложа подходящи примери. В Синодика на цар Борил е записано: *„На великата господарка Кера Тамара, дъщеря на великия цар Йоан Александър, обещана на великия емир Амурат и омъжена за него заради българския род. (...) На госпожа Десислава и госпожа Василиса, дъщери на великия цар Йоан Александър – вечна памет. На госпожа Десислава, майка на Мария, благочестивата царица на великия цар Йоан Шишман, наречена в ангелски образ Девора – вечна памет“* (Тотоманова 1999, 84–85). В такъв случай при разчитане на надписа като „госпожда Бойка“ е логично и напълно възможно да се приеме, че в него е било отбелязано името на някоя търновска принцеса, царска родственица или съпруга от виден болярски род на някой от царските синове от втората половина на XIV в., която не е спомената в писмените извори. Ясно е, че личното име „Бойка“ е доста обикновено и е видно, че изобщо не може да се сравнява с обичайните и често използвани имена на принцесите и цариците в столицата на Второто българско царство. Но същото важи и за Фружин (? – 1444 г.), който е втори син на цар Иван Шишман (1371–1395 г.) (Божилов 1994, 242–244). Ако той не беше известен от писмените извори и документи от неговото време, кой би си помислил изобщо, че „Фружин“ може да е царско име на представител на Асеновата династия? А и колко често се среща това име след края на XIV в., защото и преди то не е известно. На практика същата се оказва ситуацията и с името „Бойка“.

Д. Косева пише: *„Прочитът на надписа като „Госпожда Бойка“, направен в началото на миналия век (Цонев 1904, 772–775) е неприемлив, тъй като е несигурно допълнението му БОН (ка), а и не е помислено за връзката му в контекста на цялостен текст, но безкритично е приет от Дерменджиев, който дори коментира разпространението на името Бойка през Средновековието“* (Косева 2020, 235). Вярно е, че допълнението на надписа от Б. Цонев през 1904 г. изглежда несигурно, но в същото време и напълно възможно, което важи и за допълнението, направено от Д. Косева (Косева, Тотев 2017, 97). Вярно е, че не съм представил и цялостно разчитане на надписа „...СПОЖДА БОН...“, а и това как точно да се направи, като от него са запазени части от само 2 думи с общо 9 букви. Каквито и варианти да се предложат, то те ще бъдат практически недоказуеми. В случая аз само споделям мнението на Б. Цонев, защото нямам никакви претенции да се изявявам като епиграф, както го прави Д. Косева. Явно поради това тя предлага почти цялостен, много подробен и доста произволен прочит на този надпис: *„+ В лето... божемъ въздвиженны... цар всемъ българомъ създах от зачла пречестпѣла сѣа црьковъ въ имя пресветаѣ Госпожда Богородицы и Присподеваы Марин...“* (Косева, Тотев 2017, 97),

посочвайки като подобни няколко ктиторски текста от XV в. в Сърбия. В тях обаче никъде не се споменава някакъв цар, съкращението на думата „Богородица“ е съвсем различно от това в обсъждания търновски надпис, текстовете са разгънати в няколко реда (а не само на един ред) и са на стенопис (а не врязани върху каменен архитектурен детайл), поради което се оказват доста неудачни примери. И като има подобни текстове от XV в. в Сърбия, трябва ли и надписът от столичния Търнов да е бил същият?

Освен това Д. Косева не предлага вариант за разполагането на „разчетения“ от нея надпис в пространството на предполагаемата църква – къде може да е бил монтиран корнизът с текста и какво място е заемал в архитектурната ѝ декорация. А и като по-горе стана дума за даване примери, в този случай тя не посочва никакви паралели за точно такова едноредово линейно развиване на царски (владетелски) ктиторски надпис върху каменен корниз.

Д. Косева пише: *„Двете сполии се датират в XIII–XIV в. Ако приемем версията, която Дерменджиев лансира, че къщата е столична, излиза че двете сполии, които са от същото време, са счупени и веднага вградени върху нейната фасада. Това предположение е неоснователно, дори абсурдно“* (Косева 2020, 235). Трябва да отбележа, че Д. Косева изглежда не е разбрала правилно какво точно съм написал за времето на вграждане във фасадата на „Къщата на госпожда Бойка“ на частите от двата мраморни архитектурни детайла (корнизът с надписа и фрагментът от плоча с релефна декорация). А точните цитати са: *„Вероятността това да е станало още в столичния период на Търновград е съвсем малка. Те не биха могли да се използват втори път по-рано от 1393 г., когато столицата е завладяна от армията на султан Баязид I (1389–1402 г.), а Царският дворец в цитаделата на хълма Царевец е бил разрушен“* и *„това не може да е станало по-рано от края на XIV в. или началото на XV в.“* (Дерменджиев 2019, 131). Ето защо моят извод по този въпрос, както преди, така и сега е следният: сполиите са вградени вторично във фасадата на „Къщата на госпожда Бойка“ едва в следстоличния период на Търнов, независимо дали тя е строена през XIII–XIV в. или датира от османската епоха.

Д. Косева е напълно права, че *„За да се достигне до изводи по отношение на формите на съкращения на средновековните надписи, включително редуциране на буквени знаци и титли, се изисква напластяване на сериозен обем информация, тъй като сред запазените текстове изобилстват варианти, в много случаи неподлежащи на класификация или граматически правила“* (Косева 2020, 235). Затова явно нещата по отношение на този надпис засега ще си останат такива, каквито са в момента – „госпожда Бойка“ за мен (според четенето на Б. Цонев) и „госпожда Богородица“ за Д. Косева. Трябва да отбележа, че освен посочените мнения е възможно надписът да има съвсем друг смисъл и съдържание, които не включват нито една от думите „госпожда“, „Бойка“ или „Богородица“.

3. За архитектурата на „Къщата на госпожда Бойка“

Д. Косева пише: *„Отсъствието на конкретни наблюдения за вътрешната планировка на разглежданите къщи, каквато липсва поради факта, че те отдавна не съществуват и там никога не са провеждани археологически проучвания, не дава възможност за коректни изводи, въпреки запазените макети на фасадите и чертежи за едната от тях. Използването на кадастралните данни не може да замени преките наблюдения“* (Косева 2020, 233). Как е възможно Д. Косева да твърди, че отсъстват конкретни наблюдения за планировката, след като има запазени чертежи и макети!? Отричането на данните от съхраняваните във Фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново оригинални документи за „Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“ (планове, чертежи, рисунки и гипсови макети с инв. №94 ФЛФ, инв. №804 ФЛФ, инв. №20 ФЛФ, инв. №523а ФЛФ, инв. №754 ФЛФ, инв. №931 ФЛФ, инв. №98 ФЛФ, инв. №806 ФЛФ), които са изработени лично от Л. Филипов и някои собственоръчно подписани от него, е напълно неоснователно и неаргументирано. А именно, защото тези къщи отдавна вече не съществуват, там никога не са провеждани археологически разкопки и на практика засега няма други архитектурни данни за тях, тези документи са ценни и изключително важни, най-малкото защото са единствените известни към настоящия момент.

Но Д. Косева не признава достоверността и истинността на данните в представените от мен документи, като същевременно не посочва нито едно, каквото и да е, основание за това. Не става ясно защо тя не вярва на плановете на къщите и техните размери, както и на разположението и вътрешното разпределение на етажите, които съм представил и подробно описал въз основа на тези чертежи и макети (Дерменджиев 2019, 122–125, 132, 134), въпреки че тази документация е направена по времето, когато къщите са съществували! И точно поради това твърдението на Д. Косева, че отсъстват конкретни наблюдения за тяхната вътрешна планировка (Косева 2020, 233) е абсолютно невярно.

Истина е, че *„Използването на кадастралните данни не може да замени преките наблюдения“* (Косева 2020, 233), но в случая не става въпрос за нищо друго, освен за използването на официален документ, на който с голяма точност са нанесени външните очертания на съществуващите сгради и тяхното местоположение в границите на града, а данните в него са резултат от специално техническо заснемане, направено от инженери и професионални геодезисти. Ако можеше да се извършат преки наблюдения, нямаше да има необходимост да се търсят други начини за намиране на информация.

Съмнявайки се по такъв начин в точността и верността на изготвените от Л. Филипов чертежи и макети, макар и да не го казва в прав текст, Д. Косева на практика отрича част от неговата работа, свързана с документирането на архитектурното наследство на Велико Търново. Така излиза, че той нарочно,

по необясними причини, си е измислил и напълно произволно начертал някакви планове, направил е гипсови макети и рисунки, които нямат нищо общо с външния вид и действителното вътрешно разпределение на етажите на „Къщата на госпожда Бойка“.

Всъщност Л. Филипов е бил кондуктор по архитектура с II клас квалификация, който по-късно става техник при Окръжната архитектурна служба във Велико Търново, а през 1935 г. Министерството на обществените сгради и благоустройството издава удостоверение, с което той получава право на свободна техническа практика (Николова, Драгомиров 1960, 10–11; https://starotarnovo.blogspot.com/2018/02/blog-post_21.html). Но много преди това Л. Филипов е автор, проектант и ръководител на строежите и ремонтите на големи обществени сгради и обекти и то не само във Велико Търново (Николов 1993, 79–80). Например през 1921 г. той е изготвил чертежите на базиликата „Св. София“ в София във връзка с нейната реставрация. Изработил е десетки точни планове, чертежи и гипсови макети на забележителни крепостни съоръжения, църкви, къщи, чешми, порти, архитектурни и художествени детайли от Велико Търново, Арбанаси, Трявна, Дряново и др. (Николова, Драгомиров 1960, 17–19, 27–86). Много от тези сгради вече отдавна не съществуват и за тях се знае единствено от документацията, която е направил Л. Филипов. И добре, че я е направил!

Ето защо е повече от ясно и е съвсем сигурно, че на чертежите и макетите на „Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“, изготвени от Л. Филипов, които на практика представляват редовна документация от архитектурно проучване, може да се вярва поне точно толкова, колкото на отразеното в документацията от едни археологически разкопки.

И защо на архитектурното заснемане на все още съществуващата в началото на XX в. „Къща на госпожда Бойка“, изготвено от доказан специалист в тази област, какъвто е Л. Филипов, не трябва да се вярва? А как в действителност са направени архитектурните изследвания на запазените къщи от XVI–XVIII в. в западните части на Балканския полуостров, които Д. Косева цитира (Косева 2020, 237–238) – чрез анализ на планове, външен вид, вътрешно разпределение, украса, строителна техника и материали. И поради това в направената за тях документация от архитектурните им проучвания никога не се съмнява, като същевременно въз основа именно на нея се извеждат конкретните изводи, каквито според Д. Косева не е възможно да се направят за „Къщата на госпожда Бойка“ (Косева 2020, 233), и то точно защото за нея има запазена само такава документация.

Археологическите разкопки предоставят важна, достоверна и заслужаваща доверие информация, но чрез тях не може да се установи каква е била височината на „Къщата на госпожда Бойка“, какъв е бил горният ѝ етаж, какво вътрешно разпределение е имал той, къде са били разположени вратите и прозорците, какви са били техните размери и т. н. Археологията е деструктивна на-

ука, защото понякога по време на разкопки се прекопават, унищожават безвъзвратно и изцяло изваждат от терена част от откритите структури – землянки, ями, пещи, гробове или се демонтират каменни стени и сгради, ако те пречат за проучването на долните културни пластове. И единственото, което остава от тези структури е документацията, въз основа на която се правят научните публикации. Така всеки, който по една или друга причина иска да провери данните от археологическите разкопки или правилността на направените изводи в публикациите на проучените обекти, използва точно тази документация. Но ако съдържанието на тази документация не отговаря на желанията и противоречи на мнението и застъпваната теза на някого, то трябва ли тя да се отрича без всякакво основание и съответно да не се вярва на това, което е документирал археологът. И в двата случая отговорът е отрицателен.

Абсолютно същият е и случаят с документацията от архитектурното заснемане на „Къщата на госпожда Бойка“, направена от Л. Филипov през 1904 г. Тази къща вече е съборена, на нейното място е построена друга и там не могат да се осъществят никакви нови проучвания. Запазеното от нея са чертежите, рисунките и макетите на Л. Филипov (да не се забравя снимката от 1904 г. на квартал „Асенов“ и Кадастъра на Велико Търново от 1907 г.). Ние трябва да сме благодарни на Л. Филипov, че ги е направил и така е съхранил за поколенията данните за тази сграда, а не да се прави опит за тяхното отричане, омаловажаване и на практика цялостно отхвърляне, без да е представено нито едно доказателство в тази посока (Косева 2020, 233).

И защо това архитектурно заснемане на Л. Филипov да „не дава възможности за конкретни изводи“ (Косева 2020, 233)? А отговорът изглежда ясен – защото Д. Косева няма по какъв друг начин да отрече направения паралел на плана на приземието на „Къщата на госпожда Бойка“ с двете сгради – Жилище №4 и Сградата до Югоизточната порта в крепостта на хълма Трапезица (Рабоваков 2015, 95; Робов 2009, 609, Обр. 1), добре датирани в XIII–XIV в., които са проучени чрез археологически разкопки.

Д. Косева пише: „*Освен всичко това влизането в детайли, които не подлежат на проверка, служат за компилативни съпоставки и предположения, свързани с жилища, открити на крепостта Трапезица, в подградията на Мелник и Хоталич*“ (Косева 2020, 234). Детайлите, които не подлежат на проверка, са данните от плановете и макетите на Л. Филипov за специфичния план на входа със стеничка и къс коридор на приземието на „Къщата на госпожда Бойка“, за които съм намерил точни паралели при жилищни сгради от няколко средновековни български града, проучени чрез археологически разкопки и датирани в периода XIII–XIV в. (Дерменджиев 2019, 137–139). Понеже Д. Косева няма никакви контрааргументи и не прави поне някакъв опит да обясни наличието на такова пряко съвпадение, тя просто отрича наличните факти.

А и какво трябва да означава изразът „*не подлежат на проверка*“ (Косева 2020, 234)? В случая това е същото като да искаш да проверяваш след време

конкретни данни на терена, описани в полевата документация (дневник, фото-албум, чертежи), за археологически структури, които отдавна са били демонтирани или прекопани в хода на проучванията. Те вече няма как да се проверят на място – трябва да се довериш на полевата документация или да представиш неоспорими доказателства за обратното. Д. Косева обаче не прави така – няма посочен от нея нито един факт или доказателство, с което да оспори истинността на направените чертежи, рисунки и макети от Л. Филипов или да установи, че те са измислени или изцяло невярни и затова тя ги отрича напълно и без никакво обяснение.

А и какво всъщност означава изразът „*компилативни съпоставки и предположения*“ (Косева 2020, 234), защото в студията ми няма такива по отношение на посочените доказателства за очевидното сходство в плана на входното пространство на „Къщата на госпожда Бойка“ с приземиата на няколко къщи от XIII–XIV в. в някои градове на Второто българско царство, включително и в столичния Търнов (Дерменджиев 2019, 137–139).

4. За датировката на „Къщата на госпожда Бойка“

Д. Косева пише: „*разглежданите къщи от Асенова махала могат да се свържат с Балканския тип къща от османския период, за която има немалък брой изследвания на архитекти, специалисти в областта на урбанистиката и културологията*“ (Косева 2020, 233). Аз не изключвам възможността къщите в квартал „Асенов“ да са построени през османската епоха, както изрично съм посочил (Дерменджиев 2019, 149). Именно поради тази причина правя сравнение с изцяло запазените двуетажни каменни къщи в село Арбанаси – къщата на поп Панайот и къщата на Русевич (Балкански), които могат да се датират най-рано в XVI в. (Дерменджиев 2019, 140–145, 147–148), с други къщи от същото село (Дерменджиев 2019, 139–141), както и с къщи във Велико Търново (Дерменджиев 2019, 149). Затова не съм посочил и други паралели в по-далечния край на Балканския полуостров (Гърция, Македония, Албания, Косово, Черна гора и Сърбия), защото примерите са съвсем наблизко – само на 1 км от Велико Търново. Видно е, че по външен вид разгледаните арбанашки къщи и представените търновски къщи имат доста сходни черти, което и аз много прилежно съм отбелязал (Дерменджиев 2019, 147).

От съществено значение при сравнението на представените къщи от Велико Търново и Арбанаси обаче са и многобройните принципни разлики (Дерменджиев 2019, 147–148) и особено паралела по отношение на плана със средновековни жилищни сгради от XIII–XIV в. в самия столичен Търнов (Дерменджиев 2019, 137–138), които правят пряката връзка между тях.

Тук няма да навлизам в обширната полемика за „*Балканския тип къща от османския период*“, като ще се задоволя да посоча само, че двуетажни каменни къщи се строят по нашите и в по-далечни земи още от Средновековието

(Мелник, Мистра и др.), поради което не е необходимо да се чака настъпването на XVI–XVIII-то столетие, за да може да се твърди, че едва оттогава те се появяват и у нас.

В много от цитираните от Д. Косева публикации за „*Балканския тип къща от османския период*“ (Косева 2020, 233, 238–239) липсват конкретни примери, които могат да се използват за пряко сравнение с представените къщи във Велико Търново, защото външният вид на илюстрираните в тях жилищни сгради е съвсем различен – с над 3 етажа, паянтова конструкция на горните етажи с големи еркери и чардаци, широки и високи прозорци. Д. Косева не посочва конкретно нито един план на приземието на някоя къща от XVI–XVIII в. с оформление на входа със стеничка и къс коридор, точно като на „Къщата на госпожда Бойка“ във Велико Търново и на проучените чрез археологически разкопки 2 жилищни сгради от XIII–XIV в. в столичната цитадела на хълма Трапезица, които аз давам като пример за пълно сходство (Дерменджиев 2019, 137–138). Изключение правят представените точно такива планове на приземни етажи в цитираната от Д. Косева книга на Н. Тулешков, но за тях обаче авторът е отбелязал, че принадлежат на средновековни жилищни сгради (Тулешков 2006, 78–79), а не на къщи от османската епоха. Тук трябва да наблегна на факта, че освен това Н. Тулешков включва като илюстрация и макета на Л. Филипов на южната фасада на същата тази, обширно коментирана дотук „Къща на госпожда Бойка“ във Велико Търново, като отбелязва че е от XIV в. (Тулешков 2006, 79), независимо че в анотацията я нарича по погрешка „*Къщата на кокона Анастасия*“. В случая мнението на Н. Тулешков определено не е в подкрепа на твърденията на Д. Косева, а това е пример в цитирана именно от нея публикация, чрез която тя отстоява своята теза за непременно късната датировка (в османската епоха) точно на „Къщата на госпожда Бойка“.

Как на практика се определя времето когато е построена една изцяло запазена и съществуваща в момента на проучването къща? Това се прави чрез архитектурен анализ, при който се разглежда планът, вътрешното разпределение, външният вид, украсата, строителната техника и материали, и се сравнява с други къщи от различни епохи – така, както съм го представил в моята студия (Дерменджиев 2019, 236–250). Точно това обаче липсва в статията на Д. Косева. Тя цитира няколко съчинения, от които не посочва преки паралели за архитектурния план на „Къщата на госпожда Бойка“, а приложените илюстрации на фасадите на къщи от Атон, Косово и Албания (Косева 2020, Обр. 1) имат само приблизително сходство, подобно на снимките на къщите от Арбанаси, които аз използвам (Дерменджиев 2019, Обр. 24). А дори и Д. Косева да беше приложила още планове, снимки и изводи на други изследователи това нямаше да има особено голямо значение, защото аз самият посочвам планове и паралели на къщи от XIII–XIV в., от XV в., от XVI–XVII в., че дори и до XIX в. (Дерменджиев 2019, 236–250, бел. 39). По-важното в случая е, че на основата на тези примери аз представям основания не за точна датировка, а възможността

къщите в квартал „Асенов“ във Велико Търново да са построени през Средновековието или през османската епоха (Дерменджиев 2019, 248–249).

Д. Косева пише: *„Примерите с Мистра, които Дерменджиев предлага като аналогия, са несъстоятелни, предвид обема, разпределението и фасадното оформление на тези сгради. Явно те са приложени формално, за да аргументират строителството на къщите в Асенова махала през Средновековието“* (Косева 2020, 234). Като извод по отношение на примерите със запазените до днес средновековни двуетажни, изцяло каменни жилищни сгради в Мистра и Мелник, датирани в XIII–XV в., които предлагам за сравнение с къщите във Велико Търново, съм отбелязал единствено следното: *„Тези паралели обаче са много отдалечени от Търнов и трудно може да се търси директна връзка между тях и къщите в квартал „Асенов“* (Дерменджиев 2019, 141). Освен това съм изтъкнал и очевидните разлики между тях, които са много повече от приликите, и точно поради това те не могат да бъдат аргумент, както счита Д. Косева. Аз никъде не използвам паралелите от Мистра и Мелник, за да доказвам строежа на къщите в квартал „Асенов“ във Велико Търново през Средновековието. В този случай коментарът на Д. Косева е абсолютно несъстоятелен и показва неразбиране на текста или изглежда като преиначаване на написаното от мен, за да има основания за някаква критика от нейна страна.

Примерите с Мистра и Мелник не съм ги приложил формално – те показват, че е напълно възможно дори до XXI в. да оцелеят добре изградени средновековни двуетажни каменни жилищни сгради, а не че търновските къщи са строени по техен образец или че има някаква връзка между тях (Дерменджиев 2019, 149). Това, както казах по-горе, не го твърдя по никакъв начин и никъде не съм го написал.

Д. Косева пише: *„а всъщност отсъства коментар за характера на средновековните жилища на Царевец, както и да речем за тези на Кастрици, които са може би най-добре запазени, като суперструкция от периода XII–XIV в.“* (Косева 2020, 234). Това твърдение на Д. Косева също е изцяло грешно, напълно измислено и няма нищо общо с действително написаното от мен. В студията ми има няколко раздела, в които съм направил обширни сравнения на представените къщи в квартал „Асенов“ точно със жилищни сгради от столичните търновски цитадели на хълмовете Трапезица и Царевец по отношение на: плановата схема, оформянето на специфичния вход със стеничка и къс коридор, ориентацията, фасадите, строителната техника и материали, наличието, вида и конструкцията на горните етажи, използването на вътрешни сантрачи, разположението на терена (Дерменджиев 2019, 137–145), разгледал съм и най-общо жилищното застрояване в столичните подградия (Дерменджиев 2019, 145–147). Това са общо 11 последователни страници текст и е трудно да се пропуснат всичките.

Във връзка със забележката за липсата на паралели с жилищата от Кастрици (Косева 2020, 234) ще посоча само, че там няма запазени двуетажни каменни сгради, поради което не съм ги използвал за доказателствен материал.

Д. Косева пише: „Наличието на средновековни сполии върху фасадата на къща №1, според мен е друг важен мотив, който насочва строителството ѝ към следстоличния период на града“ (Косева 2020, 234). Това определено не може да е неоспоримо доказателство за установяване на датировката на „Къщата на госпожда Бойка“, защото според посочените данни тези сполии са били допълнително зазидани в южната фасада на вече съществуващата сграда (Дерменджиев 2019, 131). Това със сигурност е станало едва в следстоличния период на Търнов, но те са били поставени там впоследствие, а не още по време на нейното строителство, независимо кога то е било осъществено – дали през XIII–XIV в. или по-късно (Дерменджиев 2019, 131). И именно поради това в този конкретен случай няма никакво значение по кое време е била изградена къщата.

Д. Косева пише: „В следстоличния период Търново преживява сериозни катаклизми, каквито например са двете търновски въстания и вероятността средновековни къщи да са се запазили до XIX–XX в. с непроменени фасади е нищожна. От друга страна трябва да се вземат предвид и урбанизационните промени, които неминуемо съпътстват устройството на квартала за тези пет века (ако приемем версията на Дерменджиев, че къщите са построени през XIV в.). Всичко това изключва вероятността да бъдат съхранени жилищни сгради от столичния период на Търново, при това в почти цялостен обем и фасади“ (Косева 2020, 234). Вярно е че времето и историческите събития са важни фактори за оцеляването на къщите в квартал „Асенов“, но въпреки това църквата „Св. Петър и Павел“ (XIII в.) и Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици“ (XIV в.) са били запазени почти в първоначалния си вид до земетресението през 1913 г. Независимо от отминалите столетия, земетресенията, наводненията, пожарите, търновските въстания, кърджалийските нашествия и градоустройствените промени във Велико Търново все още съществуват в добро състояние и малко по-късни постройки от първата половина на XV в. и от XVI в., като например Джамията на Фируз бей на хълма Царевец от 1435 г. (разрушена през 70-те години на XX в.), Мостовата баня на Фируз бей и Средната баня на левия бряг на река Янтра, църквата „Св. Георги“ в квартал „Асенов“, а в село Арбанаси – къщата на поп Панайот, къщата на Русевич (Балкански), църквата „Рождество Христово“, параклиът „Св. Георги“ при църквата „Св. Димитър“ и може би църквата „Св. Георги“.

Към тях естествено трябва да причислим „Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“ в квартал „Асенов“, ако те са били построени след края на Второто българско царство. Тези къщи се характеризират с компактен, съвсем опростен план и неразчленен във височина кубичен обем с изцяло равни фасади без големи отвори, очевидно са имали много добре направен каменен градеж с вътрешни сантрачи и може би хоросанова спойка, дебели стени, здрави дървени междуетажни конструкции, били са постоянно обитавани и явно грижливо поддържани, поради което няма никакви причини те да не

просъществуват до 1913 г., дори и ако се датират малко по-рано – да речем в края на XIV в. Точно същите характеристики притежават и запазените до днес средновековни двуетажни каменни къщи в Мистра и Мелник от XIII–XIV в., които са оцелели след многото войни, природни бедствия и изминали столетия, и именно поради това съм ги посочил като пример за такава възможност (Дерменджиев 2019, 141).

Д. Косева пише: „По мое мнение това са къщи от следстоличния период на Търново, които по своя тип са характерни за целия Балкански регион през османския период“ (Косева 2020, 236). Аз също съм отбелязал, че е възможно къщите да са от XV–XVII в. (Дерменджиев 2019, 149), само че преките паралели за специфичния план на входа в приземието се намират при сгради от XIII–XIV в. и то в самия Търновград (Дерменджиев 2019, 137–138).

Д. Косева пише: „В заключителния извод, обаче, Дерменджиев изненадващо се „завърта на 360°“, обобщавайки, че „...тези 3 къщи се явяват изключително интересни паметници на средновековното столично (XIII–XIV в.) или следстолично (XV–XVII в.) търновско градско строителство и тяхното представяне е от важно значение за проучванията на българската архитектура по онова време.“ (Дерменджиев 2019, 150). Всъщност на финала на това пространно съчинение ние не разбираме позицията на автора, както и кое е „онова време“, за чието проучване са от важно значение тези къщи“ (Косева 2020, 236). В действителност точният израз, който използвам е „от това време“ (Дерменджиев 2019, 150), като съвсем разбираемо се визира XIII–XIV в. или XV–XVII в., както съм написал на по-горния ред в заключителния абзац на студията, така че тук всичко е напълно ясно.

Освен това няма никакво завъртане, още по-малко на 360° (тук явно е допуснатата грешка – посоката трябва да е 180°), защото на по-горните страници в студията съм посочил, че приведените данни и доказателства дават възможност за датирание на поне 2 от представените къщи („Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“), както в столичния период на Търновград, така и в османската епоха (Дерменджиев 2019, 148–149). Ако не беше така, аз нямаше да се „въртя в никакви посоки“, а в заключението съвсем ясно и категорично бих написал, че къщите са средновековни и са построени през XIII–XIV в., което обаче не съм направил (Дерменджиев 2019, 149).

И като малко обобщение към края на статията си Д. Косева обявява, че всъщност не разбира моята позиция по отношение на датировката на представените къщи в квартал „Асенов“ (Косева 2020, 236). Така изглежда, че тя явно не е прочела внимателно и с осмисляне текста, като не е вникнала в същността на съдържанието и направените от мен основни изводи.

Повечето от забележките на Д. Косева са свързани с това, че според нея правя опит да внушавам на читателите средновековния характер на коментираните къщи. Няма причини да не ми се иска „Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново да датират

със сигурност от времето на столичния период на града. Наистина щеше да е много важно и полезно ако разполагахме с достоверна информация за външния вид и вътрешното разпределение на каменни двуетажни жилищни сгради от XIII–XIV в. в Търновград. За голямо съжаление обаче, независимо от приведените конкретни данни, доказателства и примери, това не може да се твърди безапелационно и вариантът за техния строеж през османската епоха остава, както вече съм отбелязал (Дерменджиев 2019, 148–149).

В тази връзка като мой пропуск ще посоча, че явно е трябвало изрично да напиша в заключението на студията ми, че представените доказателства за възможността „Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“ да датират от XIII–XIV в., са в пряка подкрепа на изказаното много отдавна в тази посока научно мнение на почти всички изследователи на средновековната българска гражданска архитектура, за да може все пак част от критиките на Д. Косева да бъдат насочени и към тях.

В случая коментарите на Д. Косева по отношение на възможностите за датировка на тези 2 къщи в квартал „Асенов“ са свързани с нейното твърдение, че няма и не може да има каменна жилищна архитектура в подградията на столичния Търнов (Косева 2018, 229–230; Косева, Тотев 2017, 95). Това на практика не е вярно, най-малкото защото са разкрити поне 4 такива средновековни каменни сгради в южния край на западното подножие на хълма Царевец, а от огромните по площ терени, на които са разположени столичните подградия, засега са проучени само участъците, където се намират няколко църкви и манастири (Дерменджиев 2019, 146).

Д. Косева пише: „*Аз отричам съществуването на т. нар. Болярска къща (№1) в Асенова махала, за което съм критикувана от Дерменджиев, но след тази статия отричам строителството и на останалите три къщи в Асенова махала през Средновековието*“ (Косева 2020, 236). Какво точно означава изразът „*отричам съществуването*“? Обикновено, след като се приведат необходимите солидни доказателства, които изцяло, напълно и безусловно да оборят опонента, пишещият научното изследване заявява в прав текст своите изводи и заключения. Това обаче Д. Косева не го прави, а само изказва мнение (Косева 2020, 236), защото явно не разполага с конкретни доказателства – поне в тази своя статия не представя такива.

Освен това аз посочвам възможността за датирание в столичния период на Търнов (в XIII–XIV в.) само на 2 къщи – „Къщата на госпожда Бойка“ и „Къщата на Дългия Панайот“ (Дерменджиев 2019, 148–149), докато за Къща №3 допускам, че може да е изградена през XVII–XVIII в. (Дерменджиев 2019, 148), а за Къща №4 съм отбелязал, че липсват данни, въз основа на които да се направи обосновано предположение за времето на нейното строителство (Дерменджиев 2019, 135–136, 137). И тук се вижда как Д. Косева определено не е внимавала при четенето на студията, за да твърди и убеждава читателите в това, че аз датирам всичките 4 къщи в Средновековието (Косева 2020, 236).

По отношение на критиката, която съм отправил към Д. Косева във връзка с „Къщата на госпожда Бойка“, тя си е съвсем на място и е направо задължителна, защото срещу нейното голословно отричане на безспорните факти за плана и архитектурата на тази къща, аз представих достатъчно веществени доказателства и конкретни данни (дори и за размерите на тухлите от подовата настилка, както тя малко саркастично отбелязва (Косева 2020, 233). Вярвам, че те са уверили всички, които без предварителни нагласи и предубеждения са прочели студията ми, за достоверността на написаното от мен – както по отношение на архитектурата на самата къща, така и за възможностите за нейното датiranje.

Д. Косева пише: „*Не на последно място ми се иска да обърна внимание на цялостния характер на публикацията на Е. Дерменджиев. Заглавието и голямата част от неговото изложение внушават, че публикуваните в статията къщи са средновековни, което е основната цел на автора*“ (Косева 2020, 236). Какво лошо, грешно или неправилно има в това да се опитам да покажа, че е възможно тези къщи да са средновековни? Защо да се изключва напълно вариантът те да са построени през XIII–XIV в.? Това мнение е изказано отдавна от всички именити изследователи на средновековната архитектура от времето на Второто българско царство. Предложих достатъчно убедителни данни от нов и непубликуван до този момент в научната литература конкретен фактологически материал, както и солидни доказателства в тази посока. На Д. Косева това не ѝ харесва, отрича го, но не може да докаже със сигурност обратното. А при липсата на достатъчно убедителни контрааргументи тя направо не признава достоверността на оригиналната документация (чертежите, рисунките и макетите на Л. Филипов от 1904 г. и данните в Кадастъра на Велико Търново от 1907 г.), която използвам, без да представи нито един довод, някакво доказателство или обяснение за това, като пренебрегва направените от мен сравнения, наблюдения, изводи и заключения.

Във връзка с датировката на „Къщата на госпожда Бойка“ (и с напълно сходната с нея в архитектурно отношение „Къща на Дългия Панайот“) Д. Косева можеше да намери подходящи паралели по отношение на плана на приземието, за да покаже убедителни аргументи за отнасяне на тяхното строителство твърдо в османската епоха, а не само да цитира автори, някои от които разглеждат доста обобщено архитектурата от това време. Но на практика аз вече съм посочил такива архитектурни доказателства, показващи възможността тези къщи да са изградени през XV–XVII в. и други данни само биха ги допълнили и обогатили. В случая по-важното е, че аз представям сгради със същия план, но датирани чрез археологически разкопки в XIII–XIV в. и то в самия Търновград, като именно така правя връзката между средновековното столично строителство и каменните къщи в квартал „Асенов“, които съм подробно описал според наличната документация от тяхното архитектурно проучване, изготвена от Л. Филипов през 1904 г. Точно поради това не съм си измислил абсолют-

но нищо по отношение на архитектурата на тези къщи и в студията ми изобщо няма никакви „обикновени фантазии“, както малко поетично е написала Д. Косева в заглавието на своята статия (Косева 2020, 233).

5. За научните трудове

В края на тази статия на Д. Косева, без видима връзка с предшестващия текст, се появява нещо като мнение, изводи или оценки в съвсем скромния размер от само 14 реда (Косева 2020, 236) на част от научните ми трудове – 5 студии и 2 статии (включително и за коментирания по-горе „Болярски къщи“), които имат общо 183 печатни страници текст и 121 бр. илюстрации, написани през последните 10 години. Д. Косева е изкуствовед и не се занимава с архитектурата и градоустройството на столичния град, но е направила такова генерално обобщение за моите публикации, които като съдържание остават встрани от нейните преки научни интереси. Лично аз никога не бих си позволил по никакъв повод и поради никакви причини да правя подобна кратка „рецензия“ на многобройните ѝ трудове. Но всъщност посоченият абзац от нейната статия кореспондира с една дълга забележка, подписана от К. Тотев (Тотев, Тодоров, Караилюев 2020, 395, бел. 1), която има сходно съдържание, както по отношение на критиката към научните ми трудове, така и по въпроси за „Къщата на госпожда Бойка“ и каменния надпис от нея, които вече обширно коментирах в по-горните редове и няма да се спирам на тях.

Д. Косева пише: „Статията или по-скоро студията на Дерменджиев е един от неговите опити напоследък да се манипулират някои от въпросите на столичното градоустройство от позицията на някакви непонятни и криворазбрани преразглеждания на всичко, което е изследвано преди. Явно авторът се увлича от допълване, предатиране и реконструиране на важни елементи от столичната градска и извънградска архитектура“ (Косева 2020, 236), а според К. Тотев: „Е. Дерменджиев превръща в археологическа фактология, която манипулативно продължава да следва в серия статии, посветени на планировката и градоустройството на столично Търново“ (Тотев, Тодоров, Караилюев 2020, 395, бел. 1). Цитираните текстове ме представят като манипулатор, който съзнателно се старае да лъже и целенасочено да подвежда читателите. Разбира се, всеки има право на мнение, но щеше да бъде правилно тези съвсем голи обвинения, които се отправят към мен, да бяха подкрепени по някакъв начин – с конкретни факти, доказателства, цитати и т.н., както е правилно и прието да се прави в научните среди. В случая не би трябвало да се занимавам с отговор на тези писания, защото са поднесени абсолютно непрофесионално, но и не мога да подмина с мълчание такъв вид тенденциозни твърдения и подмятания.

На въпроса за свободата, възможността и най-вече необходимостта различните проучватели, работили по различно време, да изразяват различни

мнения за едни и същи археологически обекти вече се спирах в отговор на направен отзив за друга моя студия (Дерменджиев 2018, 443–453), поради това тук ще отбележа следното: да, аз допълвам, предатирам и реконструирам важни комплекси, сгради и съоръжения от търновската столична градска архитектура и това го правя единствено на основата на научни публикации на резултатите от археологическите разкопки на тези обекти или на техни интерпретации и според данните от теренната докуменатация, съхранявана в Научния архив на Регионален исторически музей – Велико Търново. В нито един от посочените от Д. Косева мои научни трудове (Косева 2020, 237–238), в приложения списък на които обаче има и доста пропуски, не съм си измислил или подменял данни, не съм цитирал грешно изводите и заключенията на авторите, не съм приписвал свои доводи и наблюдения на други колеги, не съм направил нищо, с което да изопачавам и прикривам факти или да съчинявам несъществуваща информация, въз основа на които да си правя собствено свободно тълкуване на публикуваните обекти, за да бъда обвиняван, че „*манипулирам някои от въпросите на столичното градоустройство*“ (Косева 2020, 236), и че „*превърща в археологическа фактология, която манипулативно продължава да следва в серия статии, посветени на планировката и градоустройството на столично Търново*“ (Тотев, Тодоров, Караилюев 2020, 395, бел. 1). Изказаните от мен предположения, направените реконструкции и изводи се основават и на достатъчно неоспорими факти и паралели, които посочвам в използваната литература.

Как точно съм направил тези „манипулации“, защото могат да се манипулират недостатъчно образовани или малко знаещи и осведомени хора, които нямат понятие от разглежданата проблематика. Аз не пиша научно-популярни статии или кратки съобщения за вестниците. Моите трудове са предназначени за научната аудитория и колеги, които много добре разбират и знаят материята, върху която работя, въпросите и проблемите, които проучвам. И тук пак ще повторя – всичко, което предлагам като нови интерпретации, допълване, предатиране и реконструиране, е основано единствено на конкретни факти, данни, наблюдения и изводи на колегите, работили преди мен. Поради това съвестно, точно и изцяло цитирам използваните от мен научни публикации и наличната документация от археологическите разкопки. Последната се намира в Научния архив на Регионален исторически музей – Велико Търново и всеки, който се усъмни в това, което цитирам от нея, може лично да го провери.

Трябва да отбележа, че на практика с много от проблемите на архитектурата и градоустройството на столичния Търнов, които проучвам, никой преди мен не се е занимавал, не им е обръщал достатъчно внимание, не е интерпретирал и обобщавал, не е разглеждал подробно и не е писал достатъчно за тях. И не бих казал, че това е някакво „увличане“ по „*допълване, предатиране и реконструиране*“ (Косева 2020, 236), а изследователска дейност, каквато всеки проучвател постоянно извършва в областта на своите научни интереси.

Уважавам всички колеги-археолози, които са работили във Велико Търново през всичките 144 години от първите разкопки до сега, защото без тях днес нямаше да има археологическото наследство на нашия град. Ето защо никога не съм си позволявал да напиша нещо, с което по какъвто и да е начин съзнателно да подменям, фалшифицирам и преиначавам резултатите от техния труд, усилия, знания, умения и направените наблюдения, предположения и изводи за архитектурата, периодизацията, датировката, предназначението и реконструкцията на проучените обекти.

Д. Косева пише: *„Така понякога разглежданите архитектурни структури биват преработени през неговите представи, с което загубват вида, в който те са видяни от своите първоначални откриватели“* (Косева 2020, 236). „Преработването на архитектурните структури през моите представи“ се основава на достатъчно аргументирани заключения и изводи от наличните публикации и документални данни от проучванията на колегите. А защо обектите трябва да останат непременно във вида, видян от първоначалните проучватели преди много-много години? Ясно е, че с времето се натрупват нови доказателства, наблюдения и факти, проучват се и се публикуват съседни обекти, които позволяват да се доразвие, обогати, доуточни или промени това виждане. Всеки, който се занимава с археология го прави. Също така съвсем естествено го правят Д. Косева и К. Тотев в многобройните си статии и съобщения, като тук ще цитирам само последната книга, в която те са съавтори (Косева, Тотев 2017, 62–211). Вярно е, че тя не е пряко свързана с конкретен археологически обект, архитектурен комплекс или отделна сграда, но почти цялата е напълно ново преразглеждане във функционално отношение с предатиране, пренаписване на текстовете и реинтерпретация на предназначението на горе-долу всички архитектурни детайли с пластични мотиви и надписи, открити в столичния Търновград. В такъв случай може ли да се твърди, че *„загубват вида, в който те са видяни от своите първоначални откриватели“* (Косева 2020, 236). Не, разбира се, че не. И никой няма да го каже, най-малкото защото през 2017 г. вече имаше необходимост това да се направи. Тук ще отворя малка скоба, за да отбележа, че в тази книга и аз съм цитиран от Д. Косева и К. Тотев, като е включена моя реконструкция на царския саркофаг от Дворцовата църква (Косева, Тотев 2017, 74, 153–154), независимо от това, че така съм променил първоначалното виждане на неговия откривател, а и на следващите изследователи. В тази връзка ще посоча и един цитат на Д. Косева за моя статия за църква № 8 на хълма Трапезица, в която ѝ правя изцяло нова периодизация и архитектурна реконструкция, които нямат нищо общо с публикуваното преди мен: *„Използвам новата периодизация на последния автор (това съм аз – бел. моя), тъй-като считам, че тя е аргументирана най-убедително“* (Косева-Тотева 2016, 73).

Тук ще отбележа, че имам няколко съвместни публикации с К. Тотев и Д. Косева (Дерменджиев 2007, 51–56), в които сме правили основно преразглеждане, предатиране и съвсем нови реконструкции на архитектурата, плана,

стенописите и периодизацията на църквата и манастира „Св. 40 мъченици“ и на Ранновизантийското укрепление в западното подножие на хълма Царевец във Велико Търново. Но те явно не са проблем, независимо, че изцяло се различават от всичко, което беше публикувано преди това за тези обекти. Те са пропуснати в списъка с „манипулативните ми съчинения“, като изглежда основната причина за това е, че в тях като съавтори фигурират техните имена, но наред с моето.

Ясно е, че всеки проучвател трябва да има собствено мнение, заключения и изводи по проблеми, с които се занимава, основано на нови данни и собствени наблюдения, на публикуваната информация и полевата документация или по-различен прочит на стари сведения. Това е негово право, а и задължение, след като осъществява конкретна научно-изследователска дейност.

Д. Косева пише: „С това изследванията за средновековно Търново не само не печелят, но и все повече се отдалечават от автентичния вид на паметниците – фортификации, гражданско и църковно строителство“ (Косева 2020, 236). Интересно е и същевременно много любопитно откъде Д. Косева знае какъв точно е бил автентичният вид на тези паметници? В такъв случай тя би трябвало да разполага с напълно достоверни данни и факти, които показват как точно е изглеждал и се е развивал столичният Търновград през двете столетия на столичния период, може би и преди това време, а защо не и след него? Иначе за какъв „автентичен вид“ на паметниците ще става дума? Нали ако всичко беше ясно и известно в това отношение нямаше да има никакви проблеми, свързани със средновековната търновска архитектура и градоустройство. Такива проблеми обаче все още има и те чакат своето разрешаване.

Във връзка с всичко това ще резюмирам цитираните 7 мои публикации в статията на Д. Косева (Косева 2020, 237–238), които според нея представлявали „... опити напоследък да се манипулират някои от въпросите на столичното градоустройство“ (Косева 2020, 236), и защото „В случая е необходимо да се обърне внимание на всичко това, тъй като подобни свободни интерпретации замъгляват реалните факти и след многократно повторение започват да се превръщат в „исторически истини“, които се попълват с „нов археологически материал“ (Косева 2020, 236) и като цяло „Е. Дерменджиев превръща в археологическа фактология, която манипулативно продължава да следва в серия статии, посветени на планировката и градоустройството на столично Търново“ (Тотев, Тодоров, Караилиев 2020, бел. 1).

1. Площад на западния склон в крепостта на хълма Царевец (Дерменджиев 2009–2010, 159–182). Използвал съм данни от публикации – 5 заглавия и археологическа документация – 6 бр. Този площад за първи път е локализиран от мен, защото никой от предишните проучватели не беше систематизирал и обобщил резултатите от проучванията на околните обекти, свързани с него. Освен всичко друго, някои от тях и до днес не са публикувани. Очертал съм границите на площада, представил съм архитектурното застрояване, направил

съм строителна периодизация. Не съм променял мнението и виждането на колегите, работили там, а съм използвал данните от техните проучвания.

2. Площад след Главния вход в крепостта на хълма Царевец (Дерменджиев 2011, 125–149). Използвал съм данни от публикации – 10 заглавия. Този площад е отбелязван и само споменаван по-рано, но никои от предишните проучватели не беше систематизирал и обобщил резултатите от проучванията и на околните обекти, свързани с него. Очертал съм границите на площада, представил съм архитектурното застрояване, направил съм строителна периодизация. За пръв път интерпретирах наличните данни и анализирах архитектурата и плана на църква № 1. Не съм променял мнението и виждането на колегите, работили там, а съм използвал данните от техните проучвания. Изключение в това отношение е предложената от мен нова строителна периодизация на Главния вход на крепостта, за която имам отделна публикация, основана единствено на резултатите от неговите разкопки (Дерменджиев 2000, 69 – 77).

3. Столичен комплекс край църква № 10 в крепостта на хълма Царевец (Дерменджиев 2015, 15–45). Използвал съм данни от публикации – 11 заглавия и основно археологическа документация – 22 бр. Този комплекс не беше публикуван, което аз направих за първи път. Посочил съм данни за стратиграфията и монетната циркулация, описал съм подробно всички сгради в комплекса, представил съм каталог на гробовете, предложил съм строителна периодизация, уточнил съм неговия характер и предназначение, направил съм графични реконструкции на общия му план по периоди. Променил съм не мнението на проучвателите, а мнението на интерпретаторите на този обект, които са писали по времето, когато той все още не беше публикуван.

4. Патриаршески комплекс, Царски дворец, Представителни сгради и фортификация на крепостта на хълма Царевец (Дерменджиев 2016а, 39–84; Дерменджиев 2016б, 332–344). Използвал съм монографии и статии – 33 заглавия, както и всички достъпни данни и факти от археологическа документация – 18 бр., свързани с тяхната датировка от втората половина на XII в. и първите десетилетия на XIII в. Използвал съм нумизматични данни за уточняване на датировката на Патриаршията и съм изложил ново виждане за нейната първоначална функция, направил съм нова строителна периодизация и датировка на Царския дворец и Дворцовата църква, за първи път предложих реконструкция и обоснована датировка на двете Представителни сгради под основите на Царския дворец, които до този момент бяха само съвсем кратко отбелязани с по няколко реда, прегледал съм стратиграфските данни за времето на строежа на крепостните стени и съоръжения. Въз основа на тези публикувани и непубликувани данни и факти предложих 3 варианта за обща периодизация на строителството на тези монументални обекти на хълма Царевец в края на предстоличния и в началото на столичния период на Търновград и за тяхното първоначално предназначение. Да, тук наистина направих много и в някои отношения радикални промени във вижданията и интерпретациите на

различните проучватели. Но те и без друго не са малко и също така доста се различават едно от друго, независимо че колегите използват едни и същи данни, факти и материали.

5. „Болярските къщи“ и „Къщата на госпожда Бойка“ в квартал „Асенов“ (Дерменджиев 2019, 121–186; Дерменджиев 2020, 450–482). За тях вече написах по-горе 16 страници, затова няма да се повтарям. Тук ще отбележа само, че аз публикувах къщите за първи път, като показах възможностите те да са построени както в столичния период на Търнов, така и през османската епоха. Не съм променил мнението на никой от авторите, които са писали за тях, защото почти всички считат, че те датират от времето на Второто българско царство, като има и съвсем малко мнения, че те са следстолични. Цитирана литература – 18 заглавия, използвана документация (планове, чертежи, рисунки, макети, снимки) от архитектурни проучвания – 13 бр.

Ето защо няма никакви *„свободни интерпретации“*, които да *„замъгляват реалните факти“* (Косева 2020, 236). И най-добре ще е първо да се посочат конкретно едните и другите, и едва тогава да се правят генерални изводи.

6. В заключение

Научен спор трябва да се води. Той е задължителен и абсолютно необходим винаги когато има проблеми и спорни въпроси, каквато е и датировката на „Къщата на госпожда Бойка“ във Велико Търново. Но за да има смисъл и полза от него, той трябва да е достатъчно добре обоснован и стъпващ на конкретни научни данни и доказателства, а не на неаргументираното отхвърляне на такива.

Същото се отнася за отзивите, коментарите, мненията, критиките и бележките за написаното в научните трудове – нека всички те да се правят според приетите правила в научните среди.

ЛИТЕРАТУРА

Божилов 1994: И. Божилов. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994.

Дерменджиев 2000: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, XLI, 2000, 3–4, 69–78.

Дерменджиев 2007: Е. Дерменджиев. Дерменджиев, Евгени Антонов. – В: Изследвания и публикации на музейните специалисти 1991–2006. В. Павлова (Съст.). В. Търново, 2007, 51–57.

Дерменджиев 2009–2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Площад след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 125–149.

Дерменджиев 2015: Е. Дерменджиев. Столичен комплекс край църква № 10 в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXX, 2015, 15–73.

Дерменджиев 2016а: Е. Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–100.

Дерменджиев 2016б: Е. Дерменджиев. Представителни сгради от XII в. в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – В: Сборник „Великите Асеневци“. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. (Съст.). В. Търново, 2016, 332–344.

Дерменджиев 2018: Е. Дерменджиев. Отговор на отзива на Д. Рабовянов „Може ли археологията да се триумфи?“ (Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 359–369) за моята студия „За Патриаршеския комплекс, царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов“ (Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–99). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 443–453.

Дерменджиев 2019: Е. Дерменджиев. „Болярските къщи“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV, 2019, 121–185.

Дерменджиев 2020: Е. Дерменджиев. Къщата на „Госпожда Бойка“ във Велико Търново. – В: Владетел, държава и църква през Средновековието на Балканите. Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2020, 450–482.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част I. В. Търново, 2016.

Косева 2018: Д. Косева. За един средновековен надпис върху мраморен корниз от Велико Търново. – В: Писменост, книжовници, книги: българската следа в културната история на Европа. (Пета научна конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България, Шумен, 2016 г.). В. Гюзелев, Д. Дамянов, И. Йорданов, И. Илеив (Ред.) и Т. Тодоров, К. Андонов (Съст.). Шумен, 2018, 229–234.

Косева, Тотев 2017: Д. Косева, К. Тотев. Каменната пластика от средновековната българска столица Търново (1185–1393). В. Търново, 2017.

Косева 2020: Д. Косева. Болярският квартал в Асенова махала – между научните колебания и обикновените фантазии... – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXV, 2020, 233–241.

Николов 1993: Т. Николов. Леон Филипов. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VIII, 1993, 77–82.

Николова, Драгомиров 1960: Я. Николова, Ж. Драгомиров. Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. София, 1960.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Т. 1. Средновековният град. София, 2015.

Робов 2009: М. Робов. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 607–610.

Тотев, Тодоров, Караишев 2020: К. Тотев, Н. Тодоров, П. Караишев. Към фортификацията на крепостта Трапезица. Стени, порти, комуникации и военни сгради. – В: Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Търново, 2020, 392–436.

Тотоманова 1999: А.-М. Тотоманова. Борилев синодик. – В: Държава и църква през XIII век. Преписка на българите с папа Инокентий III. Синодик на цар Борил. Е. Димитров (Ред.). София, 1999, 55–105.

Тулешков 2006: Н. Тулешков. Архитектурно изкуство на старите българи. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. София, 2006.

https://starotarnovo.blogspot.com/2018/02/blog-post_21.html (изтеглена информация на 10.03.2020 г.).

МИГЛЕНА ПЕТКОВА.
„РАЗКАЗАНАТА“ ИДЕНТИЧНОСТ. СЕЛИЩНАТА ПАМЕТ НА
БАЛКАНДЖИИТЕ ОТ КИЛИФАРЕВСКИЯ РАЙОН В РАЗКАЗИ,
ПРЕДАНИЯ И ЛЕГЕНДИ

Велико Търново, издателство „ДАР-РХ“, 2020, 204 с. с цв. ил.

Албена Георгиева

Книгата „Разказаната“ идентичност. Селищната памет на балканджиите от Килифаревския район в разкази, предания и легенди“ е щедро отпечатана, с приветлив прозорец на корицата, който ни приканва да надникнем в уюта и тайните, скрити зад него. Когато се заровим в страниците и последваме интелектуалното приключение на авторката, д-р Миглена Петкова (заместник-директор на Регионалния исторически музей – Велико Търново), се убеждаваме, че онова, което трудът излъчва и с вида си, и със споделените истории и преживявания, е една голяма любов. Любов към родния край, с който авторката е свързана житейски и професионално; любов към миналото и отложените в него скърби и радости; любов към хората, които са градили и градят Килифаревския район, станал притегателен фокус на представените проучвания.

Изследването на д-р Миглена Петкова има много и различни достойнства. То се основава на десетгодишна теренна работа и на изучаването на редица научни публикации и архивни документи. Направените наблюдения са положени в контекста на актуалните за съвременната наука проблеми на паметта и на местата на памет. Отбелязвайки важни моменти от колективната история – травматични или героични, тези паметни места съхраняват знанието за миналото, обвързвани са с разкази и с поддържана от поколенията почит.

В книгата е изяснена важността на селищните общности за опазване на българската идентичност в годините на османското владичество. Систематизирани са историческите сведения за възникването, съществуването и числеността на селищата в Килифаревския район.

ността на селищата в Килифаревския район. Описани са конкретните поводи и мотиви за заселване и разселване на отделните махали и села в трудно достъпния балкански релеф от XV в. насам. Тези мотиви са разнообразни – бягство от периодични набези или преследване, разрастване на рода, преместване поради епидемии и болести и др.

Внимание е отделено на местата, свързани с религиозната вяра – оброци и църкви. Изяснена е важността на тези обекти за консолидирането на общността и за утвърждаването ѝ в пространството. Смята се, че сакралното място и извършваната на него обредност осигурява свръхестествено покровителство на хората и предпазва от различни бедствия. Затова селищата са заобиколени от оброци, които очертават границите на усвоената територия и поддържат активността на църковния празничен цикъл.

Специален и оправдан интерес авторката е проявила към повествованията за героични или трагични случки, както и за скрити съкровища. Представени са разкази за балканските проходи, най-често доминирани от хайдути-балканджии и опасни за преминаване от турците. Показани са вярванията и представите за различните болести, най-страшна от които е била чумата, като са описани и начините за тяхното омилостивяване и за предпазването от тях. И в този край се разказват популярните по цялото ни землище предания за трагичната участ на моми, предпочели смъртта пред това да изневерят на вярата и народа си. А се разказва и за различни предводители на хайдушки чети, които се крият в планината и отмъщават за извършени неправди. Както и навсякъде, интерес будят и иманярските истории за укрито имане, което чака своите откриватели.

В книгата има много факти и данни за проучваните селища, представени в таблици и класификации по различни признаци, както и богат научен апарат, който е условие за използването ѝ за справки и по-нататъшни проучвания. Накрая е включен списък на информаторите, които д-р Миглена Петкова е записвала по време на теренната си работа. Има 36 цветни илюстрации на обекти, за които се говори в текста. Посочена е библиография на използваната и цитирана литература. Дадена е карта и таблица с данни за населените места в Килифаревския район. Предложени са показалци на селищните и на местните имена.

Работата в музей е възможност за професионално развитие, за прилагане на постигнато знание и умения, които постоянно се допълват и обновяват. Тази работа обаче е и голяма отговорност, тя изисква не просто образование, а призвание. А призиванието личи, когато човек работи с интерес и отдаденост, когато използва предоставената възможност за обогатяване, разширяване и задълбочаване на натрупаните исторически данни за родния край, когато – казано накратко – работи с любов. Затова ще завърша с това, с което започнах рецензията си – с любовта, която тази книга излъчва и която – убедена съм – ще привлече и читателите.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2020 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Селище от късножелязната епоха при с. Славяново“ по трасето на автомагистрала „Хемус“ (Н. Еленски – член на екипа).

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“, общ. П. Тръмбеш (А. Чохаджиев – ръководител, А. Янакиева – член на екипа).

Обект „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“ в АР „Никополис ад Иструм“ (И. Цървов – ръководител, П. Владкова – консултант, М. Томанова – зам.-ръководител, К. Чакървов – член на екипа).

Обект „Надгробна могила в м. Клена“, общ. Лясковец, обл. Велико Търново (К. Чакървов – ръководител; М. Томанова – член на екипа).

Обект „Манастирски комплекс „Успение на св. Богородица“ в кв. „Френкхисар“, Велико Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край гр. Г. Оряховица (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – консултант).

Обект „Късносредновековна църква на полуостров „Св. Яни“, гр. Ахтопол, общ. Царево (Х. Вачев – ръководител).

Спасителни археологически проучвания на Обект № 5019 по трасето на „Разширение на газопреносната инфраструктура на „Булгартрансгаз“ ЕАД паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“, етап „Линейна част“, Подетап А, при с. Виноград, общ. Стражица, обл. Велико Търново (А. Чохаджиев – ръководител, И. Петракиев – зам. ръководител, А. Янакиева – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на Обект 1 – Дерманци 1, в м. „Мечовото“, землище на с. Дерманци, общ. Луковит, във връзка с проект „Автомагистрала „Хемус“, участък I от км 87+800 до км 103+150, включително п.в. „Боаза“ и п.в. „Дерманци“ (Ж. Гюлева – зам.-ръководител).

Спасителни археологически проучвания на Обект № 66/5007 Км 175+508,07 – 175+766, 70, по трасето на „Разширение на газопреносната

инфраструктура на „Булгартрансгаз“ ЕАД паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“ при с. Кардам, общ. Попово (Ж. Гюлева – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на Обект №057/5021 Км 235+960 – 236+495, по трасето на „Разширение на газопреносната инфраструктура на „Булгартрансгаз“ ЕАД паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“, етап „Линейна част“, Подетап „А“, при с. Иванча, общ. Полски Тръмбеш (Ж. Гюлева – член на екипа).

Спасителни археологически проучвания на Обект „Стара градска баня“ в гр. Оряхово (Ж. Гюлева – член на екипа).

Теренно обхождане на територията на находище за полезни изкопаеми „Русаля 2“, с. Русаля, с. Хотница, общ. Велико Търново (К. Чакъров – ръководител).

Теренно обхождане по трасето на автомагистрала „Хемус“ на територията на обл. Велико Търново (К. Чакъров – член на екипа).

Археологическо наблюдение на обект „Реконструкция на жилищна сграда по автентични данни с адаптация за съвременни нужди“, УПИ VII-1865, кв. 331 по плана на гр. Велико Търново, ул. „Михаил Кефалов“ №23 (Е. Дерменджиев).

Археологическо наблюдение на обект „Подмяна на съществуващи тласкателни водопроводи от помпена станция на с. Росица до напорен водоем с. Вишовград, общ. Павликени“ (Е. Дерменджиев).

Археологическо наблюдение на обект „Реконструкция на водопроводната мрежа в гр. Павликени – II етап, подетап 2.6“ (Е. Дерменджиев).

Археологическо наблюдение на обект „Технологична връзка DN700“ при КС „Полски Сеновец“, по трасето на „Разширение на газопреносната инфраструктура на „Булгартрансгаз“ ЕАД паралелно на северния (магистрален) газопровод до българо-сръбската граница“, етап „Линейна част“, Подетап „Б“ (И. Петракиев – ръководител, Х. Вачев – зам.-ръководител).

Теренно обхождане на селищата в региона на гр. Килифарево, с цел издирване на фолклорно-етнографски източници за селищните общности и тяхната родова памет (М. Петкова).

Теренно проучване, проведено в гр. Габрово, с цел събиране на етнографски материали за обществото като традиционен занаят (И. Вълев).

Теренно проучване, проведено в гр. Дряново и с. Царева ливада, с цел събиране на информация за традиционните народни светилища в района (И. Вълев).

II. Експозиционна дейност

10 февруари

Временна изложба **„Национални символи от Третата българска държава“** е експонирана в сградата на Областна управа – Велико Търново (В. Мартинова, Б. Боянkinsка, Р. Хаджиниколов, М. Стойчев).

3 март – 12 юни

Мобилна изложба **„България и Румъния пред прага на Новото време. Забравени снимки и гравюри от Руско-турската война (1877–1878)“** е експонирана в Окръжен музей „Теохари Антонеску“ в Гюргево (С. Атанасова, Е. Врежаков, Н. Борисова).

4 септември – 5 октомври

Фотоизложба **„За единна България“**, посветена на 135-та годишнина от Съединението на България и Сръбско-българската война, е експонирана пред Факултета по Изобразително изкуство във Велико Търново (Е. Врежаков, И. Вълев, Н. Борисова).

17 септември – 18 октомври

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирана временна изложба, посветена на **„Защитниците на Добро поле“** (С. Стефанов, С. Цветков, П. Събев).

19 септември – 31 декември

РИМ – Велико Търново участва с артефакти от фонд „Античност“ във временна изложба **„Еротичното в изкуството (по археологически данни)“**, експонирана в сградата на РИМ – Шумен. Изложбата е иницирана от РИМ – Шумен и реализирана със съдействието на РИМ – Варна, РИМ – В. Търново, РИМ – Кюстендил, РИМ – Разград, РИМ – Силистра, РИМ – Сливен, ОИМ – Средец, АМ – Созопол, АМ „Проф. Мечислав Домарадски“ – Септември, ИМ – Свищов (П. Владкова, Н. Борисова, И. Чокоев).

6–20 октомври

Фотоизложба **„Архитектурното наследство на майстор Колю Фичето в Община Велико Търново“** е експонирана пред Факултета по Изобразително изкуство във Велико Търново (С. Атанасова, Ж. Гюлева, Н. Борисова).

23 октомври – 30 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирана временна изложба **„Познатият непознат Марко Тотев“** (Б. Боянкинска, В. Мартинова, М. Стойчев).

26 октомври

В чест на 835 г. от въстанието на болярите Петър и Асен и отбелязване на храмовия празник, в църквата „Св. Димитър“ в Асенова махала е експонирана иконата „Св. Димитър на кон, пробождащ императора-антихрист“ (П. Събев, М. Атанасова).

2 – 29 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана временна изложба **„Заедно да съхраним историческата памет“** (Б. Боянкинска, В. Мартинова, М. Стойчев, Н. Борисова).

III. Културни събития и прояви

14 февруари

Пресъздаване на **обичая „Зарязване“** в ИМ – Килифарево, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново и Кметство на гр. Килифарево (М. Стойчев).

3 март

По повод Националния празник на Р. България за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Те умряха за нашата свобода“**, с беседа по маршрут: музей „Възраждане и Учредително събрание“, „Затвора-музей“, паметни места по ул. „Гурко“, паметник „Майка България“ (П. Виткова, С. Йорданова, Д. Димитров).

26 – 28 юни

В АМР „Царевец“ е организиран **Шестия международен фестивал на историческите възстановки** под надслов: **„Средновековен лагер „Корона и меч“**, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново, НД „Традиция“ – Клон В. Търново, СНЦ „Търновци“ и Община Велико Търново (С. Стефанов, С. Цветков, П. Събев).

4 август – 28 септември

РИМ – Велико Търново в партньорство с Община Велико Търново организира любителски фотоконкурс **„Архитектурното наследство на майстор Колю Фичето в Община Велико Търново“** (С. Атанасова, Ж. Гюлева).

5 септември

Проведена е образователна екскурзия, посветена на **„Паметници на майстор Колю Фичето във Велико Търново“**, с учители от ПГ по строителство, архитектура и геодезия „Кольо Фичето“, гр. Бургас, по маршрут: Къщата с маймунката, църква „Св. Никола“, църква „Св. Марина“ (Р. Павлова).

17 септември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се състоя премиерата на късометражен филм **„Защитниците на Добро поле“**, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново и НД „Традиция“, клон В. Търново (С. Стефанов, С. Цветков, П. Събев, Н. Борисова).

23 октомври

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ бе представена книгата на К. Митова-Ганева **„Познатият непознат Марко Тотев“** (К. Митова-Ганева).

24 октомври

По случай 835-та годишнина от въстанието на братята-боляри Петър и Асен и със съдействието на РИМ – В. Търново, на площад „Цар Асен I“ пред крепостта Царевец е проведена театрална историческа възстановка **„Величието на Асеновци“** (П. Събев, М. Стойчев, С. Йорданова, М. Русева, Т. Гюлева, А. Янакиева, Й. Каралъмова, С. Ботева, К. Дерменджиев).

м. декември

Излиза от печат монографията на д-р М. Петкова – **„Разказаната“ идентичност. Селищната памет на балканджиите от Килифаревския район в разкази, предания и легенди**. Издателство ДАР-РХ, Велико Търново, 2020.

2020 г.

В рамките на учебната година РИМ – В. Търново продължава инициативата **„Музей в куфар“** за ученици от ОУ „Д. Благоев“, ОУ „П. Р. Славейков“ и деца от ДГ „Пролет“ в гр. В. Търново, както и пред ученици от ПГМС „Н. Златарски“ в гр. Златарица (М. Стойчев, А. Стамболийска, И. Вълев).

IV. Проекти

Реализиран проект **„Писмото на императорите Септимий Север и Каракала до жителите на Никополис ад Иструм – експониране и социализиране“**, по програма за културно наследство на Лидъл – България (П. Владкова, К. Чакъров, Р. Хаджиниколов).

Работа по проект „Настолни игри от древността до наше време“, финансиран от Министерство на културата (П. Владкова – консултант).

Работа по проект „Помощ за книгата 2020 г.“ към Министерството на културата (П. Владкова).

V. Образователни семинари и обучения

28 септември

За повишаване квалификацията на екскурзоводите на РИМ – Велико Търново в АР „Никополис ад Иструм“ е организиран еднодневен образователен семинар на тема: **„Писмо на император Септимий Север и нови археологически разкрития в югозападната част на форумния комплекс“** (Т. Георгиева).

19 октомври

За повишаване квалификацията на екскурзоводите на РИМ – Велико Търново в АМР „Трапезица“ е организирано обучение на тема: **„Нови археологически разкрития в средновековната крепост на хълма Трапезица“** (Т. Георгиева).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2020 г. за Основен фонд на РИМ – В. Търново са придобити разнородни предмети, материали и находки: за **сбирка „Праистория“** – 539 бр. находки; за **сбирка „Античност“** – 46 бр. находки; за **сбирка „Средновековие“** – 124 бр. находки; за **сбирка „Етнография“** – 36 бр. предмети и тъкани; за **сбирка „История на България XV–XIX век“** – 13 бр. снимки, албум и бланки; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 49 бр. вещи, документи и снимки; за **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 323 бр. книги.

В **Лабораторията за консервация и реставрация** на РИМ – В. Търново са обработени 258 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 257 бр. артефакти и предмети от метал, кост, камък, глина, кожа, хартия, дърво, текстил и други материали, постъпили от археологически разкопки или съхранявани във фондовете и експозициите на музея. Извършена е консервация и реставрация на 8 икони и 1 йерусалимия. Изработени са 38 бр. разнородни предмети и аксесоари (кутии, папки, пликове, рамки, подвижна подвързия и др.) за нуждите на експозиционната и фондова дейност.

*Съставил:
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2020 Г.

БЪЛГАРИЯ

Варна

- Варненският халколитен некропол и проблемите на праисторията на Югоизточна Европа. Варна, 2008. (*Acta Musei Varnaensis*, 6).
- Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие). Варна, 2016. (*Acta Musei Varnaensis*, 10–1).
- Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие). Варна, 2018. (*Acta Musei Varnaensis*, 10–2).
- Известия на Народния музей – Варна, 32 – 33 (47 – 48), 1996–1997.
- Известия на Народния музей – Варна, 40 (55), 2004.
- Известия на Народния музей – Варна, 43 (58), 2007.
- История и култура на България и българите (IX–XIX в.). Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетньов. Варна, 2019. (*Acta Musei Varnaensis*, 13–1).
- История и култура на България и българите (IX–XIX в.). Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетньов. Варна, 2019. (*Acta Musei Varnaensis*, 13–2).
- Сборник в чест на Александър Минчев. *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea*. Варна, 2011. (*Acta Musei Varnaensis*, 8–1).
- Сборник в чест на Александър Минчев. *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea*. Варна, 2011. (*Acta Musei Varnaensis*, 8–2).

Велико Търново

- Албум-каталог на изложбата „130 години от формирането на 15-и пехотен ломски полк и 150 години от рождението на полковник Стефан Илиев“. Варна, 2020.
- Библиотеки. Четене. Комуникации. Осемнадесета национална научна конференция с международно участие. [Велико Търново], 14–15 ноември 2019 г. В. Търново, 2020.
- Велкова-Гайдарджиева, Ант., Ел. Попова. Храмът „Успение Богородично“ Велико Търново. В. Търново, 2010. (Търновски църкви и манастири, 6).

- Градиво за изследване на детето, децата, детството. Кн. 1. В. Търново, 2019.
- Градиво за изследване на детето, децата, детството. Кн. 2. В. Търново, 2020.
- Димитров, К. Авва Доротея. Слова. Среднобългарски превод. Гръцко-български словоуказател. В. Търново, 2013.
- Димитров, К. Речник-индекс на словата на Авва Доротея (по ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин.). В. Търново, 2010.
- Европа между Средновековието и съвременността. Юбилеен сборник в чест на проф. дин Радослав Мишев. Изследвания по случай 60 години от рождението му. В. Търново, 2009.
- Епохи, 2018, 2.
- Епохи, 2019, 2.
- Епохи, 2020, 1.
- „История славянобългарска“ и духовният живот през 30–40-те години на XIX век. Паисиада (1762–2012). Юбилеен сборник. В. Търново, 2013.
- Ковачев, Н. Местните имена в Дряновско. В. Търново, 2008.
- Ковачев, Н. Местните имена във Великотърновско. В. Търново, 2019.
- Местните имена във Великотърновско. Юбилейно издание на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. В. Търново, 2019.
- Монева, Ст. Демокрация и публично слово. Терминологични обозначения от класическа Атина. В. Търново, 2020.
- Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“. Велико Търново, 14–17 ноември 1996 г. В. Търново, 2000.
- Петков, Ст. П. Нова история на България XVIII–XIX век. Документи. Бележки. Карти. В. Търново, 2020.
- Радев, Ив. Литература и култура на Възраждането. Т. 1. Личности и явления от „втория ред“. В. Търново, 2008.
- Радев, Ив. Литература и култура на Възраждането. Т. 2. Личности и явления от „втория ред“. В. Търново, 2010.
- Симеонова, Юл. Образователната система в Търново (1878–1912). В. Търново, 2015.
- Сърбиновски, Мл. Македонизмът: триумф на нищото. В. Търново, 2018.
- Тъпкова-Займова, В. „Българи родом...“. Комитопулите в летописната и историографската традиция. В. Търново, 2009.
- Христоматия по Обща история на църквата. От основаването на църквата на Петдесетница до Схизмата през 1054. Извори и исторически карти. В. Търново, 2016.

- Търновска книжовна школа. Научен сборник. Т. 6. Българската литература и изкуство от Търновския период в историята на православния свят. Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26–28 октомври 1994 г. В. Търново, 1999.
- Търновска книжовна школа. Научен сборник. Т. 7. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Седми международен симпозиум, Велико Търново, 8–10 октомври 1999 г. В. Търново, 2002.
- Търновска книжовна школа. Научен сборник. Т. 9. Търново и идеята за християнския универсализъм XII–XV век. Девети международен симпозиум, Велико Търново, 15–17 октомври 2009 г. В. Търново, 2011.
- Търновска книжовна школа. Научен сборник. Т. 10. Търновската държава на духа. Десети юбилеен международен симпозиум, Велико Търново, 17–19 октомври 2013 г. В. Търново, 2015.
- Търновска книжовна школа. Научен сборник. Т. 11. Търновската книжовна школа – пространства на паметта. Единадесети международен симпозиум, Велико Търново, 26–29 октомври 2017 г. В. Търново, 2019.

Карлово

- Нови документи за издирването и следствието срещу Васил Левски и участниците в Арабаконашкия обир. София, 2020.
- По следите на Левски и БРЦК. Нови османски документи. София, 2020.

Кюстендил

- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 19, 2018.
- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 20, 2019.

Плевен

- Мизия от древността до днес, 2, 2020.
- 150 години Вътрешна революционна организация. Сборник с документи от научна конференция „Изграждане и дейност на Вътрешната революционна организация (1869–1876)“, 8 май 2019. Плевен, 2020.

Русе

- Димитрова, М. За почит. Ч. 1. Бойната слава на Русе в Сръбско-българската война 1885 г. и Балканските войни 1912–1913 г. Фотодокументален албум. Русе, 2018.
- Димитрова, М. За почит. Ч. 2. Пети пехотен Дунавски полк и Дунавската военна флотилия 1915–1918 г. Фотодокументален албум. Русе, 2018.

- Димитрова, М., Н. Ненов. Гласове от Русе за Добруджа. Русе, 2018.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 18, 2015.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 19, 2016.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 20, 2018.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 21, 2019.
- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 22, 2020.
- Йорданов, Ст. Средновековният Червен. Археологически роман за един изчезнал град. Русе, 2019.
- Кирил Патриарх Български. Дневници. София, 2018.
- Шкорпил, К. Материали за археологическа карта на България. Кн. 1. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 2019.

София

- Българска археология 2019. Каталог към изложба. София, 2020. (Национален археологически музей – Каталогизи, 18).

Трявна

- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 1. Трявна и тревненци в националната ни история и култура. Юбилеен сборник с доклади от научна конференция, посветена на 200-годишнината от облога за изработването на резбованите тавани в Даскаловата къща и 45-годишнината на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна. Варна, 2008.
- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 2. 190 години от възстановяването на църквата „Св. Архангел Михаил“ в Трявна. 170 години от откриването на тревненското училище. 25 години от откриването на музей „Тревненска иконописна школа“. Варна, 2009.
- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 3. 200 години от рождението на зографа Захария Цанюв. 90 години от създаването на тревненското художествено училище. 100 години от Балканската война (1912 г.). Варна, 2012.
- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 4. Трявна и тревненци в националната ни история и култура. 450 години от създаването на Трявна като селище, 165 години от рождението на Ангел Кънчев, 165 години от рождението на художника Иван Попдимитров, 130 години от Сръбско-българската война от 1885 г. Варна, 2015.
- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 5. Варна, 2019.

- Петдесет години Специализиран музеј за резбарско и зографско изкуство – Травна. Библиографија на научните и научно-популарни изданија и публикации. Варна, 2013.

CROATIA

Zagreb

- Bilić, T. Zbirka rimskog republikanskog novca Arheološkog muzeja u Zagrebu = Coins of the Roman Republic in the Archaeological Museum in Zagreb. Zagreb, 2015. (Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, 13 = Catalogues and Monographs of the Archaeological Museum in Zagreb, 13).
- Drnić, I. Kupinovo. Groblje latenske kulture = Kupinovo. A La Tene Culture Cemetery. Zagreb, 2015. (Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, 12 = Catalogues and Monographs of the Archaeological Museum in Zagreb, 12).
- Muzeopis. 1846 – 1996. Zagreb, 1996.
- Nad, M., A. B. Stipetić. Kamenica. Ostava rimskog srebrnog novca iz zbirke Arheoloskog muzeja u Zagrebu = Kamenica. A hoard of Roman silver coins from the Archaeological Museum in Zagreb. Zagreb, 2016. (Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, 14 = Catalogues and Monographs of the Archaeological Museum in Zagreb, 14).
- Segestika i Siscija. Od ruba Imperija do provincijskog središta = Segestica and Siscia. From the periphery of the Empire to a provincial center. Zagreb, 2018. (Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, 16 = Catalogues and Monographs of the Archaeological Museum in Zagreb, 16).
- Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu. Ser. 3, 52, 2019.

CZECH REPUBLIC

Praha

- Časopis Národního muzea, 1–2, 2018.
- Časopis Národního muzea, 3–4, 2018.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 1, 2018.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, 2, 2018.
- Muzeum. Muzeiní a vlastivědná práce, zvláštní vydání, 2018.

GERMANY

Berlin

- Repräsentationen der Macht. Beiträge des Festkolloquiums zu Ehren des 65. Geburtstages von Blagoje Govedarica. Svend Hansen (Hrsg.). Wiesbaden, 2020. (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 25).

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 95, 2019.

Halle (Saale)

- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 97, 2019.

Trier

- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 50, 2018.
- Deppmeyer, K., M. C. D'Onza. Spot an! Szenen einer römischen Stadt. Begleitschrift zur Wanderausstellung. Trier, 2019. (Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier, 42).

POLAND

Warszawa

- Novensia, 28, 2017.
- Novensia, 28, 2018.

ROMANIA

Alba Iulia

- Apulum, s. Archaeologica et Anthropologica, 54, 2017.
- Apulum, s. Historia et Patrimonium, 54, 2017.

București

- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 70, 2019, 1–4.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 54/2, 2017.
- Muntean, O. Rememorând Marea Unire. Centenar 1918–2018 = Remembering the Great Union. Centennial 1918–2018. Cluj-Napoca, 2018.

Constanța

- Pontica, 51, 2018.
- Pontica, 51, Supplementum, 5, 2018.
- Custurea, G. Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. VI–VIII) = Circulation of byzantine currency in Dobrudja (6th – 8th c. Ad). Constanta, 2019.

Giurgiu

- Treasure lost, treasure regained. Part 1. Giurgiu, 2009. (The Heritage Series, 1).

Zalău

- Acta Musei Porolissensis, s. Arheologie – Restaurare – Conservare, 40/1, 2018.
- Acta Musei Porolissensis, s. Istorie – Etnografie, 39, 2017.
- Acta Musei Porolissensis, s. Istorie – Etnografie – Artă, 40/2, 2018.

SERBIA

Нови Сад

- РАД Музеја Војводине, 57, 2015.

SLOVENIA

Ljubljana

- Kotar, J. Zbirka pečatov v Narodnem muzeju Slovenije = The Collection of the seals at the National Museum of Slovenia. Ljubljana, 2019. (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev = Sources. Topics in Slovenian material culture, 15).
- Koptske tkanine iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. Razstavní katalog = Coptic textiles from the collection of the National Museum of Slovenia. Exhibition catalogue. Ljubljana, 2019.

UCRAINA

Київ

- Археологія, 3, 2013.

- Археология, 4, 2013.
- Археология, 1, 2014.
- Археология, 2, 2014.
- Археология, 3, 2014.

Съставил:
Станислава Ботева

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2020 Г.)

- Благовеста Факирова** (Велико Търново) – етнографски материали
- Ганна Таврийска** (Велико Търново) – етнографски материали
- Пенка Радева** (Велико Търново) – ковчор
- Преслав Цветанов** (Велико Търново) – етнографски материали
- Албена Църва** (Велико Търново) – папка с емблеми за първия български космонавт
- Ангел Велчев** (Велико Търново) – исторически материали
- Венета Камбурова** (София) – исторически и етнографски материали
- Елена Кърджиева** (Велико Търново) – снимки
- Живка Иванова** (Русе) – исторически материали
- д-р Жулиета Гюлева** (Горна Оряховица) – исторически материали
- Златка Антонова** (Варна) – табла с оръжие
- д-р Иван Църв** (Велико Търново) – исторически материали
- Йончо Боянов** (Велико Търново) – исторически материали
- Милен Ангелов** (Велико Търново) – исторически и етнографски материали
- Минчо Събев** (София) – театрални афиши
- Наталия Георгиева** (Велико Търново) – исторически материали
- доц. д-р Павлина Владкова** (Велико Търново) – фотоапарати
- д-р Симеон Цветков** (Горна Оряховица) – учебни гранати
- д-р Стела Денчева** (Велико Търново) – исторически материали
- „Царевец-авто“** (Велико Търново) – кинокамера
- Благой Емануилов** (с. Габарево, община Павел баня) – авторска книга
- Борис Цацов** (София) – авторска книга
- проф. д.и.н. Вера Бонева** (София) – авторска книга

д-р Веселин Горанчев (Велико Търново) – авторска книга
Георги Горбанов (Велико Търново) – авторска книга
Димитър Върбанов (Велико Търново) – авторска книга
доц. д-р Иван Петров (Благоевград) – научна литература
Иван Тодоров (София) – авторска книга
Издателство „Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия“ (София) – научна литература
Издателство „Славена“ (Варна) – научна литература
Йордан Димитров – научна литература
Кирил Цветков (София) – научна литература
инж. Красимира Коцева (с. Арбанаси, община Велико Търново) – научна литература
проф. д-р Мария Спасова (с. Соколово, община Дряново) – авторска книга
Национално дружество „Традиция“ (Велико Търново) – научна литература
проф. д-р Пламен Павлов (Велико Търново) – научна литература
Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ (Велико Търново) – научна литература
Тодорка Недева (Велико Търново) – авторска книга
доц. д-р Тошо Спиридонов (София) – научна литература
Валентин Георгиев (Велико Търново) – предпазни средства срещу Covid-19

*Съставил:
Боряна Боянкинска*

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ

Известията на Регионален исторически музей – Велико Търново имат за основна цел да допринасят за научното развитие в областта на историческото познание в регионален и национален обхват с акцент върху Велико Търново и Великотърновския край. В процеса на публикуване и издаване на Известията са ангажирани автори, редакционна колегия и издател, които трябва да спазват основни принципи на почтеност, честност и уважение в научно-изследователската дейност.

Редакционната колегия взема решения за приемане или отказване да публикува предложен авторски материал въз основа на неговото съответствие на принципите на академичния морал, както и на редакционните изисквания за публикуване в Известията. Тя може да върне материала на автора за корекции или преработване, както и да откаже неговото публикуване.

Задължителните етични принципи са следните:

- Уважение, справедливост и честност между участниците в процеса на публикуване и издаване на Известията – автори, редактори и издател.
- Обективност в търсенето на историческата истина, недопустимост на непроверени и неаргументирани анализи, както и фалшифициране и манипулиране на данни и изводи от изследванията.
- Социална отговорност за резултатите от научните изследвания и хуманно използване на научните достижения.
- Невмешателство на политически и светогледни пристрастия, отказване от лично отношение или предубеденост към личности, събития и процеси в исторически и в съвременен план.
- Отказ от прояви на преднамереност и пристрастие поради несъвместимост на лични и професионални интереси, водещи до конфликти при изпълнение на задълженията.
- Зачитане на интелектуалната собственост, съблюдаване на авторските права и нетърпимост към плагиатството.
- Да не се предават за отпечатване материали, които са публикувани в други научни издания.
- Да не се предават за отпечатване материали, които не отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.
- Конфиденциалност по отношение на постъпилите за публикуване материали и техните автори.

ETHICAL PRINCIPLES

The purpose of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is to contribute to the scientific achievements in the field of history at regional and national levels with an emphasis on Veliko Tarnovo and the region of Veliko Tarnovo. The Journal comes out as a result of the joint efforts of the authors, the editorial board and the publisher, who observe the basic research principles – integrity, honesty and respect.

The editorial board considers a submitted manuscript and decides whether it will be accepted or declined on the basis of its compliance with the principles of academic integrity, and the applicable selection criteria of the editorial board. The editorial board may return the manuscript to the author for correction or revision, and may as well refuse to publish it.

The following ethical principles are mandatory:

- Respect, fairness and honesty between the participants involved in the publishing process – authors, editors and publisher.
- Objective approach to historical facts, no unverified or unsubstantiated analyses, no falsified or manipulated data or conclusions from studies.
- Social responsibility of researchers and rigorous attention to the potential impact of the scientific achievements.
- No political or philosophical biases, no personal attitude or prejudice towards personalities, events or processes from historical and contemporary point of view.
- No premeditated or prejudiced behaviour due to incompatible personal or professional interests that might lead to conflicts in the performance of duties.
- Respecting the intellectual property of others, observing copyrights, no plagiarism.
- Manuscripts must not have been published in other scientific journals.
- Manuscripts not reporting original scientific research, biased or written in substandard language shall not be considered.
- Confidentiality regarding the submitted manuscripts and their authors.

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ **ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ** на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание, което излиза ежегодно. Приемат се за публикуване научни студии, статии, съобщения, рецензии и отзиви в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Изпращаните научни разработки да не са публикувани в други научни издания, да имат приносен характер и да отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.

Научните разработки на външни за музея автори да са свързани с град Велико Търново и област Велико Търново или да имат общонационално значение с акцент върху Великотърновски регион.

Материалите от български автори се приемат на български език с резюме на български език, а на колеги от чужбина – на английски, френски, немски или руски език с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки за публикуване да се спазват следните изисквания:

1. Текстът и илюстрациите се предоставят на хартиена едностранна разпечатка и в електронен вариант. Максималният обем за студия е до 108 000 знака, за статия – до 36 000 знака, за съобщение, рецензия и отзив – до 12 000 знака. Основен текст, резюме и списък на илюстрациите да са в един общ файл, форматиран както следва:

- Формат на страницата: А4;
- Шрифт на текста: Times New Roman;
- Полета на всяка страница: 2,5 см от всички страни;
- Подравняване: Ляво;
- Редова разредка: 1,5;
- Без отстъп за нов параграф и без сричкопренасяне;
- Страниците не се номерират.

2. Заглавието се изписва с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, без Bold.

3. През един ред се изписват името и фамилията на автора (авторите) с главни и малки букви, без съкращения, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, Italic, без Bold.

4. През един ред следва основният текст, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5.

Цитиран текст се огражда с кавички и се маркира с Italic.

За означаване на разстояние във времето и пространството, на размери и на страници при библиографско цитиране се използва голямо тире (–) с интервали преди и след него.

Специални знаци и символи допълнително се маркират с цвят в разпечатката. При използване на специфичен шрифт, той се предоставя на електронния носител.

5. През два реда след основния текст се изписва **БЕЛЕЖКИ** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и Bold. Обяснителните бележки се обозначават с горен цифров индекс в последователна номерация и се изнасят под линия в края на текста по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3, – Insert. Изписват се с шрифт Times New Roman 10 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, например:

¹ Двете монетни находки от село Димча са публикувани от М. Цочев (Цочев 1989, 41–55, Табл. I, Табл. II, Табл. III).

6. През два реда след бележките се изписва **ЛИТЕРАТУРА** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и Bold. След един ред се прилага списъкът на цитираните източници.

Библиографското цитиране се извършва чрез система за цитиране по име и година. Състои се от два елемента. Първият елемент е съкратено цитиране в текста. В кръгли скоби се вписва фамилно име на автора (първа дума от заглавието при липса на автор), година на издаване, отделена с интервал, и номер на съответната страница или изображение, отделен със запетая. При цитиране на публикации от една и съща година на един и същ автор се добавят малки букви (а, б, в и т.н. за кирилица или a, b, c и т.н., при останалите азбуки) след годината, без интервал. Вторият елемент е списък на цитираната литература в края на текста. Оформя се по азбучен ред според фамилните имена на авторите, като първо се вписват заглавия на кирилица, след това – на латиница и накрая – на други азбуки. При цитиране на публикации с различни години на издаване от един и същ автор, те се подреждат във възходящ ред от най-ранната към най-късната.

Наименования на периодични издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, в скоби след заглавието ѝ се изписва наименованието на поредицата и съответния том, отделен със запетая.

При цитиране на публикация в сборник преди заглавието му се поставя „– В:“ или „– In:“, а името на редактор и/или съставител се изписва след името на сборника, като в скоби се отбелязва съответно (Ред.) или (Съст.).

Публикация с автор във вестник се цитира като периодично издание. Когато публикацията е без автор в скоби в текста се изписва име на вестника, година на издаване и страница, а в списъка на цитирана литература – име на вестника, местоиздаване, брой, дата и година на издаване и страници.

Архивни документи се изписват в скоби в текста в следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист. В списъка на цитирана литература се изписва както следва: Архив, фонд, опис, архивна единица.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на списъка на цитирана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скоби в текста, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се вписва и година на публикуване, а в списък на цитирана литература – уеб адрес и дата на изтегляне на информацията.

Цитиране в обяснителните бележки се извършва по същия начин.

Примери:

Цитиране на монография:

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на публикация в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на публикация в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновоград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикация с няколко автора:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на публикация от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132.

Цитиране на публикация във вестник:

Вълева 2014: И. Вълева. 135 години Държавна девическа гимназия – Велико Търново. – Вестник Янтра Днес, Велико Търново, XV, бр. 207 (4079) от 30 октомври 2014 г. – *в литературата (когато статията е с автор).*

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор).*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор).*

Цитиране на архивни документи:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281) – *в текста.*

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата.*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.).

7. През два реда се разполага резюме на български език до 2000 знака, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5. Материали от чужбина се приемат с резюме на английски език, което се превежда и публикува на български език.

8. През два реда следва списък с кратки, но информативни текстове към илюстрациите. В списъка и при посочване в основния текст и резюмето се обозначават по следния начин: **(Обр. 1)** или **(Обр. 1, Обр. 2)**. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния номер, например: **(Обр. 1.1)**. Анотираци текстове към илюстрации на материали от чужбина се приемат на английски език, които се превеждат и публикуват на български език.

9. Илюстрации

Студиите се приемат с до 20 броя илюстрации, а статиите и съобщенията – с до 10 броя. Илюстрациите да са качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако илюстрация е съставена от няколко снимки, те се предоставят като отделни файлове.

Изображенията да са във формат JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint. Чертежите да имат резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. При чертежи и снимки на предмети задължително се отбелязва линеен мащаб, а при планове – посока север.

10. Накрая външните за РИМ – Велико Търново автори предоставят кратка информация за себе си: научна степен, месторабота, заемана длъжност, адрес за кореспонденция, телефон и e-mail.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане научни разработки за том XXXVII на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново от 04.01.2022 г. до 29.04.2022 г. Одобрени или неодобрени за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на научните разработки.

Некомплектувани научни разработки или такива, които не отговарят на изискванията **НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ** за печат.

Научни разработки се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. „Иван Вазов“ № 38
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
Станислава Ботева

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is a scientific publication that comes out annually. The journal publishes scientific studies, articles, announcements, reviews, and comments related to history, archaeology, art history, ethnology, restoration and conservation, museology, etc. The submitted manuscripts must not have been published in other scientific journals, should report original scientific research, and should not be biased or written in substandard language.

Manuscripts, submitted by authors outside the museum, should be focused on the town of Veliko Tarnovo and/or the region of Veliko Tarnovo or be of national importance with an emphasis on the region of Veliko Tarnovo.

Manuscripts by Bulgarian authors are accepted in Bulgarian with an abstract in Bulgarian, and those submitted by authors abroad – in English, French, German or Russian with an abstract in English.

When submitting manuscripts for publication, the following requirements must be observed:

1. The text and illustrations are to be submitted in one side printout and also electronically. The size constraints are as follows: for studies – up to 108 000 characters, for articles – up to 36 000 characters, for announcements, reviews, and comments – up to 12 000 characters. The main text, abstract and the list of illustrations should be in one file, formatted as follows:

- Page: A4;
- Text font: Times New Roman;
- Margins: 2.5 cm on all sides;
- Alignment: Left;
- Spacing: 1.5;
- No indent for new paragraphs and no hyphenation;
- Pages shall not be numbered.

2. Titles shall be in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, not Bold.

3. In one line the author's (authors') name and surname shall be written in capital and small letters, no abbreviations, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, *Italic*, not **Bold**.

4. One line shall be skipped before the main text, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5.

Quoted texts shall be in quotation marks and in *Italic*.

An Em Dash (–) with intervals before and after shall be used to indicate periods of time or distances, size and pages in bibliographic citations.

Special signs and symbols shall be additionally highlighted in colour in the printout. When using a specific font, it shall be provided electronically.

5. **NOTES** appear two lines after the main text, in capital letters in Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The explanatory notes shall be numbered in superscript as Endnotes as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and select 1, 2, 3, from the Number format – Insert. They shall be in Times New Roman 10 pt font, left alignment, line spacing 1.5, for example:

¹ The two coin finds from the village of Dimcha were published by M. Tsochev (Tsochev 1989, 41–55, Table. I, Table. II, Table. III).

6. **REFERENCES** appears two lines after the notes, in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The list of cited sources shall be given after one line.

The bibliographic citation is in the name-year citation style. It consists of two elements. The first element is abbreviated citation in the main text. The last name of the author (first word of the title if there is no author), the year of publication, separated by a space, and the number of the respective page or image, separated by a comma, shall be entered in round brackets. When quoting publications from the same year by the same author, lowercase letters (a, б, в, etc. in Cyrillic or a, b, c, etc. in other alphabets) shall be added after the year, no interval. The second element is a list of cited reference entries. It shall be in alphabetical order according to the surnames of the authors, first entering titles in Cyrillic, then – in Latin and finally – in other alphabets. When citing publications of different years of publication by the same author, they shall be organized in ascending order from the earliest to the latest one.

Names of periodicals shall not be abbreviated.

If a monograph is published in a series, the title of the series and the corresponding volume, separated by a comma, shall be written in round brackets after its title.

When quoting a publication in a collection, the title shall be preceded by “– B:” or “– In:”, and the name of the editor and/or compiler, followed by (Ed.) or (Comp.) accordingly, shall be written after the name of the collection.

A publication with an author in a newspaper shall be cited as a periodical. Where the publication has no author, the name of the newspaper, the year of publication, and the page shall be written in round brackets in the text, and in the reference list – the name of the newspaper, place of publication, number, date and year of publication, and pages.

Archival documents shall be written in brackets in the text in the following sequence: Archive, fund, inventory list, archival unit, and page. The following shall be written in the reference list: Archive, fund, inventory list, archival unit.

The cited newspapers and archival units shall appear in the alphabetical reference list, and shall not be indicated separately after it.

Internet sources shall be cited in a similar way, where the publication year shall be added in round brackets in the main text, after the name of the author of the site or of the particular publication, and in the reference list – the web address and date of downloading.

Citations in the explanatory notes are organized in the same way.

Examples:

Monograph citation:

Harbova 1991: M. Harbova. Urban planning and architecture in the Bulgarian lands in the XV–XVIII century. Sofia, 1991.

Citing a monograph in a series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing a publication in a periodical:

Valov 1974: V. Valo. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – *Archaeology*, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing a publication in a collection:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnograd, the 12th – 14th cc. – In: *The Royal city of Tarnov*. A. Popov, Y. Alexiev (Comp.), P. Petrov (Ed.). Sofia, 1985, 25–42.

Citing a publication by several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009: V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – *Archaeological discoveries and excavations in 2008* Sofia, 2009, 657–661.

Citing a publication of the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004. Sofia, 2005, 143–144.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugero-vo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Ed.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132.

Citing a newspaper article:

Valeva 2014: I. Valeva. 135 years State Girls High School – Veliko Tarnovo. – Yantra Today Newspaper, Veliko Tarnovo, XV, No 207 (4079) of 30 October 2014 – *in the reference (when the article is authored).*

(Yantra 1937, 2) – *in the main text (when the article is not authored).*

Yantra 1937: Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, No 87 of February 14, 1937, 2. – *in the references (when the article is not authored).*

Citing archival documents:

(CDA, f. 177, op. 2, a. e. 1186, l. 281) – *in the main text.*

CDA: Central State Archives, fund 177, inventory 2, archival unit 1186. – *in the references.*

Citing an Internet source (book or any other publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (downloaded on 09.03.2015).

7. The abstract in Bulgarian shall appear two lines below, it may be up to 2000 characters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5. Manuscripts from abroad are to be submitted together with an abstract in English, which will be translated and published in Bulgarian.

8. A list of short informative texts to the illustrations appears two lines below. The illustrations shall be indicated in the list and in case in the main text and the abstract, as follows: **(Fig. 1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)**. Wherein illustration consists of individual images, they shall be indicated in Arabic numerals next to the corresponding number, for example: **(Fig. 1.1)**. Annotations to illustrations in manuscripts from abroad are accepted in English, which will be translated and published in Bulgarian.

9. Illustrations

Studies are accepted with up to 20 illustrations, and articles and announcement - with up to 10 illustrations. The illustrations should be high-resolution graphic images

and/or colour and black-and-white photos submitted electronically. If an illustration contains several photos, they shall be submitted in separate files.

Images must be in JPEG, TIFF or PSD format. Illustrations in Word or Power-Point shall not be accepted. Drawings should be at 600+ dpi resolution in TIFF or PSD format, and photos – not less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. A linear scale must be indicated for drawings and photographs of objects, and for plans – the north direction.

10. Finally, authors outside the RMH – Veliko Tarnovo shall submit a brief presentation of themselves: scientific degree, place of work, position held, correspondence address, telephone, and e-mail.

* * *

Manuscripts will not be accepted by e-mail unless printouts of the text and illustrations are submitted separately.

The editorial board accepts manuscripts for review **for volume XXXVII** of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo **from 04.01.2022 to 29.04.2022**. Manuscripts, whether accepted or declined, will not be returned.

The editorial board is not responsible for the presented facts, the conclusions made, the proposed scientific theses and opinions of the authors of the manuscripts.

Incomplete manuscripts or those that do not meet the requirements WILL NOT BE ACCEPTED for publishing.

Manuscripts shall be sent to:

The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn.: the Editorial Board
38 Ivan Vazov Str.
Veliko Tarnovo

Contact e-mail:

rimvt_edit@abv.bg
Stanislava Boteva

ПРИЛОЖЕНИЕ

**Иван Църов. ОЩЕ ЗА МЕРИТЕЛНАТА МАСА (SECOMATA)
ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ**

**Ivan Tsarov. ON THE MEASURING TABLE (SECOMATA)
FROM NICOPOLIS AD ISTRUM**

Ил. 1. Фризьт с гладиаторските игри.

Ill. 1. The frieze with the gladiator games.

Ил. 2. Секомата – плот с мензури, фриз.

Ill. 2. The secomata – countertop with graduated cylinders, frieze.

**Евгени Дерменджиев. ЦЪРКВАТА „СВ. ПЕТКА“
В КВАРТАЛ „АСЕНОВ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО**
**Evgeni Dermendzhiev. ST. PETKA'S CHURCH
IN THE ASSENOV QUARTER IN VELIKO TARNOVO**

Ил. 1. Иконостас в църквата „Успение на Пресвета Богородица“ във Велико Търново с част от иконостаса с 15 икони и фризове от църквата „Св. Петка“ от края на XVII в. или началото на XVIII в.

Ill. 1. Iconostasis in the Assumption of the Blessed Virgin Church in Veliko Tarnovo with part of the iconostasis with 15 icons and friezes from St. Petka's Church from the end of the 17th c. or the beginning of the 18th c.

**Диана Косева. СТЕНОПИСНАТА УКРАСА ОТ ЦЪРКВА №23 В
КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (РАЗКРИВАНЕ,
ТОПОГРАФИЯ, ПЪРВОНАЧАЛНА КОНСЕРВАЦИОННА ОБРАБОТКА)**

**Diana Kosseva. THE FRESCOES DECORATION IN CHURCH No 23
IN THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO
(UNCOVERING, TOPOGRAPHY, INITIAL CONSERVATION)**

Ил. 1. Църква №23 (въздушни снимки).

Ill. 1. Church No 23 (aerial photo).

Ил. 2. Стенописни фрагменти с надписи върху свитъци.

Ill. 2. Fresco fragments with inscriptions on scrolls.

*Ил. 3. Участъци с двуслойна живопис и графитни надписи.
III. 3. Sections with double-layer paintings and graphite inscriptions.*

Ил. 4. Стенописни фрагменти с различни образи.

Ill. 4. Fresco fragments with different images.

Ил. 5. Стенописни образи от сцени.
Ill. 5. Fresco images from different scenes.

Ил. 6. Фрагменти от различни сцени.
Ill. 6. Fragments from different scenes.

Ил. 7. Запазени на място стенописи върху южната стена на наоса и върху стълба на олтарната маса.

Ill. 7. Frescoes surviving in situ on the south wall of the naos and on the pillar column of the altar table.

**Константин Тотев. ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕКОРАЦИЯТА
НА НЯКОЛКО ЗООМОРФНИ КАТИНАРА ОТ ПАЛЕОЛОГОВО ВРЕМЕ**

**Konstantin Totev. ON THE STRUCTURE AND DECORATION
OF SEVERAL ZOOMORPHIC PADLOCKS FROM PALAEOLOGIAN TIME**

Ил. 1. Бронзови катинари, XIV в.

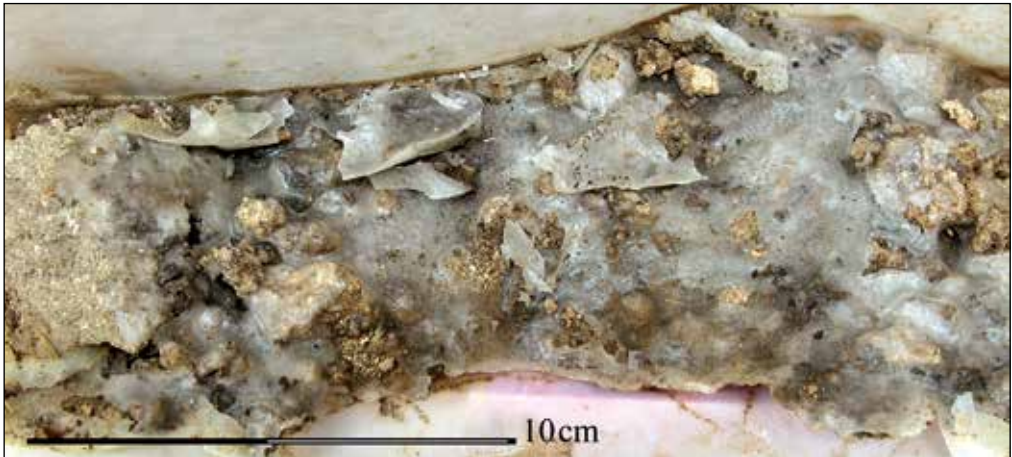
- 1. Бронзов катинар от хълма Царевец във Велико Търново, XIV в.*
- 2. Бронзов катинар от Херсонес, XIV в.*

III. 1. Bronze padlocks, the 14th c.

- 1. Bronze padlock from the hill of Tsarevets in Veliko Tarnovo, the 14th c.*
- 2. Bronze padlock from Chersonesos, the 14th c.*

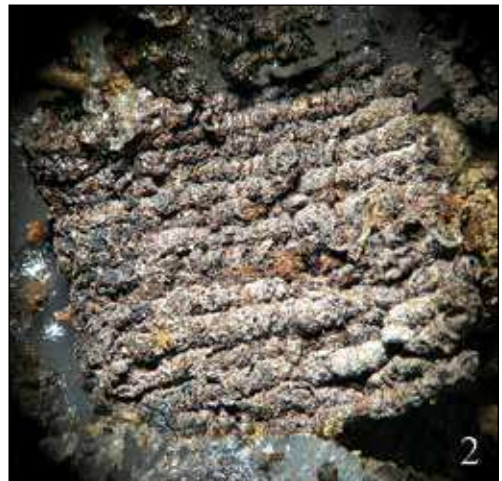
Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА СРЕДНОВЕКОВНА
ЦЪРКВА №2 В СИЛИСТРА (ГРОБ № 54, ГРОБ № 57А, ГРОБ № 108D)

Ivan Chokoev. TEXTILES FROM THE CEMETERY OF THE MEDIAEVAL
CHURCH №2 IN SILISTRA (GRAVE No 54, GRAVE No 57A, GRAVE No 108D)

Ил. 1. Текстилните останки заедно със заобикалящата ги пръст, залети с парафин, от гроб № 54 (макро).

Ill. 1. The textile remains from grave No 54 (macro).

Ил. 2.1, 2.2. Фрагменти от сърмена тъкан от гроб № 54 (микро).

Ill. 2.1, 2.2. Fragments from metal threads textile from grave No 54 (micro).

Ил. 3. Позлатени сърмени нишки от метализирана тъкан от гроб № 54 (микро).

III. 3. The gilded metal threads from the metal threads textile from grave No 54 (micro).

Ил. 4. Фина копринена тъкан от гроб № 54 (микро).

III. 4. Silk cloth from grave No 54 (micro).

Ил. 5. Шнур, оформен от копринена тъкан, промушен през ухото на сферично копче, гроб № 54 (микро).

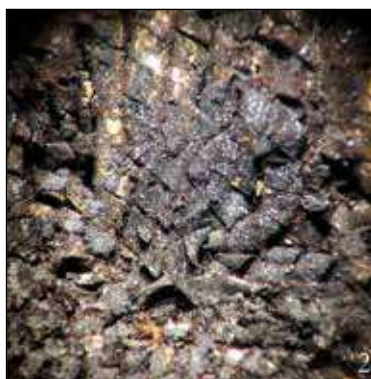
III. 5. Cord shaped from silk textile passed through the loop of the spherical button, grave No 54 (micro).

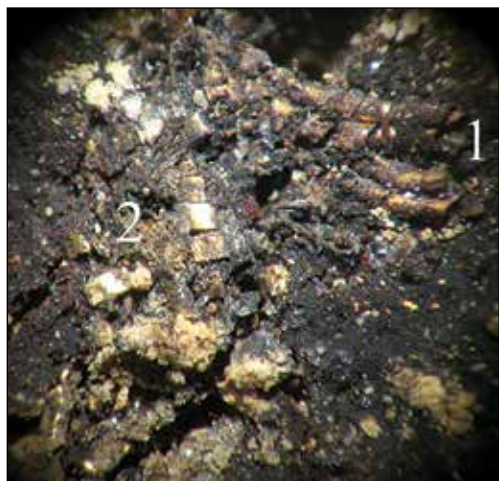
Ил. 6. Фрагменти текстил от гроб №57а – черни отложения върху пръстта (макро).
III. 6. Textile fragments from grave No 57a – black remains on the earth (macro).

Ил. 7.1, 7.2. Фрагменти текстил от гроб №57а (макро).
III. 7.1, 7.2. Textile fragments from grave No 57a (macro).

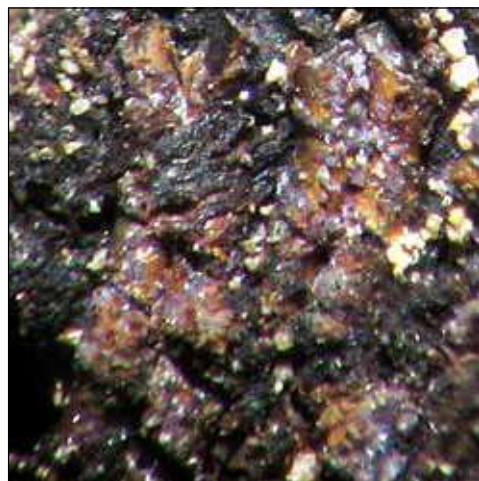

Ил. 8.1, 8.2. Сърмени нишки, разположени на пластове, от гроб №57а (микро).
III. 8.1, 8.2. Metal threads in layers from grave No 57a (micro).

Ил. 9. Тънки (1) и дебели (2) сърмени нишки от гроб № 57а (микро).

Ill. 9. Fine (1) and thick (2) metal threads from grave No 57a (micro).

Ил. 10. Метализиран текстил, изтъкан с тънките сърмени нишки, от гроб № 57а (микро).

Ill. 10. Metal threads textile woven with the fine metal threads, grave No 57a (micro).

Ил. 11. Текстил с позлатени протеинови ивички от гроб № 57а (микро).

Ill. 11. Textile with strip of gilded proteinaceous substrate, grave No 57a (micro).

Ил. 12. Фрагменти от копринен шнур от гроб № 108d (макро)
Ill. 12. Fragments from plaited silk braid, grave No 108d (macro).

Ил. 13. Фрагменти от обемни сърмени плетеници от гроб № 108d (микро).
Ill. 13. Fragments from volume metal threads interlacing, grave No 108d (micro).

Ил. 14. Фрагменти от обемни сърмени плетеници от гроб № 108d: 1 – сложна сърмена нишка; 2 – фрагмент от обемна плетеница (микро).
Ill. 14. Fragments from volume metal threads interlacing, grave No 108d: 1 – complex metal thread; 2 – fragment from volume metal threads interlacing (micro).

Ил. 15. Фрагменти от обемни апликации от гроб № 108d (микро): **1.** плетен копринен шнур; **2.** плетен копринен шнур и сърмени намотки; **3.** плетен копринен шнур и следи от обемни сърмени плетеници; **4.** останки от обемна плетеница върху копринен шнур.

Ill. 15. Fragments from volume metal threads trimmings, grave No 108d: **1.** plaited silk braid; **2.** plaited silk braid and metal threads coils; **3.** plaited silk braid and traces from volume metal thread interlacing; **4.** remains from volume metal thread interlacing on the plaited silk braid (micro).

Жулиета Гюлева. ЧИФТЕ ХАМАМ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО
Zhulieta Gyuleva. ÇIFTE HAMMAM IN VELIKO TARNOVO

Ил. 1. Чифте хамам във Велико Търново. Съременно състояние (снимка на автора).
Ill. 1. Cifte Hammam in Veliko Tarnovo. Contemporary condition (author's photo).

Ил. 2. Отдушник над входа на соуклука на мъжката секция (снимка на автора).
Ill. 2. Air vent above the entrance of the soğukluk in the men's department (author's photo).

Ил. 3. Преход от пандантиви с мукарнас в централната част на съджажлъка на мъжката секция (снимка на автора).

III. 3. Transition with muqarnas decorated pendentives in the central space of the sicaklik in the men's department (author's photo).

Ил. 4. Преход от пандантиви с мукарнас в южния айван на съджажлъка на мъжката секция (снимка на автора).

III. 4. Transition with muqarnas decorated pendentives in the southern eyvan of the sicaklik in the men's department (author's photo).

Ил. 5. Ниша и вход към източния халвет в съджаклъка на мъжката секция (снимка на автора).

Ill. 5. Niche and entrance to the eastern halvet in the sicaklik of the men's department (author's photo).

Ил. 6. Преход от пандантиви с мукарнас в халветите на женската секция (снимка на автора).

Ill. 6. Transition with muqarnas decorated pendentives in the halvets of the women's department (author's photo).

Пламен Събев. СРЕБЪРНА КАНИЧКА ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Plamen Sabev. A SILVER JUGLET FROM THE COLLECTION OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO

Ил. 1.1. Сребърна каничка за топлина, колекция на РИМ – Велико Търново.

Ill. 1.1. Silver juglet for warmth, in the collection of RMH – Veliko Tarnovo.

Ил. 1.2. Щемпел върху дъното на съда с инициали на името Павел Костычев, 1875 г.

Ill. 1.2. Stamp on the bottom of the vessels with the initials of Pavel Kostychev, 1875.

Ил. 1.3. Щемпел върху дъното на съда с инициали на фабриканта Фредерик Алениус.

Ill. 1.3. Stamp on the bottom of the vessels with the initials of the manufacturer Frederick Allenius.

Ил. 2.1. Награда „Сър Уолтър Скот“ за литература в Санкт Петербург от 1878 г. Производство във фабриката на Фредерик Алениус.

III. 2.1. Sir Walter Scott literature award in St. Petersburg in 1878. Produced in the factory of Frederick Allenius.

Ил. 2.2. Изделия от фабриката на Фредерик Алениус, втора половина на XIX в. Аукцион Bukowskis, 2021.

III. 2.2. Products from the factory of Frederick Allenius, the second half of the 19th c. Bukowskis Auction, 2021.

Ил. 2.3. Щемпели върху капачето на каничката от колекцията на РИМ – Велико Търново.

III. 2.3. Stamps on the lid of the juglet from the collection of RMH – Veliko Tarnovo.

Ил. 2.4. Каничка от колекцията на РИМ – Велико Търново с отворено капаче.

III. 2.4. Juglet from the collection of RMH – Veliko Tarnovo with an open lid.

Ил. 3.1. Детайл с украса върху лицевата страна на капачето с вградено костно пръстенче.

III. 3.1. Detail with decoration on the front side of the lid with embedded bone ringlet.

Ил. 3.2. Щемпели на Фредерик Алениус върху основата на сребърна чаша от втората половина на XIX в. Аукцион Very Important Lot, 73. Russian silver Cup (no <https://veryimportantlot.com/en/lot/view/russkij-serebranyj-kubok-332902>).

III. 3.2. Stamps of Frederick Allenius on the base of a silver cup from the second half of the 19th c. Very Important Lot Auction, 73. Russian silver Cup (in <https://veryimportantlot.com/en/lot/view/russkij-serebranyj-kubok-332902>).

**Миглена Петкова. ТРАДИЦИОННИТЕ НАРОДНИ СВЕТИЛИЩА –
„МЕСТА НА ПАМЕТ“. „ПЕТРОВСКИЯТ КРЪСТ“ НА СЕЛО
ДИМИТРОВЦИ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО**

**Miglena Petkova. TRADITIONAL POPULAR SANCTUARIES –
“PLACES OF MEMORY”. “PETROVSKY CROSS” IN THE VILLAGE
OF DIMITROVTSI, VELIKO TARNOVO REGION**

Ил. 1. Оброчището „Петровски кръст“, с. Димитровци.

III. 1. Petrovsky Cross consecrated ground, the village of Dimitrovtsi.

*Ил. 2. Каменна плоча от оброчището
„Петровски кръст“.*

*III. 2. Stone slab from Petrovsky
Cross consecrated ground.*

*Ил. 3. Каменен кръст от
оброчището „Петровски кръст“.*

*III. 3. Stone cross from Petrovsky
Cross consecrated ground.*

**Станислава Ботева. АЛБУМ ЗА СЪЗДАВАНЕ
НА СТЕНОПИСИТЕ В ТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1961 Г.
(ВИЗУАЛНИЯТ И ПИСАНИЯТ РАЗКАЗ НА ЕДИН ФОТОГРАФ)
**Stanislava Boteva. AN ALBUM ON THE PROCESS OF PAINTING
THE MURALS IN THE TARNOVO MUSEUM IN 1961.
(VISUALISED AND NARRATED BY A PHOTOGRAPHER)****

*Ил. 1. Стенопис „Влизането на Ивайло в Търново“, автор проф. Илия Петров
(снимка Наталия Борисова).*

*III. 1. “Ivaylo Entering Tarnovo” mural, author Prof. Iliya Petrov
(photo Nataliya Borisova).*

*Ил. 2. Стенопис „Въстанието на Асен и Петър“, автор проф. Георги Богданов
(снимка Наталия Борисова).*

*III. 2. “The Uprising of Assen and Petar” mural, author Prof. Georgi Bogdanov
(photo Nataliya Borisova).*